

T. Bekjäýew

UMUMY DIL BILIMI

Ýokary okuw mekdepleri üçin synag okuw kitaby

*Türkmenistanyň Bilim ministrligi
tarapyndan hödürlenildi*

Türkmen döwlet neşirýat gullugy
Aşgabat – 2010

Bekjäýew T.

- B 45 **Umumy dil bilimi.** Ýokary okuw mekdepleri üçin synag okuw kitaby. – A. :Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2010.

Okuw kitaby häzirki zaman dil biliminiň gazanan üstünliklerini göz öňünde tutmak bilen, özünde «Umumy dil bilimi» dersiniň esasy temalaryny jemleýär. Olarda dil biliminiň taryhy, esasy ugurlary barada gürrüň berilýär, häzirki zaman nazary dil biliminiň esasy meseleleri häsiýetlendirilýär, dili ylmy taýdan derňemegiň dürli usullary görkezilýär. Kitapda gadymy we häzirki zaman türkmen dilçileriniň, şeýle-de dünýä dil biliminiň wekilleriniň dil biliminiň ösmegine goşan goşantlaryna aýratyn üns berildi. Kitap ýokary okuw mekdepleriniň dil we edebiýat fakultetleriniň talyplaryna, aspirantlara, dilçi mugallymlara, şeýle-de dil biliminiň nazaryýeti bilen gyzyklanýan adamlaryň ählisine niýetlenilýär.

**TÜRKMENISTANYŇ PREZIDENTI
GURBANGULY BERDIMUHAMEDOW**

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET TUGRASY

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET BAÝDAGY

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET SENASY

Janym gurban saňa, erkana ýurdum,
Mert pederleň ruhy bardyr köňülde.
Bitarap, garaşsyz topragyň nurdur,
Baýdagyň belentdir dünýäň önünde.

Gaýtalama:

Halkyň guran Baky beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim-janym.
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!

Gardaşdyr tireler, amandyr iller,
Owal-ahyr birdir biziň ganymyz.
Harasatlar almaz, syndýrmaz siller,
Nesiller döş gerip gorar şanymyz.

Gaýtalama:

Halkyň guran Baky beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim-janym.
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!

Sözbaşy

«Umumy dil bilimi» dersi dil hakyndaky ylmyň nazary meselelerini özünde jemleýär. Bu derse ýokary okuw mekdepleriniň dil we edebiýat fakultetleriniň talyplaryna okadylýan «Dil bilimine giriş» dersiniň dowamy hökmünde seretmek bolar. Bu ders dil biliminiň taryhyna, diliň nazary meselelerine, olaryň aýratynlyklaryna, dil biliminiň usullaryna hem-de tärlerine, diliň düýp manysyna düşünmäge çalyşýan her bir adam üçin möhümdir. Dil bilimini öwrenýän islendik adam dilleriň ösüşindäki kanunalaýyklyklaryň mazmunyna, diliň adamyň durmuşyndaky ähmiýetine, filosofiýasyna göz ýetirmelidir. Şulara akyl ýetirmezden, hiç bir dili ylmy taýdan öwrenmek mümkin däldir.

Bu ders haýsy dili öwrenýändigine garamazdan, dil we edebiýat ugurlarynda okaýan talyplaryň ählisi üçin möhümdir. Hut şu babatdan hem hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň «Ylmy açyşlaryň, tehnologik oýlap tapyşlaryň durmuşymyzyň ähli ugurlaryna tapgyrma-tapgyr aralaşýan döwründe halkyň bilime bolan isleg-arzuwyny kanagatlandyrmak, kämil bilim ulgamyny kemala getirmek, milli we umumadamzat gymmatlyklary esasynda ýaş nesillerimizde raýat düşüňjelerini kemala getirmek giň möçberli bilim we ylym reformalarymyzyň düýp özenidir, täze taryhy eýýamyň baş talaplarydyr» (Gurbanguly Berdimuhamedow, Ösüşiň täze belentliklerine tarap, Aşgabat – 2009, 237 sah.) diýen ajaýyp setirlerinden ugur alnyp hem-de talyplaryň dünýä derejesinde bilim almaklary, ylmyň soňky gazananlaryna eýe bolmaklary babatynda hormatly Prezidentimiziň alyp barýan tutumly işlerine jogap hökmünde türkmen dilinde ilkinji gezek «Umumy dil bilimi» dersinden okuw kitaby ýazyldy.

Hormatly Prezidentimiz G. Berdimuhamedowyň «Türkmenistanda bilim ulgamyny kämilleşdirmek hakyndaky» Permany, «Bilim-

-terbiýeçilik işlerini kämilleşdirmek hakyndaky», «Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasynyň işi hakyndaky», «Türkmenistanda ylym ulgamyny kämilleşdirmek hakyndaky» Kararlary türkmen ýaşlarynyň dünýä derejesinde bilim almagyna badalga boldy. Talyp ýaşlarymyza dünýäniň ösen ýurtlaryndaky üňülere laýyklykda bilim bermek meselesi täze okuw kitaplaryna, gollanmalaryna ylmyň soňky gazanarlaryny girizmegi, olara daýanmagy talap etdi.

Okuw kitaby dil biliminiň taryhy, dil biliminiň nazaryýeti, dil biliminiň usullary atlandyrylýan üç bölümden ybaratdyr. Her bölümde ýerleşdirilen temalaryň soňundan degişli soraglar, ýumuşlar, şeýle-de goşmaça edebiýatlar berildi. Goşmaça edebiýatlar arkaly şol temalar boýunça has giň düşüňjeler almak mümkindir. Mundan başga-da kitabyň soňunda dünýä belli dilçiler barada gysgaça maglumat hem-de kitap ýazylanda ulanylan, göz önünde tutulan edebiýatlaryň sanawy berildi.

«Umumy dil bilimi» atly okuw kitaby ýazylanda, Magtymguly adyndaky Türkmen döwlet uniwersitetiniň türkmen dili we edebiýaty fakultetinde talyplara bilim berlende köp ýyllaryň dowamynda toplanan iş tejribelere daýanyldy. Şol sebäpden hem bu iş diňe bir ylmy tarapdan däl, eýsem, usuly tarapdan hem talyplaryň, professor- mugallymlaryň synagyndan geçdi.

Biz kitap babatda berlen gymmatly maslahatlaryň, edilen bellikleriň ählisi üçin kärdeşlerimize, mugallymlara, alymlara çuňňur minnetdarlyk bildirýäris.

Giriş

Adamzadyň ulanýan dilleriniň ählisi adamlaryň aragatnaşyk serişdesi bolup hyzmat edýär. Dilleriň gurluşy, hyzmat edişi hemme adamlar üçin meňzeş bolan beýni, eşidiş we görüş, gepleýiş agzalarynyň gurluşy hem-de hyzmat edişi arkaly kesgitlenilýär. Şonuň üçin-de dürli dilleriň ösüşi we ýaşaýşy umumy kanunalaýyklyklara baglylykda amala aşyrylýar.

Aýratyn alnan diliň taryhyny, gurluşyny, ýaşaýşyny doly öwrenmek üçin dilleriň emele gelşi, ösüşi, gurluşy, ýaşaýşy baradaky umumy kanunlara düşünmek zerurdyr. Her bir dil adamzadyň dil baýlygynyň diňe bir bölejigidir. Aýratyn alnan, meselem, türkmen, rus, iňlis, arap, ıspan we ş.m. anyk diller ylmy taýdan öwrenilende diliň umumy nazary meseleleriň çözüdi bilen onuň üsti ýetirilmelidir.

«Umumy dil bilimi» dil hakyndaky ylmyň bir bölümi bolup, diliň emele gelşiniň, ösüşiniň, gurluşynyň, ýaşaýşynyň esasy kanunlaryny öwrenýär. Ol filosofiýa, neýrofiziologiýa, psihologiýa, sosiologiýa, logika, antropologiýa, etnografiýa, medeniýeti öwreniş ýaly birentek ylymlar bilen baglanyşyklydyr. Dil biliminiň bu bölümi dil biliminiň beýleki bölümlerinde peýdalanylýan lingwistiki barlaglarynyň usullaryny we tärlerini hem işläp düzýär. Mundan başga-da ol lingwistiki barlaglaryň netijelerini tejribede ulanmagyň ýollaryny gözleýär.

Häzirki döwürde umumy dil biliminiň gazanan üstünlikleriniň tejribede ulanylmagy hökmünde aşakdaky mysallary görkezmek bolar:

- dilleriň beýan edilmegine daýanmak bilen, ene dilinde we daşary ýurt dillerinde bilim bermek;
- diliň frazeologizmleriniň we sözleriniň etimologiýasy boýunça halkyň taryhyny we medeniýetini öwrenmek;
- gadymy tekstleri we golýazmalary okamak;

– gepleýşi we ýazuwy boýunça şahsyýetleriň dilçilik deňeşdirmesini geçirmek;

– tekstleriň näbelli awtorlaryny ýüze çykarmak;

– aragatnaşygyň täze ulgamyny işläp düzmek;

– kompýuter terjimeleriniň amala aşyrylmagyny gazanmak.

«Umumy dil bilimi» takyk alnan dilleriň düýpli öwrenilmegi netijesinde emele gelýär. Ýöne ol öz nobatynda takyk dilleri öwrenmegiň usullarynyň, ýörelgeleriniň yzygiderli kämilleşmegine düýpli täsir edýär. Takyk dilleriň we dil toparlarynyň (türkologiýa, rusistika, germanistika, arabistika we ş.m) öwrenilmegi umumy dil bilimi bilen mydama özara gatnaşyk saklaýar. Takyk dillerde ýüze çykarylýan täzelikler dessine umumy dil bilimine ornaşdyrylýar, umumy dil biliminiň nazary meselelerinde gazanylýan üstünlikler bolsa takyk dilleri öwrenmegiň tejribesini baýlaşdyrýar.

«Umumy dil bilimi» beýleki ylymlardan üzňe däldir. Şu nukdaýnazardan ol diňe bir gumanitar ylymlar bilen däl, eýsem, tebigat ylymlary bilen-de baglanyşyklydyr.

1.«Umumy dil biliminiň» gumanitar ylymlar bilen baglanyşygy diýlende, adamy we adamzat jemgyýetini öwrenmäge gönükdirilen sosial ylymlaryň dil bilimine gatnaşygy göz önünde tutulýar:

– umumy dil biliminiň **taryh** bilen baglanyşygynda jemgyýetiň sosial gurluşynyň üýtgemegi bilen baglanyşykly hadysalar we olaryň diliň, medeniýetiň, edebiýatyň, sungatyň ösüşindäki täsirine düşünilýär;

– **filosofiýa** bilen baglanyşyk «diliň düýp manysy», «dil we jemgyýet», «dil we aň», «dil we medeniýet», «sözüň manysynyň we düşünjäniň biri-birine gatnaşygy» ýaly meseleler çözülen-de ýüze çykýar;

– adamyň döreýşi, onuň diliniň irki döwürlerdäki ösüşi hakyndaky meseleler umumy dil biliminde **antropologiýa** bilen bilelikde çözülýär;

– diliň dürli görnüşdäki jemgyýetlerde ulanylyşy baradaky meseleler bolsa, umumy dil bilimini **etnografiýa** bilen baglanyşdyrýar;

– öli diller öwrenilende, ol dillerde geplän adamlaryň ýüze çykarylmagynda, ýaşaýyş çäkleri kesgitlenilende **arheologiýanyň** hyzmatyndan peýdalanylýar;

– diliň jemgyýetçilik durmuşyndaky ähmiýeti, diliň sosial tebigaty, diliň jemgyýetçilik hyzmatlary, sosial ýagdaýlaryň dile täsir

ediş mehanizmleri we ş.m baradaky meseleler **sosiologiýa** bilen dil biliminiň baglanyşygyny emele getirýär;

- hatyň, elipbiýleriň döreýşi, olaryň ösüşiniň esasy döwürleri baradaky meseleler umumy dil biliminde ýazuwy öwrenýän ylym bolan **grammatologiýanyň** (grekçe «gramma – ýazuw belgisi, çyzgy» kömegi arkaly anyklaşdyrylýar;

- tekstleri, olaryň gurluşyny, düşündirilişini öwrenmek bilen meşgullanýan ylym **germenewtika** (grekçe (**hermenewtite**) – düşündirme sungaty) hem dil bilimi bilen baglanyşyklydyr;

- adamyň gepleýşiniň psihofiziologik gurluşy, sözleýşiň, diňlenişniň mehanizmlerine degişli «sözleýiş psihologiýasynyň» meseleleri umumy dil bilimini **psihologiýa** bilen baglanyşdyrýar;

- **edebiýat** bilen dil biliminiň baglanyşygy bolsa olaryň ikisiniň birleşip, filologiýa ylmyny emele getirýänligi bilen kesgitlenilýär.

2. «Umumy dil biliminiň» tebigy ylymlar bilen baglanyşygy:

- maglumat bermegiň matematiki nazaryýetleri arkaly gepleýşiň statistik häsiýetleri ýüze çykarylada, diliň statistik nazaryýeti işlenilip düzülende, dil biliminiň logiki-matematiki modelirlemek usullarynda umumy dil bilimi **matematikanyň** kömeginden peýdalanýar;

- **fizika** dil biliminde eksperimental fonetikanyň tehniki meselelerini çözmäge mümkinçilik berýär;

- deňeşdirme-taryhy dil biliminde, gadymy dilleri dikeltmegiň usullarynda, gadymy dilleriň ýitip giden wagtlaryny kesgitlemekde ewolýusiýanyň molekulýar nazaryýetini ulanmakda **biologiýanyň** hyzmaty zerur bolýar;

- bilmezlikden goýberilýän, akyl taýdan ýetmezçilikler bilen baglanyşykly psiholingwistik gepleýiş ýalňyşlyklaryny seljermekde, merkezi nerw ulgamynyň hyzmatlary, lingwistik maglumatlaryň zolagy öwrenilende, **saglygy goraýyş (medisina)** ylmy dil bilimine daýanýar.

Diýmek, «Umumy dil bilimi» dersi talypalaryň umumy lingwistik taýýarlygyny, bilim derejesini giňelder hem-de çuňlaşdyrar, olary diliň nazary we faktik materiallary, dünýä dil biliminiň taryhy bilen tanyşdyrar.

«Umumy dil bilimi» dersi dil biliminiň taryhy, dil biliminiň nazary meseleleri, dili öwrenmegiň we beýan etmegiň usullary ýaly bölümlere bölünip öwrenilýär.

Dil biliminiň taryhy

Türki dil bilimi

Türki dillerini öwrenmekde meşhur bolan alymlaryň biri hem XI asyrda ýaşan **Mahmyt Kaşgarlydyr**. Ol türki dilleriň deňeşdirme grammatikasynyň, leksikologiýasynyň esasyny goýdy, fonetikasy boýunça gymmatly maglumatlary galdyrdy. Mahmyt Kaşgarlynyň türki dil biliminiň ensiklopediýasy hasaplanylýan «Türki dilleriň diwany» (Diwany-lugat-et türk) sözlügi türki halklarynyň dil biliminde dilleri deňeşdirip öwrenmeklik ylmy edebiýatda XI asyrdan, ýagny Mahmyt Kaşgarlynyň «Türki dilleriň diwany» sözlüğinden başlanýar diýlip hasap etmäge mümkinçilik berdi (N.A.Baskakow, Türki dilleri öwrenişe giriş, M, 1962, 61-nji sah.). Hakykatdan-da, sözlükde türki dilleriniň birnäçesine deglip geçilýär. Ol gyrgyz, gypjak, oguz, ýagma, çigil taýpalarynyň dillerini biri-birine has ýakyn hasaplaýar. Mahmyt Kaşgarly sözlükde sözleri sözüň düzümindäki harplaryň sanynyň artyşy boýunça ýerleşdirýär.

Mahmyt Kaşgarlynyň sözlügi K.Brokkelman tarapyndan arap dilinden nemes diline terjime edilip, 1928-nji ýylda Leypsigde, Besim Atalaýyň terjime etmeginde türk dilinde, 1939-njy ýylda Ankarada, S.Mutallibow tarapyndan özbek diline terjime edilip, 1960–1963-nji ýyllarda Daşkentde çap edilýär. Soňky ýyllarda sözlük dürli dillerde onlarça gezek neşir edildi.

Belli türkmen alymy Sapar Ahallynyň «Mahmyt Kaşgarlynyň sözlügi we türkmen dili» (Aşgabat, 1958) atly meşhur işinde-de sözlük barada giňişleýin maglumatlar berilýär.

Türkmen diliniň we onuň kowumdaş dilleriniň uly dil hazynasynyň biri Mahmyt Kaşgarlynyň «Türki dilleriň diwany» sözlügiň golýazmasy 638 sahypadan ybaratdyr. Mahmyt Kaşgarly

ony 1071–1074-nji ýyllarda ýazýar (S.Ahally. Mahmyt Kaşgarlynyň sözlügi we türkmen dili, Aşgabat, 1958, 9-njy sah.). Bu iş, esasan, sözlükden ybarat hem bolsa, käbir sözler düşündirilende, grammatiki kadalara, sözleriň gelip çykyşyna hem deglip geçilýär. Sözlükde türk halklaryň bir toparynyň adynyň gelip çykyşy barada berilýän maglumatlara-da duş gelmek bolýar. Mahmyt Kaşgarly «türkmen» sözünüň gelip çykyşy hakynda hem maglumat beripdir.

«Diwanyň» teksti aýratyn sözleri, olary düşündürmek üçin getirilen gysgaça söz birikmelerini öz içine alýar, şeýle-de sözlükde käbir grammatiki kadalara barada hem belenilip geçilýär. Mahmyt Kaşgarlynyň ýazmagyna görä, onuň «Türki dilleriň sintaksisiniň göwherleriniň kitaby» diýen işi hem bolupdyr. Ýöne ol kitap biziň günlerimize gelip ýetmändir.

Türkmenleriň taryhyň dürli döwürlerinde dil bilimi babatda döreden ajaýyp işlerine, sözlüklerine köp wagtyň dowamynda umumy türk işler hökmünde baha berlip gelindi. Häzirki wagtda Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasynyň Milli Golýazmalar instituty dünýäniň dürli künjegine düşen ruhy baýlyklarymyza degişli maglumatlary ýygnaý, halkymyza ýetirýär. Hut şu babatdan-da biz öň türk dillere degişli diýlip hasaplanýan işleri türkmen diline ýa-da beýleki diller bilen türkmen diliniň deňeşdirilmesine bagyşlanýan diýip arkaýyn aýdyp bilýäris.

Gündogarda «Fahru Hwarazm» (Horezmiň hormaty) diýlip tanalýan **Abulkasym Jarullah Mahmyt ibn Omar ibn Muhammet ibn Omar ibn Ahmet Zamahşary Horezmidir**. Bu beýik alym 1075-nji ýylyň 19-njy martynda (467-nji hijri ýylynyň rejep aýynyň 27-sine) häzirki Görogly etrabyň Zamahşar (Yzmykşir) obasynda dünýä inýär (Mahmyt Zamahşary, Ýagşyzadalaryň bahary, Aşgabat 2004, 318-nji sah.).

Mahmyt Zamahşary ýaşlyk ýyllaryndan ylma uly höwes bildirýär. Ilkinji sowady öz kakasyndan alan alym soň Köneürgençde, Buharada ylmyny artdyrýar. Ylymda has-da çuňluklara ýetmek üçin Ysphyanda, Bagdatda, Mekgede, Merwde, Nişapurda, Şamda, Hijazda, Yrakda ylmyň, medeniýetiň ösen ýerlerinde okaýar. Beýik alym soňky nesiller üçin örän uly ylmy baýlygy miras galdyrypdyr. Onuň sözlük düzülişe, geografiýa, edebiýata, goşgy düzüliş kadalaryna, dini ylmlara degişli altmyşdan gowrak ylmy işi mälimdir.

Mahmyt Zamaňşarynyň dil bilimi bilen baglanyşykly işlerine «Esasul-belaga» (Çeper sözleşiş esaslary), «El-mufasssal fin-nahw» (Nahwda (sintaksisde) baplara bölüji), «El-mufrad wel-muellef fi-nahwi» (Grammatikada birlik we köplük san), «Mugjemul-arabi wel-farsi» (Arapça-parsça sözlük) ýaly birentek işlerini goşmak bolar.

Diliň grammatikasyny öwrenmekde edilen esasy işleriň biri hökmünde Mahmyt Zamaňşarynyň «El-mufasssal» işini görkezmek bolar. Bu iş Mekgede bir ýarym ýylyň dowamynda ýazylýar. Ol bu işi 1121-nji ýylda tamamlapdyr diýlip hasaplanylýar. Kitapda arap diliniň morfologiýasy we sintaksisi hakynda gymmatly pikirler bar. «El-mufasssald» grammatika söz toparlary – atlar, işlikler, goşulmalar arkaly öwrenilýär. Işiň her bir bölümünde morfologiýanyň we sintaksisiň meseleleri özara baglanyşyklykda derňelipdir. Fonetika barada hem durlup geçilipdir.

Mahmyt Zamaňşary «Mukaddymatul-edep» (Dil bilimine giriş) kitabyny 1137-nji ýylda ýazyp gutarypdyr. Alym bu işinde öz döwründe ulanylan sözleri jemlemegi, sözlük görnüşine getirmegi, olaryň etimologiýasyny öwrenmegi maksat edinipdir. Kitap baş bölümden ybarat bolup, atlar, işlikler, ownuk bölekler, ýöňkemeler, zamanlar ýaly bölümlere bölünýär.

Gündogary öwreniji alym W.W.Bartoldyň kesgitlemegine görä, bu sözlügiň türkmen diline degişli bölegi XII-XIII asyrlaryň türkmen edebi dilini şöhlelendirýär (N.A.Baskakow, Türki dilleri öwrenişe giriş, M, 1962, 63-nji sah.).

Watandaşlaryny arap diliniň baý sözlük düzümi bilen tanyşdyrmak maksady bilen ýazylan «Mukaddymatul-edep» kitabyny uly meşhurlyk gazanýar. Zamaňşary bu işini ylmyň we alymlaryň howandary Abul-muzaffar Atsyza (1127–1156) bagyşlapdyr. Iş barada W.W.Bartold şeýle diýýär: «Zamaňşarynyň kitabyna girizilen tehniki aňlatmalaryň hem-de medeni ýagdaýlar bilen baglanyşykly sözleriň sanynyň örän köplügi sebäpli, ol diňe bir dil babatdan däl-de, medeniýetiň taryhy taýyndan-da uly gyzyklanma döredýär. Ýerleriň atlary hakyndaky bölüm has-da özüne çekijidir. Ýabany haýwanlar, ädikçilik, jennet, dolandyryş we ş.m hakyndaky bölümler hem bar». Bu işiň doly bolmadyk gadymy türki dilindäki teksti 1897-nji ýylda W.Wýatkin tarapyndan Russiýanyň Ylymlar akademiýasyna sowgat berlipdir.

«Mukaddymatul-edebiň» 570 sahypadan ybarat doly möçberi atlar, işlikler, ownuk bölekler, ýöňkemeler, şahslar diýlip atlandyrylýan baş bölümden ybaratdyr.

Zamahşary özüniň grammatiki we leksikografik işlerinde materialary mümkin boldugyndan gysylan görnüşde, ýöne mazmun taýdan giň beýan etmäge çalşypdyr, çeper eserlerinde bolsa çylşyrymly stili, sazlaşykly jümleleri peýdalanmak bilen, arap dilinde seýrek ulanylyýan sözleri, baý manydaşlygy (sinonimikany) ulanypdyr.

Türkmen halkynyň beýik ogly, dünýäniň belli alymlarynyň biri hasaplanylýan Mahmyt Zamahşarynyň döredijiligi köptaraplylygy, çäginin giňligi bilen tapawutlanýar. Alymyň ýiti talantyny pikir babatdan garşydaşlary-da ykrar edipdirler hem-de ony «Araplaryň we arap dälleriň mugallymy» diýip atlandyrypdyrlar. Bu bolsa Zamahşarynyň işlerine berlen beýik bahadyr.

XIII asyra degişli bolan «Türkmençe we arapça» (Kitaby terjuman türki we ajemi we magoly we farsî) terjime sözlügi barada ylmy edebiyatda agzalyp geçilýän bolsa-da (N.A.Baskakow, «Türki dilleri öwrenişe giriş», M., 1962, Z.B.Muhammedowa, «XI–XIV asyrlar türkmen diliniň taryhy boýunça barlaglar», Aşgabat, 1973), giňişleýin maglumat berilmeyärdi. 1997-nji ýylda Türkmenistanyň Milli Golýazmalar instituty tarapyndan bu sözlügiň halk köpçüligine ýetirilmegi netijesinde ol barada giňişleýin gürrüň etmäge mümkinçilik döredi.

Bu sözlük 1894-nji ýylda Günbataryň belli alymy **M.T.Howstma** tarapyndan çap etdirilipdir. Kitabyň umumy möçberi 76 sahypadan ybarat bolup, onuň 62 sahypasy türkmençe-arapça, galan 14 sahypasy bolsa mongolça-parsça sözlükden ybarat. Sözlük 1245-nji ýylyň 28-nji ýanwarynda (643 ý. 27-nji şaban) tamamlanylypdyr. Awtor kitapda türki dilleriň birnäçedigini aýtsa-da, diňe gypjakçany hem-de türkmençäni agzaýar. Biziň pikirimizçe, kitap Müsürde ýazylan bolmaly. Onuň ýazylmagynyň sebäbi bolsa, Müsürde araplara türkmençäni öwretmegiň zerur bolanlygyndan gelip çykýar. Memluk-türkmenler köp wagtyň dowamynda Müsürde hökümdarlyk edipdirler, olaryň 1250–1257-nji ýyllardaky soltanynyň Aýbeg atly türkmenidigini türk taryhçylary tassyklaýarlar. Sözlügiň golýazmasy 4 sany uly bölümden durýar. 1-nji bölüm 26 bapdan ybaratdyr. Her babyň başlanýan ýerinde oňa girýän sözleriň tematikasy esasynda at goýlupdyr. Meselem,

asman jisimleri, ağaclar, ir-iýmişler, wagşy haýwanlar, öý goşlary, adamyň görünyän beden agzalary, adamyn häsiýeti we ş.m. Sözlükdäki türkmençe diýlip bellenen sözler belli derejede ses özgermelerine sezewar bolupdyr. Kitabyň ikinji babynda arapça we türkmençe işlikler berlipdir. İşlikler buýruk şekilinde bolup, arap elipbiýiniň berk tertibinde ýerleşdirilipdir.

Üçünji bölümde işlikleriň ýöňkeme bilen üýtgeýşine üns çekilýär. Şonda arap dili bilen türki dilleriň arasyndaky tapawutlara we meňzeşliklere seredilip geçilipdir. Awtor, ilkinji nobatda türki dillerde sözler ulanylanda aýaly we erkek adamy aňlatmak üçin grammatik alamatyň ýokdugyny, jyns aňladylmanyň bolmaýandygyny tekrarlaýar. Şeýle hem köplük san üçin arap dilindäki ýaly däl-de, türki dilde birden köp bolmagyň ýeterlikdigini nygtaýar. Şu ýerde bir bellemeli zat, ol hem sözlügiň awtorynyň türki dildäki işlikleriň ählisini üç sany kökden alyp gaýdýanlygydyr. Bu bölümde ýokluk aňladylýan goşulmalara hem seredilip geçilýär. Dördünji bölümde türki dillerde, şol sanda türkmen dilinde ulanylýan söz böleklerine, goşulmalara garalyp geçilýär. Sorag sözlemeniň aňladylyşy-**my**, **-mi** goşulmalaryň we **kim?**, **näçe?**, **haçan?**, **niçik?**, sözleriniň getirilmegi bilen beýan edilipdir. Umuman, sözlügiň 4-nji bölümi grammatika bagyşlanylypdyr. Ondaky berilýän maglumatlar häzirki zaman türkmen dilinden hiç hili tapawutlanmaýar diýen ýalydyr.

XIII asyryň ortalarynda XIV asyryň kyrkynky ýyllarynda ýaşan **Abu Haýýan al-Garnatynyň** dil bilimine goşan goşandy ägirt uludyr. Ispanýanyň Garnata şäherinde dünýä inen (1256–1344) meşhur dilçi Abu Haýýan Muhammet ibn Ýusup ibn Yusup Haýýan al-Garnaty el-Andalusynyň «Kitabul-Idrak li Lisanil-Etrak» («Türkileriň dilini öwrenmek üçin gollanma») kitaby türki halklaryň diliniň, taryhynyň, medenýetiniň, asyrlaryň jümmüşine uzaýan çuňňur köklerini özünde jemleýän dünýä gymmatlyklarynyň iň nepis nusgalarynyň biridir. Bu kitap diňe bir türki dillerini däl, eýsem, türkmen diliniň taryhyny öwrenmekde hem gymmatly çesmedir.

Abu Haýýan işiniň girişinde «Kitabymy, «Kitabul-Idrak li lisanul-Etrak» («Türkileriň dilini öwrenmek üçin gollanma») atlandyrdym. Bu kitaby ýazmakdan maksadym, türki dillerini söz /lugat, morfologiýa (sarf) we sintaksis (nahw) babatyndan ýazga geçirmek-

dir» diýip, ýörite belläpdir. Biziň günlerimize bu kitabyň golýazma nusgasynyň iki sanysy gelip ýetipdir. Olaryň biri Türkiýäniň Beýazyt Döwlet kitaphanasynyň Weliýýüddin Efendi bölüminiň 2896-njy bukjasynda saklanýar. Bu golýazma nusga Kilisli Rifat Bilge we Weled Çelebi Izbudak tarapyndan elipbiý tertibine salnan sözlük ýagdaýynda neşir edilipdir. (el-Idrak, Haşiyesi, Istanbul, 1936). Beýleki nusga bolsa, Ystambul uniwersitetiniň kitaphanasynda 3856-njy bukjada saklanylýar. Weliýýüddin Efendiniň çapa taýýarlan nusgasynyň esasynda soňra Ahmet Jaferogly kitaby 1931-nji ýylda Ystambulda gaýtadan neşir etdiripdir. Bu neşir elipbiý tertibindäki sözlügi, sarf (morfologiýa) nahw (sintaksis) bölümleriniň türkçe terjimesini, arapça ýazgysynyň rejelenen görnüşini öz içine alýar. Kitap türkçe-arapça sözlük we grammatika görnüşinde iki bölüme bölünipdir (Ahmet Jaferoglu, Abu Hayyân, Kitâb al-idrâk li lisân al-Atrâk, İstanbul, 1931). Abu Haýýân al-Garnatynyň sözlügi türki dilleriň aýratynlyklaryny deňeşdirmekde-de uly ähmiýete eýedir. Bu ýygyny türk dilleri öwrenmekde okuw kitaby bolup hyzmat edipdir, mundan başga-da ol özünde türkmen hem-de gypjak dilleriniň deňeşdirme sözlügin, grammatikasyny jemleýän-de bolsa, käbir ýagdaýlarda awtor tatar, bulgar, uýgur we beýleki türki dillerine-de garap geçýär.

Türki dil biliminiň taryhy barada gürrüň edilende, XV asyra degişli «Türkmen diline nepis sowgat» atly işiň üstünde-de durup geçmegi makul bildik. Bu ýazuw ýadygärligi özünde dil baradaky gymmatly maglumatlary jemleýär. Kitap 2005-nji ýylda Türkmenistanyň Milli medeni «Miras» merkezi tarapyndan halk köpçüligine ýetirildi. Onuň ahyryndaky berlen makalada bu işiň türkmen diline bagyşlanylyp ýazylandygy barada şeýle bellenilýär: «Biliň, dil ynsanlaryň özara gatnaşygy üçin aňrybaş zerur serişde we guraldyr. Türkmen dili barada ençeme kitap ýazyldy. Men hem özümden ön geçenleriň däbine eýermek isledim. Bu kitaby ýazmagymy isleýän dostlarymyň haýysyny kabul edip, Allatagaladan özüme kömek we ýardam diledim. Men Allanyň hemaýat we ýardam bermegi bilen bu kitaby känbir kynçylyk çekmän ýazyp gutardym. Kitaby birnäçe bölüme böldüm. Adyna «Türkmen diline nepis sowgat» diýip, at goýdum» (Türkmen diline nepis sowgat, Aşgabat, 2005, 286-njy sah.). Kitapda arapça-türkmençe sözlükden başga, fonetika, grammatika degişli

gymmatly maglumatlar bar. Olar türkmen dil biliminiň XV asyrdan nähili derejede ösendigini anyk görkezýär.

Türki dil bilimi diýlen düşüňjede biz diňe bir türkmen we beýleki kowumdaş diller baradaky işleri göz önünde tutman, şol milletiň wekilleriniň dil hakyndaky eserlerini-de gysgaça derňemegi maksat edinýäris.

Gündogar alymlarynyň köpüsiniň ýazan ylmy işlerinde dil meselesine göni we gytaklaýyn deglip geçilýär. Biz bu ýerde olaryň käbiri hakynda gürrüň etmekçi bolýarys.

Ylym äleminde Aristundan (Aristotel) soň «ikinji mugallym» adyny alan, meşhur türkmen alymy **Abu Nasyr Muhammet al Farabynyň** (873–930) dil bilimine bagyşlap ýazan aýratyn işi bize mälim bolmasa-da, onuň pelsepewi işlerinde dil biliminiň meseleleri barada gürrüň edilýän ýerlerine düş gelýäris. Alymyň işleriniň bellibir bölegi dil bilimine, suhangöýlige, çeper ýazuwa, şygryýete bagyşlanylypdyr. Farabynyň «Hatyň sungaty hakynda kitap», «Goşgy we suhangöýlik hakynda kitap», «Sözlükler hakynda» diýen işleri onuň dil bilimi bilen baglanyşykly köp meselelere degip geçendigini görkezýär. Al Faraby «Ylymlaryň bölünişi» diýen işinde ähli ylymlary 5 topara bölüp, onuň bir bölegini dil bilimine bagyşlaýar. Beýik akyl-dar grammatika, dil bilen mantygyň (logikanyň) aragatnaşygy, olaryň biri-birine täsiri, tapawudy hakynda pikir ýöredende uly täzeligi öňe sürýär. Bu ýerde mantyk kanunlary bilen grammatikanyň kanunlary deňeşdirilýär. Mantyk (logika) söze ähli halklar üçin umumylykda garaýar, mantyk kanunlary ähli halklar üçin umumydyr, grammatiki kanunlarda bolsa, haýsydyr bir halka mahsus bolan sözleriň aýratynlyklary derňelýär. Faraby mantykdan (logikadan) tapawutlylykda, her bir halkyň özüniň dil aýratynlygynyň bardygyny nygtaýar.

«Grammatikanyň ähli halklaryň sözleri bilen umumylygy ýokdur. Grammatikany düzýänler, haýsy dil üçin düzýän bolsalar, şol dilde bar bolan sözleri alýarlar. Mysal hökmünde Faraby grek we arap dilçileriniň aýdanlaryny ulanypdyr. Araplar: «Arap dilinde sözler ada, işlige, ownuk bölege bölünýär» diýýärler. Grek dilçileri hem sözleri şeýle bölümlere bölýärler. Ýöne arap dilçileri – ony arap, grek dilçileri grek diliniň mysalynda ulanýarlar, olara mysallary şol dillerden alýarlar. Her bir dil oňa şol sözleriň öz dillerinde bolanlygy üçin seredýär. Grammatikadan tapawutlylykda, mantyk (logika) ähli halklaryň

sözleri üçin umumy bolan düzgünleri belleýär. Ol hemme diller üçin umumy sözleri saýlap alýar, aýratyn halka degişli sözlere garamaýar» (Al Faraby, Ylym we paýhas hakynda. Alma-Ata, 1975, 78-nji sah.).

Biz şu ýerde Al Farabynyň «Ylymlaryň bölünişi» atly kitabyňyň «Dil bilimi hakynda» atly bölümüni türkmen dilinde ilkinji gezek hödürleýäris.

Dil bilimi hakynda

(Bu bölümdäki pikirlere oňat düşünmek üçin, ilki bilen, arap diliniň we onuň grammatikasynyň esas edilip alnandygy göz önüne tutulmalydyr.)

Dil bilimi, umuman, iki kysymdan (bölekden) ybaratdyr:

1. Islendik bir halkyň durmuşyna degişli many aňlatmaga gatnaşýan sözleri ýat tutmak we her biriniň hyzmatyny öwrenmek.

2. Sözleriň «kada kanunlaryny» (kadalaryny) bilmek.

Her synagatda («synagat» – bu sözi Faraby ylym bilen möhüm baglanyşygy bolan işler we amaly manysynda ulanylypdyr. Ýagny her ylym diňe nazary tarapdan öwrenilse «ylym», amaly-tejribe bilen utgaşdyrylyp, peýdalary bilen derňelse synagatdyr. Şonuň üçin hem mantyk (logika) synagaty, medisina synagaty, binagärlik synagaty diýilýändir. Bu söz Ibn Sinada hem şol manyda, hatda metafizika we pelsepe manysynda-da ulanylypdyr. Ýöne filosof onuň manysyny açyp görkezmändir) kadalar bitewi, ýagny tutuşlaýyn sözler (söz düzümleri) bolup, olaryň her biri özbaşdaklykda bu synagata degişli birnäçe zatlary – aňlatmalary öz içine alýar.

Bir synagatdaky kanunlar ýa özüne degişli bolmadyklary içine almazlyk ýa-da degişlileri daşynda galdyrmazlyk maksady bilen şol synagatdaky zatlary jemlemek üçin hasyl edilendir. Olar käwagt bir kişiniň bu babatda ýalňyşanyny ýa ýalňyşmandygyny barlamak üçin, ýa bolmasa bu synagatyň öz içine alan zatlaryny öwrenmek we ýat tutmak aňsat bolar ýaly taýýarlanandyr.

Köp duşýan ýeke-täklikleriň ynsanyň ruhunda bellibir tertip boýunça hasyl bolan kanunlarynyň jeminden synagatlar hasyl bolar.

Her bir synagatda kanun bolan islendik söz kada bolmak bilen birlikde agzalýan zadyň biri ýa-da bary üçin taýýarlanandyr. Şonuň

üçin hem alymlar we filosoflar bir jismiň sany ýa-da hili, şeýle-de başga bir aýratynlygy nazara alnanda, duýgularyň ýalňyşmagyna sebäp boljak päsgelçilikleri ýeňmek üçin edilen dürli ölçeg gurallaryna we terezilere «kanunlar» diýerdiler. Hasap jedweline ýa ýyldyzlar üçin taýýarlanýan astronomik jedwellere-de kanunlar diýilýär. Edil şonuň ýaly hem uly we galyň kitaplardan ýatda galmak üçin edilen gysgaltmalara-da (gysgyldylan kitaplar) kanunlar diýip bolar. Sebäbi az möçberdäki zat köp düşüňjeleri öz içine alýar. Şeýlelik bilen hem sanlyja zady öwrenip, giň düşüňjeleriň magadyna ýetip bolar.

Indi esasy tema gaýdyp gelesiň.

Her halkyň dilindäki many aňladýan sözler iki kysymdan – iki hilden ybaratdyr.

1. Sada sözler

2. Goşma sözler

Sada sözler, «aklyk», «garalyk», «ynsan» we «haýwan» ýaly sözlerdir. Goşma sözler bolsa «ynsan bir jandardyr», «Amr akdyr» ýaly sözlerdir. Sada sözleriň arasynda barlyklaryň lakamy, ady aňladýanlary-da bardyr. Mysal üçin, Zeýd we Amr. Bulardan zadyň jynsyna we görnüşine görä aýrylanlar-da bar: ynsan, at, haýwan, aklyk we garalyk ýaly...

Jynsyna we görnüşine görä, tapawutlanýan sada sözler ýa isimlere, ýa sözsoňlulara degişlidir. Arapçada isimleriň we işlikleriň erkeklik, zenan (grammatik jyns-rod), birlik we köplük aňlatmak ýaly häsiýetleri bar. Aýratyn-da, işliklerde zaman kategoriýasy bar. Ol öten zaman, häzirki zaman we geljek zamandan ybaratdyr.

Her halkyň dilini öwrenýän dil bilimi 7 sany uly bölümden (jüzden) ybaratdyr:

1. Sada sözleriň ylmy;
2. Goşma sözleriň ylmy;
3. Sözleriň sada halyndaky kanunlary;
4. Sözleriň goşma halyndaky kanunlary;
5. Dürs ýazmagyň kanunlary;
6. Dürs okamagyň kanunlary;
7. Şygry dogry okamagyň kanunlary.

Many aňladýan sada sözleriň ylmy – zadyň jynslaryna we görnüşlerine esaslanýan, bu dile mahsus we oňa daşyndan giren

sözleriň **nadir** (köplügi -newadyr. Bir dilde seýrek ulanylyp, haýsy hem bolsa bir ylma mahsus bolan, termin görnüşinde duşsa-da, gepleşik diline girmedik sözlerdir) bolanlaryny we hemmeler tarapyndan bilinýänlerini öwrenýär.

Goşma sözleriň ylmy – bu halk arasynda goşulyşan görnüşde gabat gelýän sözleriň öwrenilişidir. Munuň düýp maksady şol halkyň ýazyjydyr şahyrlarynyň eserlerini we suhangöýleriniň aýdanlaryny nesilden-nesle geçirmekden hem-de gorap saklamakdan ybaratdyr. Goşma sözler uzyn, gysga, ölçegli, ölçegsiz bolup biler.

Sada sözleriň ylmynyň kanunlary, ilkinji nobatda, **sesleriň (huruf-y mugjeme)** («harplar» diýen manyny aňladýar. Harp ýazuwda ulanylýan nyşanlar we şekiller bolup, bu ýerde şol yşaratlardan aňlanylýan sesler nazara alnany üçin, «harp» ses görnüşinde terjime edildi) sanyny, olaryň gep apparatyna, beden agzalaryna bolan gatnaşygyny öwrenýär. Şeýle hem ses döretmäge gatnaşýan organlaryň hereketi bir sözüň hasyl bolmagy üçin azyndan näçe sesiň birleşmelidigi ýaly meseleler hem şol kanunlary düzýär. Birlik, köplük, erkeklik, zenanlyk (rod) ýaly söz üýtgediji we söz ýasajy goşulmalary, olaryň söze goşulanda ses gabygynda bolup geçýän üýtgeşmeleri, ýanaşyk gelen iki sesiň meňzeşligini (**arapça-indigam**) hem sada sözleriň ylmy öwrenýär.

Goşma sözleriň ylmyna degişli kanunlar, esasan, iki bölümden ybarat:

1. Sözleriň goşma we düzme şekilde bolup, isimleri we işlikleri emele getirişi barada;

2. Sözleriň goşulyp we düzülip hasyl edilişiniň her dildäki aýratynlyklary.

Isimlerde we işliklerde duş gelýän üýtgeşmeleriň kanunlaryny nahw (sintaksis) ylmy öwrenýär. Nahw ylmy arap dilinde isimlere we işliklere girýän sözleriň üýtgeýşini aýratyn öwrenýär. Sözsoňular asla üýtgedijiler bilen üýtgemeýärler. Söz üýtgediji goşulmalar kähalatda isimleriň önünden gelýärler. Mysal üçin, arap dilinde «**elip**», «**lam**» **harplary** («e» we «l» seslerini aňladýar hem-de «el» görnüşinde sözleriň önünden goşulyp ulanylýarlar: el-beýt – öý) ýa beýleki dillerdäki dürli harplar muňa mysal bolup biler. Isimleriň soňundan goşulýan söz üýtgedijilere arapçada «**igrap harplary**» (käbir alymlar,

*şol sanda Faraby hem bularyň işliklere-de goşulýandygyny belleýär. El-kitab-**u** (kitap), el-kitab-**a** (kitaby), el-kitab-**i**(kitabyň), kitab-**ün** (bir kitap), kitab-**en**(bir kitaby), kitab-**in**(bir kitabyň) sözlerindäki -u, -a, -i, -ün, -en, -in ýaly goşulmalar mysal bolup biler diýilýär.*

Üýtgediji goşulmalar isimlere goşulsa-da, işlikleriň önünden goşulyp bilmeýär.

Isimleriň we işlikleriň ahyryndan goşulýan üýtgedijiler arap dilinde **tenwinden**(-un, -an, -in goşulmalary), **harekeden**, ýagny hereketden (-ü, -e, -i) we **jezmden**(sözün çekimsiz gutarmagy: *lem ýaktüb - ýazmady*) ybaratdyr. Şu dile degişli ähli söz üýtgediji bölekler ýokarky üçüsine esaslanýar.

Isimleriň käbiri «**münsarif**» (3 sany -a, -e, -i çekimlilerini *ka-bul eden*), käbiri «**münsarif bolmaýan**» diýlip atlandyrylyp, 2 topara bölünýär. Bu bölümde isimleriň we işlikleriň zyndan gelýän ähli sözsoňularyň we üýtgedijileriň hem üstünde durulýar. Isimler we işlikler bilen ulanylýan sözsoňular aýry-aýrylykda öwrenilýär. Hatda bu iki söz toparyň münsarif bolan we bolmadyk ýagdaýynda nähili sözsoňular ulanylýandygy meselesine hem degilýär. Şunda, ilkinji nobatda, isimleriň dürli ýagdaýdaka, ýagny birligi, köplügi, degişliligi we şuna meňzeş hallary aňladýan mahalynda haýsy sözsoňulara ýüzlenilmelidigi bir-birden yzygiderli sanalýar. Soňra bolsa işliklere mahsus bolan sözsoňularyň üstünde durulýar.

Arap dilindäki sözleriň käbiri şol durşuna, ýagny şol bir şekili saklap, dürli manylary bermek ukybyna-da eýedir. Olaryň şu häsiýetine **mebni** (*üýtgewsiz formasy bolan sözler. Mysal üçin, «haza» sözi «bu», «muny'», «munuň» we ş.m. manylarda ulanylýar*) diýilýär. Sözsoňularyň hem käbiri şeýledir. Ýöne käbiri kontekstde ulanylyşyna görä, bir ýerde mebni bolsa, başga bir ýerde münsarif bolýar.

Bu dildäki sözleriň käbiriniň isimleriň, işlikleriň ýa sözsoňularyň haýsysyna degişlidigini anyklamak kyn. Ine, şu «şübhelî» topardaky sözleriň käbiri isime meňzese, käbiri işlik ýaly bolup dur. Sonuň üçin bularyň haýsy ýagdaýda münserifdigini ýa-da dældigini anyklamak zerurdyr.

Indi sözleriň goşulyp ulanylyşy baradaky kanunlara degip

geçeliň. Bu bölümde sözleriň täze many aňlatmak üçin, nähili ýagdaýda goşulýşandygy ýa haýsy täsirler bilen birleşýändigini, tertibe salýandygy barada aýdylýar.

Dürs ýazuw ylmynyň kanunlary bölümünde ilki bilen seredilýän mesele, **setirlerde (ýazuwda) ulanylýan we ulanylmaýan harplaryň biri-birinden tapawutlanyşydyr** (*Bu ýerde Faraby arap ýazuwyny göz önünde tutýar. Bize mälim bolşy ýaly, arap ýazuwunda diňe çekimsizler we uzyn çekimliler ulanylyp, gysga çekimliler «hereketler» diýlip atlandyrylýan belgileriň üsti bilen berilýär*). Ýazuwda ulanylýan harplaryň dürli şekillerde ýazylyşyna hem üns çekilýär.

Dürs okuw (gepleýiş), ýagny orfoepik kanunlaryň ylmy hem birnäçe meselelere ýüzlenýär. Harplara degişli nokatlary ýerli-ýerinde we dürs okap bilmek, ýazuwda ulanylýan we ulanylmaýan (hereketler bilen berilýän) harplardan aňlanylýan sesi dogry aýtmak, şekil taýdan meňzeş harplary goýlan belgileriň esasynda tapawutlandyryp bilmek, ýanaşyk gelende meňzeşleşýän seslere üns bermek, pikiriň bölünýän ýerlerinde säginmek... ýaly birnäçe kanunlar bu bölümüň esasy düzýär. Munda säginmäniň «gysga», «orta dereje» we «uzak» ýaly görnüşleriniň bardygyny hem ünsi çekýär.

Şygryň kanunlarynyň ylmy hem dil bilimi bilen aýrylmaz baglanyşykly (*Faraby şygry sungatynyň dil bilimine şu iki esasynda degişli edýär: 1. Şygrydaky sözler; 2. Sözleriň many hasyl etmek üçin baglanyşmaklary. Şu esaslaryň birinjisi bilen alym pikirini delillendirýär*) bolup, 3 bölüme bölünýär:

Birinji bölümde şol halkyň edebiýatyna degişli sada we çylşyrymly şygry ölçeglerine seredilýär. Aýry-áýry ölçegleri hasyl etmek üçin, harplaryň dürli görnüşde birleşdirilişiniň üstünde hem durulýar. Harplaryň bu hereketleri araplarda «**esbab**» we «**ewtad**» (*bu terminler aruz şygry ölçegine degişli bolup, «esbab» bir ýapyk bogun ýa-da iki açyk bogundyr. «Ewtad» bolsa birinjisi açyk, ikinjisi ýapyk ýa-da birinjisi ýapyk, beýlekisi açyk bolan iki bogundan ybaratdyr*), greklerde bolsa, «**säginme ýeri**» ýa «**aýak**» diýlip atlandyrylýar. Şonuň ýaly-da setirleriň, beýtleriň bellibir mukdarda we dürli ölçegleriň, aýry-áýry beýtleriň näçe harpdan we «**maktadan**»

(säginme-pauza) ybarat bolup, ajaýyp şygry halyna gelşini doly açyp görkezýär. Ahyrynda-da doly ölçeglerden nogsanlaryny aýryp, haýsy ölçegiň has aýdyň, has owazly eşidilýändigine ünsi çekýär.

Ikinji bölüm aýry-aýry ölçeglerde hasyl bolan beýtleriň setir ahyrdakylardan (bu ýerde «kapyýa» göz önünde tutulýar. Ýöne Farabynyň bu eserini ýazan wagtynda bu adalga edebiýatda häzirki manysynda ulanylman, «şygry» diýen manyny aňladýardy) haýsysynyň şol dilde üýtgewsiz bolup, haýsy biriniň üýtgeýändigini öwrenýär. Şeýle hem ölçegleriň doludygyna, artykdygyna ýa-da kemdigine garalýar. Setir ahyrlarynyň (kapyýalaryň) бүтін şygryň dowamynda üýtgewsiz saklanýan bir sesden ybarat bolşy, käbirleriniň kasydanyň (şygryň) ähli ýerinde birnäçe sesden ybarat bolup gelşi we şol setir ahyrlarynyň (kapyýalaryň) iň köp näçe sesden we bogundan hasyl edilişi şu bölümüň ünsi çekýän kanunlarydyr (*Kapyýa arap şygrynda beýtleriň soňunda goşgynyň ahyryna çenli üýtgewsiz gaýtalanýan şol bir ses hökmünde teswirlenýär. Bu kapyýanyň bir sesden ýa-da bogundan ybaratdygyny görkezse-de, aslynda ol özbaşyna kapyýa bolup bilmän, muny önünden gelen sesler ýa bogunlar bilen bile hasyl edýär*).

Şundan soň birnäçe sesden ybarat bolan kapyýadaky käbir sesleriň ornuny sözleýişde başga bir sesiň tutup biljegini ýa bilmejegini, eger ýerini tutup biljek bolsa, olaryň aýdylyş uzynlygy tarapdan deňölçegli bolmalydygyna seredilýär.

Üçünji bölüm bolsa şygrylarda ulanylýan we şygry bolmadyk adaty ýazgylarda ulanylýan sözleri aýry-aýrylykda öwrenýär.

Dil bilimini ýokardaky bölümleriň her birinde agzalan kanunlar düzýär. (Faraby, Ihsaül-ulum (Ilimlerin sayimi, Istanbul 1990, 57-66 sah.).

Ýewropada Aliborna ady bilen meşhur bolan belli alym **Abu Reýhan al-Biruni** (937–1048) berilýän maglumatlara görä, bir ýüz elliden gowrak ylmy iş ýazypdyr. Ol işler matematika, himiýa, astronomiýa, geografiýa, edebiýata, dil bilimine we başga ugurlara degişli bolup, dünýäniň ylym hazynasynyň dürdäneleri hasaplanylýar.

Abu Reýhan Biruniniň dil boýunça garaýyşlary onuň «Seýdana» (Farmasewtika) atly işinde berilýär. Bu iş ösümlikler, haýwanlar, magdanlar, дәри-dermanlar hakynda bolup, onda olaryň birnäçe dil-

däki atlary belenilipdir. Beýik alym maddalaryň birnäçe dilde nähili atlandyrylyşyna üns bermek bilen, predmet hem-de onuň adynyň mynasybeti baradaky gadymy döwürden bäri dowam edip gelýän lingwistik garaýyşlary öwrenipdir.

Al-Biruniniň işi ýigrimi dokuz baba bölünip, olardaky bir mün bir ýüz on alty sany makalada zatlaryň adyna düşündiriş berilýär. Her bir bap aýratyn harp bilen başlanýar. «Seýdana» kitabyna arap, grek, pars, türki we beýleki dillerden alnan ösümlik, haýwan, däri-derman atlaryny aňladýan dört mün baş ýüzden gowrak söz ýygnaýypdyr. Diýmek, «Seýdana» kitabyny däri-dermanlaryň atlarynyň düşündirişli sözlügi hökmünde-de peýdalanmak bolar. Alym kitabyndaky däri-dermanlaryň adyny arap elipbiýiniň tertibinde ýerleşdiripdir. Bir harp bilen başlanýan birnäçe söz bar bolsa, olaryň ikinji, üçünji harplary göz önünde tutulypdyr. Bu kitaby şol bir wagtda düşündirişli, terjime, etimologik, dialektologik sözlük hökmünde görkezmek bolar.

Ýewropada Awisenna ady bilen meşhurlyk gazanan, Gündo-garda «Şeýh-u-raïs» (Ýolbaşçylaryň ýolbaşçysy) diýlip tanalýan watandaşymyz **Abu Aly ibn Sinanyň** (970–1037) ylmyň dürli ugurlarynda gazanan ajaýyp üstünlikleri бүтін dünýäde ykrar edilendir. Beýik alym dil bilimi hakynda hem birnäçe eserleri miras goýupdyr.

Ibn Sinanyň «Kitabi al milh fin nahw» (Sintaksis kitaby), «Kitab lisanul arab» (Arap dili kitaby), «Asbabi hudut al huruf» (Sesleriň aýdylyşynyň sebäpleri) ýaly dil bilimi bilen baglanyşykly işleri bardyr.

«Asbabi hudut al huruf» (Sesleriň aýdylyşynyň sebäpleri) atly kitaby girişden hem-de alty bapdan ybarat. Işde sesleriň, sözleýiş sesleriniň emele gelşi, bokurdagyň we diliň anatomiýasy, arap dilinde sesleriň emele gelşiniň aýratynlyklary, beýleki sesleriň sözleýiş seslerinden tapawudy barada giňişleýin pikir ýöredilýär. Ibn Sina: «Sesleriň hasyl bolmagynda howanyň tolkun görnüşinde hereket etmegi esasy ähmiýete eýe bolýar» diýip belläpdir. Ol artikulyasiýanyň ornundan howanyň gysylp geçmeginiň netijesinde sözleýiş sesleriniň emele gelýändigini baradaky pikiri öňe sürüpdir.

Ibn Sina fiziki sesler bilen sözleýiş seslerini biri-birinden tapawutlandyrypdyr. Fiziki sesleri «sawt», sözleýiş seslerini hem «harf» adalgalary arkaly belläpdir. Olaryň ikisiniň-de howanyň hereketi ar-

kaly emele gelyändigini, ýöne sözleşiş sesleriniň gep agzalary arkaly döreýändigini beýan edipdir. Alym sözleşiş seslerini çekimli we çekimsiz seslere bölýär. Çekimlileriň sanyny üç, çekimsizleriň sanyny ýigirmi sekiz hasaplaýar hem-de çekimsizler barada has giňişleýin durup geçýär.

Ibn Sinanyň fonetika boýunça öňe süren pikirleri onuň dünýä dil bilimine goşan uly goşandydyr.

Diliň emele gelşi barada hem orta asyr alymlarynyň köpüsi öz pikirlerini aýdypdyrlar. Olar bu meselede birtopar täze pikirleri öňe sürüpdirlar. Diliň gelip çykyşy barada şol döwrüň görnükli alymy **Nasyr Hysrowynyň** şu sözlerini hem ýatlap geçmek gerek: «Seniň sygyrdan we eşekden artykmaçlygyň paýhas bilen dildedir, paýhas bilen dil bolsa, Hudaýyň peşgeşinden başga zat dälidir».

Görşümüz ýaly, türki dil bilimi irki orta asyrlarda hem ösüşiň ýokary derejesinde bolupdyr. Bu babatda türkmen dil biliminiň goşandy ägirt uludyr. Türki dillere girýän dilleriň her birinde dil bilimi baradaky öňe sürülýän garaýyşlary öwrenmek hususy dil biliminiň wezipesidir.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Türki dil biliminiň meşhur wekilleri kimler we olaryň dil baradaky garaýyşlary?
2. Türki dil biliminde öňe sürülýän esasy meseleler.
3. Mahmyt Kaşgarlynyň türkmen diliniň taryhyny öwrenmekdäki hyzmaty.
4. Abu Nasy al Farabyň «Ylymlaryň bölünişi» atly kitabynyň «Dil bilimi hakynda» bölümüniň dil biliminiň taryhy öwrenmekdäki ähmiýeti.

Hödürlenilýän edebiýatlar:

1. *Амирова Т.А, Олховиков Б.А, Рождественский Ю.Б.* История языкознания, М., 2007.
2. *Аннауров А,* Dil biliminiň käbir meseleleri, Aşgabat, 1965.
3. *Даниленко В.П.* Общее языкознание и история языкознания. М., 2009.

Arap dil bilimi

Orta asyr musulman siwilizasiýasynyň çeşmelerini öwrenmek Gündogaryň musulmanlarynyň medeni ösüşleri hem-de ruhy gymmatlyklary hakynda baý maglumat berýär, şeýle hem, olaryň dünýä siwilizasiýasyndaky ornuny, ähmiýetini kesgitlemekde möhüm çelgi bolup durýar.

Bize mälim bolşy ýaly, ylym ilkibaşda bütewülikde emele gelip başlaýar. Mysal üçin, filosofiýa, many jähtden özüne golaý bolan bir-topar ylymlary birleşdiripdir. Filosofiýanyň emele gelmegini ylmyň bellibir ulgamlara salynmagyna dörän islegiň ilkibaşky alamaty diýip düşüňip bolar. Orta asyrlarda ylymlary bölümlere bölmekde ylahyýet, mantyk (logika), grammatika aýratyn ähmiýete eýe bolupdyr.

Arap ylmynyň ösüşiniň birinji döwründe (VII–VIII a.) ylmyň merkezi Yrakdaky **Kufa** we **Basra** şäherleri bolupdyr. Ol ýerde arap dili hem-de onuň grammatikasy çuňňur öwrenilipdir, munuň esasy sebäbi arap diliniň döwlet dili, şeýle-de yslam dininiň dili bolmagydyr. Arap ylmynyň ikinji döwri Halyflygyň Bagdat şäherine geçirilmegin-den soň, ýagny VIII asyryň ahylaryndan başlanýar. Şol döwürlerde Bagdat şäheri arap ylmynyň merkezine öwrülipdir. Ilkinji nobatda bu ýere gadymy döwrüň gündogar golýazmalary ýygnaýypdyr hem-de olar arap diline terjime edilipdir. Terjime işleri 830-njy ýylda Bagdatda «**Dar-el-Hikmäniň**» (Parasat öýüniň) esaslandyrylmagyndan soň has-da giň gerime eýe bolupdyr.

IX–X asyrlarda Bagdat we arap medeniýetiniň beýleki merkezleri özbaşdak ylmy-döredijilik ojaklaryna öwrülipdir. Arap medeniýetiniň bu döwürdäki meşhur wekillerine **at-Tabari**, **al-Masudi**, **Ibn Fadlan** we beýlekiler degişlidir. X asyryň ahrynda Basra şäherinde döredilen «**Ihwan as-safa**» (Päk doganlyk) diýlip atlandyrylýan alymlar topary öz döwrüniň ähli ylymlaryny jemläp, ensiklopediýa ýazypdyrlar. Arap ylmynyň ösüşiniň üçünji döwri hakynda gürrüň edilende, onuň XI–XV asyrlary öz içine alýandygyny belläp geçmek gerek. Bu döwürde arap ylmynyň täze merkezleri **Halapda**, **Damaskda (Siriýa)**, **Kairde (Müsür)**, **Granadada (Andalusíýada)** we **Sewilýada** döräpdir.

Arap dil biliminiň kemala gelmeginde we örän gysga döwrüň

içinde ösüşini ýokary derejesine ýetmeginde arap halkynyň çalt ösmegine getiren taryhy şertler uly ähmiýete eýe bolupdyr. 632-nji ýylda harby – dini döwlet Arap halyflygy esaslandyrylypdyr. Onuň çäkleri adatdan daşary çaltlyk bilen giňelip, öz düzümine Ýakyn we Orta Gündogary, Hindistanyň köp bölegini, Kawkazy, Demirgazyk Afrikany, Ispaniýany birleşdiripdir. Yslam dini bilen bilelikde arap dili hem giňden ýaýrapdyr. Ol diniň, döwleti dolandyrmagyň, magaryfyň hem-de ylmyň diline öwrülipdir. Orta asyrlarda latyn dili Günbatar Ýewropada nähili ähmiýete eýe bolan bolsa, Halyflyk döwründe arap diliniň ähmiýeti hem şol derejä ýetipdir.

Şol döwriň arap dünýäsinde tebigy hem-de ynsanperwer ylymlar ösüşini ýokary derejesini başdan geçiripdir. Dil bilimi bilen meşgullanmak, esasan hem, arap dili bilen meşgullanmak hormatly kär hasaplanylýar, hatda halyflygyň hökümdarlary-da dil biliminden daşda durmandyrlar. Arap diliniň ilkinji grammatikasyny döredijiniň 656–661-nji ýylda hökümdarlyk eden halyf **Alydygyny** taryhy maglumatlar tassyklaýar. Görnükli arap alymy **Ibn Hallikanyň** ýazmagyna görä, bir gün orta asyr arap dilçisi **Abdulaswad** halyf Alynyň ýanyna baranda onuň çuňňur oýa batyp oturandygyny görüpdir. Ol hökümdardan munuň sebäbini soranda, ol: «Biziň şäherimizde sözleşiş medeniýetiniň kadalary dogry ýerine ýetirilmeyär, şonuň üçin hem arap diliniň grammatiki düzgünleri hakynda kitap ýazasym gelyär» diýip jogap beripdir. Şondan birnäçe gün geçenden soňra Halyf **Abdulaswada** bir depder berýär, onda söz toparlarynyň atlara, işliklere hem-de owunuk bölekler bölünendigi belenilip geçilýär. Şol söz toparlarynyň her haýsynyň häsiýetli aýratynlyklary aýdyň düşündirilipdir.

Allatagala tarapyndan Gurhanyň arap dilinde inderilmegi bu dile bolan garaýşa uly täsir edipdir. Arap diliniň arassalygyny saklamaklyga döwletiň esasy meselesi hökmünde garalypdyr. Araplaryň öz ene dillerine bolan buýsanjy olaryň birtopar atalar sözlerinde şöhlelenmesini tapypdyr: «Rimlileriň paýhasy olaryň beýnilerinde, hindileriňki – olaryň hyýalbentliginde, grekleriňki – olaryň duýgusynda, araplaryňky bolsa olaryň dilinde», «Ýnsanyň piri Adamata, parsalaryňky Selman pir, hebeşileriňki – Bilal, guşlaryňky – bürgüt, ösümlikleriňki – lotos, aýlaryňky – remezan, günleriňki anna günü, dilleriň piri arap dilidir». Dile bolan şeýle derejedäki söýgi arap dil biliminiň ösmeginde iňňän uly ähmiýete eýe bolan hadysalaryň biridir.

Biz şu ýerde bir zada üns bermeli: orta asyrlaryň dil bilimi araplaryňkydan tapawutlylykda Ýewropada nähilidi? Umumy taryhdan bilşimiz ýaly, orta asyrlarda Ýewropada katolik buthanasy höküm sürüpdur. Katolik buthanasy ylmyň ösmegine bellibir derejede zyýan berip, onuň ösmegini bökdäpdir. Erkin pikirli birtopar alymlar otda ýakylyp öldürilipdir.

Arap ýazuwy yslam dini kabul edilmezinden öň emele gelipdir. Ol sagdan çepe ýazylyp, günbatar semit ýazuwynyň düzgünlerine esaslanypdyr. Arap ýazuwynyň kökünde nabateý (b.e.öň IV-b.e I asyrlary), arameý ýazuwlary durýar. Nabateý ýazuwyny Sinaý ýarym adasyndaky we Demirgazyk Arabystandaky ýaşan arap dilli halklar VI asyra çenli ulanypdyrlar. Araplaryň öz hususy ýazuwlary VI asyryda Lahmid welaýatynyň Hira şäherinde döredilipdir. Ol VII asyryň ortalaryndan Gurhanyň ilkinji ýazmaça nusgasyndan öz ösüşine başlapdyr. VII asyryň ikinji ýarymyndan başlap, goşmaça astyn, üstün belgileri, uzyn hem-de gysga çekimlileri aňlatmak üçin belgiler, çekimsizleri goşalandyryp aýtmak üçin belgiler girizilýär. Orta asyrlarda arap ýazuwynyň köp sanly musulman halklarynda ulanylyp, başlanmagy täze grafiki ulgamyň emele gelmegine getiripdir. Öňki SSSR-iň birtopar respublikalarynda-da tä XX asyryň 20-nji ýyllaryna çenli arap ýazuwyndan peýdalanylypdyr. Arap diliniň ilkinji grammatikasynyň **Halyf Aly** tarapyndan döredilendigini öňde belläp geçipdik. **Abdulaswad** Halyfyň döreden grammatikasyny has-da kämilleşdiripdir. Uzyn we gysga çekimlileri belläpdir, sözleriň üýtgeýşi, söz ýasalys barada birentek täzelikleri girizipdir.

Arap dil biliminiň orta asyrlardaky iň ösen döwri VIII–XIII asyrlara degişlidir. Araplaryň dil biliminde döreden anyk usulyýet ugry öňki asyrlaryň dowamynda gazanylan üstünlikleriň jemi bolup durýar, edil hindi dil bilimindäki ýaly olar öz dilleriniň gurluşyna çuňňur aralaşypdyrlar hem-de dil hakyndaky ylmy köpsanly wajyp düzgünler bilen baýlaşdyrypdyrlar.

Ilkinji kämil grammatiki işler gadymy siwilizasiýanyň mekany bolan Ýefrat hem-de Tigr derýalarynyň aralygynda ýerleşen Basra we Kufa şäherlerinde ýazylypdyr. Bu şäherlerde iki sany grammatiki mekdep döredilipdir. Grammatiki mekdepleriň arasynda uzak wagtyň dowamynda arap diliniň grammatikasy boýunça jedeller edilipdir.

Basra mekdebiniň wekilleri Gurhanyň diliniň nusgawy kadalaryny berk saklamagy talap edipdirler, Kufa mekdebiniň wekilleri bolsa, arap orfoepiýasynyň esasynda hijaz şiwesini goýup, gepleşik diline esaslanýan birtopar üýtgetmeleri girizipdirler. Basra mekdebiniň wekilleri söz we şekil ýasalyşda esasy birligi masdar diýip hasaplasalar, kufalylar öten zaman işlik şekili hasaplapdyrlar. Basra mekdebiniň meşhur alymy **Sibaweyhi** (794-njy ý. aradan çykan) sintaksisiniň, morfologiýanyň, fonetikanyň meselelerini özünde jemleýän «El kitap» atly meşhur işini döredipdir. «Sibaweyhi» sözünü arap dilçileri pars dilindäki «Sib» – alma sözi bilen baglanyşdyrýarlar. Sebäbi, Sibaweyhi gelip çykyş boýunça pars milletindendir. Ýöne şeýle-de bolsa, ol öz pikirlerini arap dilinde örän çeper beýan edipdir. Onuň hakyky ady **Omar Beşir ibn Osman ibn Gammadyr**. Sibaweyhi öz işinde gadymy şygrylaryň (1000-den gowrak goşgudan), Gurhandan alnan mysallaryň üsti bilen grammatiki birliklere kesgitleme berýär. Sibaweyhiniň grammatikany şeýle gutarnykly ulgama salandygy soňky döwürüň arap dilçilerini hem haýran galdyrypdyr.

Bu işde fonetikanyň meselelerine hem düýpli garalyp geçilýär. Sibaweyhi arap dilindäki sesleriň emele gelmeginiň 16 sany ornuny belläp, sesleri şoňa laýyklykda deňişli toparlara bölüpdir. Araplaryň şol döwürdäki uly üstünlikleriniň biri, olaryň ses bilen harpy tapawutlandyryp bilmegidir. Ses bilen harpy tapawutlandyrmak meselesini Ýewropada biziň günlerimize çenli biri-birine garyşdyrýarlar.

Sözleri toparlara bölmek meselesinde araplar **Arastunyň** (Aristotel) pikirine eýerip, diňe atlary, işlikleri, ownuk bölekleri belläp geçipdirler. Arap diliniň fonetika morfologiýa we sintaksis garanynda düýpli ösüpdür, munuň sebäbi Gurhany dogry okamagyň düzgünleriniň işlenilip düzülmegi bilen düşündirilýär. Arap dil biliminiň esasy aýratynlyklarynyň ýene biri arap dilçileriniň beýleki diller, ýagny mongol, türki, pars dilleri bilen gyzyklanmagydyr hem-de dilleri deňeşdirip öwrenmegidir. Ýöne näme üçindir, arap dilçileri türki dilleriniň esasy aýratynlyklarynyň biri bolan singarmonizme-çekimli sesleriň sazlaşygy kadasya aýratyn üns bermändirler.

Arap dil biliminde grammatika, fonetika näçe çuňňur öwrenilse-de leksikologiýa, has anygy, leksikografiýa ugrundan edilen işler ünsüňi çekýär. Araplar ägirt köp möçberde leksiki material ýygnapdyrlar

hem-de olary dürli görnüşlerdäki sözlükler boýunça toparlara bölüpdirler. Olar arap diliniň söz baýlygyny has giňden açyp görkezmäge aýratyn üns beripdirler, meselem, gylyç sözünüň 500, ýolbars sözünüň 500, düýe sözünüň 1000 sany manydaş sözünü tapypdyrlar. X asyr dilçisi **Hamza al Ysfyhany** «bela» sözünüň 400 sany manydaş sözünü sanap: «Bela sözünüň özi bela» diýip belläpdir. Arap dilçileri ene dilleriniň sözlüklerini düzmäge köp zähmet siňdiripdirler.

Görnükli arap dilçisi **Al-Firuzabady** tarapyndan 60 tomluk sözlük düzülipdir. Bu sözlük käbir çeşmelerde 100 tom diýlip bellenilýär. Ýöne sözlük saklanyp galmandyr. Şeýle-de bolsa Al Firuzabady şol sözlügiň esasynda «Kamus» atly başga bir sözlügi döredipdir.

Arap dil biliminiň görnükli wekilleriniň biri hökmünde **Halyl al Farahidi** belläp geçmek bolar. Onuň doglan ýylyny 718-nji ýyl töweregi hasaplaýarlar. Ol bütün ömrüni ylma bagyş edipdir, 791-nji ýylda metjidiň gümmezinden ýykylyp aradan çykydyr. Onuň dürli ylymlar baradaky eden köpsanly işlerine garamazdan, döreden arap metrik ulgamy häzirki döwre çenli örän uly abraýdan peýdalanýar. Şunuň bilen bir wagtda Halyl «Aýna kitaby» diýlip atlandyrylýan ilkinji arap sözlügi hem düzüpdir. Onuň sözlügindäki sözler arap elipbiýiniň tertibinde ýerleşdirilmän, taryhy nukdaýnazardan ýerleşdirilipdir. Sanskrit grammatikasynyň tertibine laýyklykda, ilki bilen bokurdak sesleri bilen başlanylýan, soň dodak sesli, ýarym çekimli hasaplanylýan harplar ýerleşdirilipdir.

Ýöne başga bir tarapdan rus we ýewropa alymlary bu sözlükde grek ylmynyň täsiri bar diýip tassyklaýarlar. Sebäbi sözlükdäki ylymlaryň bölünişi baradaky pikirler grekleriňki bilen gabat gelýär.

Arap ylmy edebiýatynda Halylyň «Aýna kitabyny» ýazandygyna şübhelenmeler hem bar. Bu kitaby Halylyň okuwçysy **al-Laýit** ýazandyr diýip hasaplaýarlar. Ýöne häzirki zaman arap dilini öwrenijiler Halylyň «Aýna kitabyny» ýazandygyny delilleriň üsti bilen tassyklaýarlar. Halylyň eden işleriniň birentegi biziň döwrümize gelip ýetmedik hem bolsa, ony arap dil biliminiň uly bir döwrüni eslandyryjy hökmünde öňe sürýärler. Şu ýerde bellemeli zatlaryň biri, Halyl al-Farahidi meşhur arap grammatikaçysy Sibaweýhiniň hem mugallymy bolupdyr.

Dil biliminiň leksikologiýa ugrunyň belli wekilleriniň biri hem Sibaweýhiniň döwürdeşi Basra şäherinde doglan **al-Asmaýydyr**

(740-njy ýylda doglan, 828-nji ýylda aradan çykan). Ol Halylyň elinde düýpli ylym alyp, soň öz gezeginde birtopar alymlary ýetişdiren hormatly mugallym bolupdyr. Al-Asmaýy arap diliniň şiweleriniň gaty köpüsini bilipdir, hut şunuň esasynda-da sözleriň temalaýyn alamatlary boýunça ýerleşdirilen sözlüginä düzmek üçin köpsanly sözleri ýygnapdyr. Onuň at, düýe, goýun, wagşy haýwanlar bilen baglanyşykly many aňladýan šiwe sözlerini öz içine alýan birtopar sözlükleri düzendigi arap dil biliminde bellidir.

Al-Asmaýynyň döreden sözlüklerine girizilen sözleriň hemmesi diýen ýaly onuň hut öz gören zatlarynyň atlarydyr.

Al-Asmaýynyň şiweleriň sözlük düzümi baradaky eden işlerine garamazdan, arap dil biliminiň leksikologiýa, leksikografiýa ugurlarynyň esasy kemçilikleri, aýry-aýry beduin taýpalaryndan ýyg-nalan sözleriň umumy ulanylýan sözler bilen deňeşdirilmezliginden, olaryň arasyndaky many tapawutlaryny ýüze çykarylmaslygyndan ybarat bolup durýar.

Arap dil biliminiň leksikologiýa bölümi hakynda gürrüň edilende, dünýä dil biliminiň ägirtleriniň biri hasaplanylýan, milleti türkmen **Ysmaýyl Jöwheriniň** dil bilimindäki hyzmatlary ýatlanylýp geçilmelidir. Ol sözlük düzmekde örän ýokary derejelere ýetip, zamasynyň alymlary tarapyndan «Leksikologiýanyň ymamy» diýlip atlandyrylypdyr. Jöwheri ylmy taýýarlygy öz daýysy, belli ylmy işgär **Ybraýym Farabydan** alýar, Mesopotamiýada, Siriýada, Hijazda bolup, arap dilini ylmy taýdan çuňňur öwrenýär. Şondan soň Damganda, Nişapurda, Horasanda ýaşap, arap dilinden, grammatikadan, hatdatlyk sungatyndan sapak berýär. Ol hatdatlyk sungatynda şeýle bir üstünlik gazanýar welin, hatda onuň ýazan hatyny belli hatdat **Ibn Muklanyň** işinden tapawutlandyryp bolmandyr.

Ysmaýyl Jöwheriniň «Syhah» atly sözlügi özünde kyrk müň sözi jemläp, uly meşhurlyk gazanýar. Bu sözlük elipbiý tertibinde düzülen ilkinji sözlükleriň biridir, şeýle usul Ýewropadaky sözlük düzüliş ylmynda giňden peýdalanylýp başlanýar. Jöwheriniň sözlügi onlarça ýylyň dowamynda dürli çekişmelerde ara alnyp maslahatlaşylýar. Hatda birnäçe ýüzýyllyklardan soň, **Suýuty** 1505-nji ýylda Mekgede Jöwheriniň işi hakynda kitap ýazýar.

Arap dil biliminiň orta asyrlardaky ýagdaýyna baha berlende aşakdaky häsiýetli aýratynlyklary belläp geçmek gerek. Köp babatda grek filosofiýasyna bagly bolan grek dil bilimine garanyňda, arap dil bilimine diliň gurluşy derňelende özboluşlylygy bilen tapawutlanypdyr. Hut şu ugurdan öňe gitmeler arkaly olar ses bilen harpyň arasyndaky aýratynlyklary ýüze çykarmagy başarypdyrlar, sesleri fiziologik nazardan bölmäge synanyşyklar edipdirler, hatda häzirki zaman dilçileriniň arasynda uly jedelleriň döremegine sebäp bolýan dürli fonetik hadysalaryň gelip çykyşyna, manysyna düşündirişler beripdirler. Arap dil bilimine semit dilleri üçin häsiýetli bolan üç çekimsizli kök düşüňjesi ajaýyp takyklygy bilen öňe sürilýär. Ulanylyş ýygylgynyň sesiň düzümine edýän täsiri hakynda düýpli pikirler aýdylypdyr. Ýewropa alymlary şunuň bilen bir wagtda arap dil bilimindäki birtopar kemçilikler barada hem agzap geçýärler, ýagny sintaksisiň, morfologiýanyň, fonetikanyň meseleleriniň garyşdyrylýandygyny belleýärler. Mundan başga-da arap diliniň sintaksisine ünsüň pes derejede bolandygyny agzap geçýärler. Ýöne, muňa garamazdan, arap dil bilimi dünýä dil bilimine dilleri öwrenmegiň umumy nazaryýeti we tejribesi boýunça örän köp maglumatlary berdi. Orta asyrlarda dil bilimi boýunça edilen işler, diňe Gündogar dil bilimine, şol sanda arap dil bilimine degişlidir diýsek, hakykatdan daş düşdügimiz bolmaz.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Arap dil biliminiň esasy aýratynlyklaryny häsiýetlendirň.
2. Arap dil biliminiň görnükli wekilleri kimler, olaryň nähili işleri bar?
3. Türkmen alymy Ysmaýyl Jöwheriniň arap dil bilimine goşan goşandy.

Hödürlenilýän edebiýatlar:

1. Амирова Т.А., Олховиков Б.А., Рождественский Ю.Б. История языкознания. М., 2007.
2. Звегинцев В.А. История арабского языкознания. М., 1958.
3. Лингвистический энциклопедический словарь. М., 1990.

Hytaý dil bilimi

Dünýäniň dilçi alymlarynynyň köpüsiniň pikirine görä, Gündo-garda, esasan, üç sany durnukly dilçilik döplerini öňe sürülýär. Şolaryň biri-de öz kökünü has gadymy döwürlerden alyp gaýdýan Hytaý dil bilimidir. Hytaý dilini öwrenmegiň taryhyny 2000 ýyldan hem köpräk wagt bilen ölçeýärler. Esasy bellemeli zatlaryň biri-de, Hytaý dil bi-limi beýleki ýurtlaryň dilçilik döplerine garaşsyzlykda ösüp, gaýta onuň özi ýapon hem-de goňşy döwletleriň birtoparynyň dil öwreniş ylmyna uly täsir edipdir. Dil biliminiň hytaý mekdebiniň ýörelgeleri Günorta-Gündogar Aziýa dilleriniň birenteginiň, esasan hem, bogun gurluşly dilleriň öwrenilişinde, beýan edilişinde giňden peýdalany-lypdyr. Hytaý dil biliminiň öwrenilişi uzak ýyllaryň dowamynda dünýä dil biliminiň öwrenýän dilleriniň çäginde galypdyr.

Munuň birnäçe sebäbi bolup, esasan, hytaý diliniň beýleki dil-lerden düýpli tapawutlanýandygy, ýazuwynyň üýtgeşikdigi, mundan başga-da hytaý medeniýetiniň özboluşlylygy bilen düşündirilýär.

Häzirki günler-de hytaý dil bilimi diliň kadalaryny, düzgünlerini beýan etmekde öz ýerli ýörelgeleriniň artykmaçlyklaryna daýanýar. Alymlar hytaý ýazuwy biziň eýýamymyzdan öňki II müňünji ýyllygyň ortalarynda emele gelipdir diýip hasaplaýarlar. Ýöne 1899-njy ýylda tapylan ýüzi ieroglif belgili süňkleriň ýaşy biziň eýýamymyzdan öňki 13–11-nji muňýyllyklar diýlip kesgitlenildi, bu hem hytaý ýazuwynyň ösüş taryhy hakynda täze çaklamalary öňe sürmäge esas berýär. Hy-taý hatynyň esasy ýazuw belligi ieroglifdir. Ol dil bilimde, köplenç, bogna deň dil birligi bolup, ýygy-ýygydan söze hem gabat gelip bil-ýär. Ieroglifler adamzadyň hat-ýazuw taryhynyň birinji basgança-gy bolan piktografiýanyň (surat ýazuwynyň) käbir alamatlaryny-da özünde jemleýär. Olar biri-birlerine goşulyp ýa-da aýratynlykda belli bir manyny berýän sözi aňladýarlar. Ses ýazuwyndan tapawutlylykda her bir zat, düşünje we ş.m. üçin aýry-aýry hytaý ierogliflerini peýda-lanmaly bolýar. Şonuň üçin-de, olaryň sany elipbiýli ýazuwlaryňka garanynda juda köpdür. Umuman, hytaý ýazuwynda, takmynan, 50 müňe golaý ieroglif bar diýlip çaklanylýar. Häzirki zaman ýazuwynda 4–7 müň belgi ulanylýar. Olar dürli şiwelerde tekstler ýazmakda, sözleri aňlatmakda birmeňzeş peýdalanylýar, hut şu babatdan-da

hytaý ieroglifleri ýapon, koreý, wýetnam dillerine geçipdir hem-de uzak wagtyň dowamynda Günorta-Gündogar Aziýanyň milletara aragatnaşyk serişdesi bolupdyr.

Ieroglif hytaý dilçileriniň mydama üns merkezinde bolup, onuň ýazylyşy, okalyşy, aňladýan manysy yzygiderli öwrenilipdir. Gadymy we orta asyr Hytaýda ieroglifleri dürli taraplaýyn öwrenmek bilen baglylykda dil bilimi: gadymy sözleriň düşündirilişi, ieroglifleriň gelip çykyşy hem-de gurluşlarynyň öwrenilişi, fonetika ýaly üç ugra bölünipdir. Hytaý diliniň grammatikasyny öwrenmek meselesi has soň, ýagny XVIII–XIX asyrlarda ýüze çykýar. Dil biliminiň leksikografiýa-sözlük düzüş bölümi münlerçe ýyllaryň dowamynda ösüp kämilleşipdir. Hytaý dil bilimindäki ilkinji sözlükler hökmünde «Şi Çzhou nýan» (öwrenmek üçin zerur bolan ieroglifleriň sanawy, b.e.öň IX–VIII a.a), «Er ýa» (ulgamlaşdyrylan ilkinji düşündirişli sözlük, b.e.öň III a), «Fan ýan» (b.e. öň I a-b.e I a. Han imperiýasynyň dürli ýerlerinde ulanylan sözleriň toplумы), «Şo wen sze szy» (mälim bolan ähli ieroglifleri öz içine alýan, olaryň manysyny, gelip çykyşyny beýan edýän, toparlara bölýän ilkinji doly sözlük, b.e. II a) we ş.m. işleri görkezmek bolar.

Hytaýda dil biliminiň fonetika bölümüniň ösmegine butpa-razçylygyň belli bir derejede täsiri bolupdyr, sebäbi bu din Hindistan-dan şygryýete, sazlaşyga, owaza, äheňe bolan gyzyklanmalary, şeýle-de hindi elipbiýiniň – bogun hatynyň ýörelgelerini getiripdir.

Fonetika boýunça işler sözlük düzüliş däpleri boýunça ýerine ýetirilipdir. **Li Deniň** «Şen leý», **Lýuý Sziniň** «Ýun szy» atly fonetika bagyşlanan işlerinde sözler sazlaşygy boýunça ýerleşdirilipdir, olara rifmalaryň sözlügi hem diýmek boljak. V asyrdä äheňleri öwrenmegiň tejribeleri peýda bolýar. Has soňra çekimsizlere, olary toparlara bölmäge gyzyklanmalar artýar, çekimsizleriň toparlara bölünişinde emele gelyän ýerleri esasy üns merkezine alynýar. Äheňler we çekimliler, sazlaşyklar hakyndaky maglumatlary özünde jemleýän fonetik jedwelleriň peýda bolmagy fonetikanyň özbaşdak ylym hökmünde kemala gelendigini görkezýär.

Gadymy Hytaý ylmynda zatlara dakylan atlar bilen olaryň arasyndaky baglanyşyk hakyndaky filosofiki jedel uly gyzyklanma döredipdir, bu aýratyn-da b.e.öň V–III asyrlarda has ýörgünli bo-

lupdyr. Meşhur Hytaý pähimdary **Konfusiý** zatlar bilen olara dakylýan adyň arasynda tebigy baglanyşyk bar diýip belläpdir, döwleti dolandyrmakda «atlary üýtgetmegiň» ilkinji zerur ädimdigini tassyklapdyr. Onuň «atlary üýtgetmek» nazaryýetini legist (hukuk) mekdeplerinde kabul edipdirler. Munuň garşysyna daos ugrunyň filosoflary zat bilen sözüň arasyndaky baglanyşygy inkär edipdirler. Dile ylmy taýdan çemeleşmegiň bu iki görnüşiniň seljerilmesi belli dilçi **Sýun Kuanyň** (b.e.öň. III a.) işlerinde duş gelýär. Hytaý dilçileri XI-XIX asyrlarda gadymy döwürlerde emele gelen bogun gurluşly diliň beýan edilişiniň ýörelgelerini dowam etdiripdirler. Olar dili aýratyn seslere däl-de, bogunlara bölüpdirler. Äheňleri, olaryň goşgy düzülişdäki ähmiýetini öwrenmek V asyrdan başlanypdyr. Ilkibaşda II asyrda oýlanyň tapylan iki ieroglifden saýlamak ýoly bilen bogunlary bölmek usuly peýdalanylýar.

Sözleri sazlaşyklylygy boýunça toparlara bölüp, sözlükleri düzmek işi soňky asyrlarda hem yzygiderli dowam etdirilipdir. Bu sözlükler halkyň janly gepleşigi bilen bagly bolman, esasan, köne sözlüklerdäki beýan edilenleri gaýtalapdyr. «Ýun szin» (Sazlaşyklar aýnasy, takmynan VIII a.) sözlüğinde-de, **Çzen Sýaonyň** düzen sözlüğünde hem (1011–1162) öz döwrüniň gepleşik sesleri, olaryň aýdylyş düzgünleri bilen tanyşdyrylman, şol bir gaýtalanýan sözler barada maglumatlar berlipdir. Janly gepleşik dilini öwrenmek boýunça täze pikirler diňe Sun döwrüniň başynda, **Şao Ýunuň** (1011–1077) kitaplarynda duş gelýär. XII–XIII asyrlaryň ahyrynda ýuwaş-ýuwaşdan köne sözlüklerden, fonetik jedwellerden ara açylyp, janly gepleşik diliniň aýratynlyklary öwrenilmäge başlanýar.

XIII asyrda Hytaý mongollar tarapyndan basylyp alnypdyr. Mongollaryň öz ýazuwy bolmandyr, resmi ýazgylar üçin uýgur elipbiýi peýdalanylýpdyr. 1260-njy ýylda imperator Hubilaýyň buýrugy boýunça tibet alymy **Pagbalama** Tibet ýazuwynyň esasynda mongol elipbiýini (ol dörtburç ýazuw diýlip atlandyrylýar) döredýär, bu elipbiý 1269-njy ýylda resmi taýdan ulanylyşa girizilýär. Ýöne tekstler köne hytaý we uýgur däplerine laýyklykda ýokardan aşaklygyna ýazylypdyr. Dörtburç ýazuw giňden peýdalanylýp başlanýar (mongol, şeýle-de, hytaý, tibet, sanskrit, uýgur tekstlerinde peýdalanylýar). Pagbalamanyň döreden ýazuwy öz döwründe halkara fonetik elipbiý

bolup hyzmat edipdir. Soň-soňlar dörtburç ýazuw wagtyň geçmegi bilen Hytaýda ulanylyşdan galyppdyr. XIV asyrdan Ýuan nesilşalygynda dilden aýdylyan edebi žanrlar, esasan hem, drama žanry ösýär, bu bolsa paýtagt gepleşikleriniň aýdylyş düzgüni boýunça sözlükleriň düzülmegini talap edýär. 1324-nji ýylda **Çžou Desiniň** sözlügi peýda bolýar. Bu sözlükde täze, şol döwrüň Pekin gepleşiginiň sözleriniň aýdylyşy şöhlelendirilýär.

1368-nji ýylda hökümet başyna ýene-de ýurduň çäklerini giňeltmek bilen gyzyklanýan hytaý nesilşalygy geçýär. Haýsydyr bir janly şiwä ýa-da gadymy sazlaşyk ulgamyna esaslanmaýan, haýsydyr bir aýdylyşlary nazarda tutýan täze hytaý sözlügi döredilýär. Munuň yz ýanyndan, ýurtda esasy orny eýeleýän demirgazyk şiwäni nazarda tutýan «Çžunýuan in ýun» atly sözlük peýda bolýar. XIV-XV asyrlarda adaty sowatly adamlara niýetlenlip tejribe (praktiki) sözlükleri düzülýär.

Meý Inszonyň sözlüğünde (1615) ieroglifler 214 bölege – açara bölünýär. Bu sözlük soň **Çžan Szyle** tarapyndan täzeden işlenilýär (1671) hem-de ieroglifleriň dürli görnüşlerde ýazylyşy seljerilýär. Mançžur nesilşalygy döwründe **Meý Inszonyň** kitabyna daýanýan resmi standart sözlük (1716-njy ý.) ýüze çykýar, ol biziň günlerimize çenli peýdalanylýpdyr. 1711-nji ýylda gadymy hytaý ýadygärliklerinden başlaýan, ägirt köp suratlar bilen bezelen, ieroglifleriň dürli ýerlerde ulanylyşyna bagyşlanyp 444 jiltde ybarat bolan kitap ýazylyp gutarylýar.

XVII–XVIII asyrlarda taryhy fonetika düýpli işlenilip, bu babatda uly üstünlikler gazanylýar. Ol gadymy tekstleri düşündirmäge hyzmat edýär. Hytaý dil biliminde taryhy fonetikany dörediji hökmünde **Gu Ýan** (1613–1682) bellidir, ol gadymy hytaý kapiýalar ulgamyny dolulygyna dikeltmäge çalşypdyr. Bu döwürde belli dilçiler **Daý Çžen** (1723–1777), **Kun Gansen** (1752–1786), **Sýan Dasin** (1728–1804) we ş.m. tarapyndan dowam etdirilipdir. XIX asyryň ahyrynda XX asyryň başlarynda gadymy hytaý diliniň taryhy fonetikasyna gyzyklanmalar gaýtadan döredi. Taryhy fonetikanyň ösüşi Hytaý dil biliminiň gazanan üstünlikleriniň biridir.

Hytaý diliniň şiwelerini toparlara bölmäge edilen ilkinji synanyşyklar XVI asyryň ahyryna ýa-da XVIII asyryň başlaryna (Min döwrüne) degişlidir. Gadymy sözleriň manysyna düşündiriş berýän

sholastika täze ösüşe eýe bolýar. Şu nukdaýnazardan **Žuan Ýuanyň** (1764–1849) ýolbaşçylygynda köpjiltlik ýygyny düzülýär.

Köne sözleriň manysyna düşündiriş bermek bilen meşgullanýan ugurdan ýuwaş-ýuwaşdan grammatika bölünip aýrylýar. Ilkinji nobatda «Gullukçy sözleriň sözlügi» atlandyrylýan sözlük düzülýär. **Lu Iweyiň** (1592), **Lýu Siniň** (1711), **Wan Inçžiniň** (1766–1834) düzen sözlüklerine gullukçy sözler hökmünde görülyän baglaýjylardan, onuk böleklerden başga-da inkär ediji, sorag, görkeziji sözler, käbir hallar hem-de sypatlar girizilipdir. **Ýuý Ýue** (1821–1906) gadymy hytaý sintaksisiniň düzgünleriniň, düşnüksiz grammatiki gurluşlaryň birtoparynyň üstünde işläpdir. Irki orta asyrlarda hytaý alymlarynyň daşary ýurt dilleri bilen meşgullanandygy baradaky maglumatlar göze ilmeýär. Ýöne XV asyryň başlarynda goňsy ýurtlaryň hökümetleri bilen ýgy-ýgydan bolýan gatnaşyklar netijesinde hytaý dilinden daşary ýurt dillerine terjime edilen sözlükler peýda bolýar. Olarda daşary ýurt sözleri hem hytaý ierogliflerinde berilýär.

Yewropa dil bilimi bilen ilkinji tanyşlyk XVI asyryň aýaklarynda XVII asyryň başlarynda bolýar. Ilkinji gezek hytaý dilinde Günbataryň ylmy we tehnika hakynda kitaplar çykarylýar. Olaryň arasynda **Szin Nigeniň** hytaý fonetikasyny yewropa nukdaýnazaryndan beýan edýän kitaby hem bar ekeni, awtor kitabynda hytaý sözlerini latyn harplarynyň üsti bilen beripdir.

XIX asyryň 90-njy ýyllarynda milli hytaý fonologiýasy täze ösüşe aýak basýar. Geljekki onýyllyklaryň fonetika bilen iş salyşýan alymlary elipbiý hatynyň ýörelgeleri, ugurlary bilen tanyşýarlar. 1892-nji ýyldan başlap hytaý dili üçin elipbiýleriň taslamalary peýda bolup başlaýar. Hytaý dilindäki sözleriň (bogunlaryň) seslere gabat geliş meselesi ara alnyp maslahatlaşylýar. 1958-nji ýyldan başlap Hytaý Halk Respublikasynda 26 belgiden durýan, latyn harplarynyň esasyndaky ses ýazuwy hereket edýär. Ol telegraf aragatnaşygynda, okuw kitaplarynda (aýratyn hem daşary ýurtlular üçin) peýdalanylýar. Häzirki wagtda elipbiý ýazuwyna doly derejede geçmek göz önünde tutulmaýar. Ierogliflerde ýazylan münlerçe ýyllyk taryhly ägirt uly medeni miras bilen arany açmazlyk üçin elipbiý ýazuwyna geçmek maksadalaýyk däl hasaplanylýar. Şonuň üçin-de dilçileriň esasy güýji ieroglifleriň ýazylyşyny ýönekeýleşdirmäge gönükdirilendir.

1898-nji ýylda gadymy hytaý diliniň hakyky grammatikasy –

-wenýanýa (Ma Szýançžun, 1844–1900) çap edilýär. Ol latyn uniwersal grammatikasynyň nusgasynda düzülip, ses tarapyndan tapawutlanýan hemme diller üçin grammatikanyň bir görnüşliligini öňe sürýär. Bu grammatikada käbir sözleriň we olaryň sözlemlerdäki bitir-ýän hyzmatlarynyň bölünişi berilýär, sözlemleriň gurluşy hakyndaky maglumatlar, gullukçy sözleriň manylary beýan edilýär.

XX asyryň 30–40-njy ýyllaryndan başlap hytaý diline meňzeş dil-lere mahsus bolan dil hadysalaryny düşündirýän, hususy we ýewropa dilçilik döpleriniň utgaşmalaryna esaslanýan fonetika, esasan-da grammatika çalt depginde ösüp başlady.

Häzirki zaman hytaý dil bilimi dil hakyndaky ylma dünýä ylmynyň bir bölümi hökmünde öz goşandyny goşýar.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Hytaý dil biliminiň taryhynyň häsiýetli taraplary nämeden ybarat?
2. Hytaý diliniň fonetikasy barada edilen işleri häsiýetlendirin.
3. Häzirki zaman hytaý dil biliminiň esasy aýratynlyklary nähili?

Hödürlenilýän edebiýatlar:

1. Амирова Т.А., Олховиков Б.А., Рождественский Ю.Б. История языкознания. М., 2007.
2. История лингвистических учений. Средневековый Восток. Л., 1981.
3. Лингвистический энциклопедический словарь. М., 1990.

Hindi dil bilimi

Gündogaryň özboluşly dilçilik döpleriniň ýene biri Gadymy Hindistanda ýüze çykydyr. Ol hem edil hytaý dil bilimi ýaly, diňe bir özboluşly aýratynlyklary özüde saklaman, goňşy ýurtlarda dil bilen baglanyşykly pikirleriň emele gelmegine, ösmegine düýpli täsir edipdir. B.e.öň II müňýyllygyň başynda Demirgazyk-Günbatar Eýran we Hindistan hindi-ýewropa taýpalary tarapyndan eýelenýär. Şunuň netijesinde hindi-eýran dilleri iki şaha – eýran hem-de hindi-diari dillerine bölünýär. Birinji şahadan ýaýran dillerde gepleýän

halklar häzirki Owganystanyň we Täjigistanyň çäklerinde ýaşapdyr diýlip çaklanylýar. Hindiarililer barada aýdylanda bolsa, olar dildendile geçirilýän tekstleriň – wedalaryň (Rigweda, Samaweda, Ýadjurweda, Atharwaweda), weda medeniýetiniň (b.e.öň I müňýyllyk-b.e I müňýyllygyň ortalary) eýeleri hökmünde tanalýar. Weda dili diýlip atlandyrylýan dini dessuryň dilini arassa saklamaga ymtylyş netijesinde b.e.öň I müňýyllykda diliň meseleleri bilen gyzyklanylmagyna sebäp bolupdyr. Weda dili ýokary gatlagyň wekilleriniň – brahmanlaryň arasynda ýaýrapdyr, bu dil hudaýlaryň dili hökmünde görnüp, onda jadyly güýç bar hasaplanylýpdyr. Weda diliniň düzüminde könelişen sözler hem bolup, olara hatda, brahmanlaryň özleri hem düşünmändirler.

B.e. I müňýyllygynyň ortalarynda weda dili eýýäm ulanylyşdan galypdyr. Hytaý dil biliminden tapawutlylykda Hindistanda dil bilimi diniň täsirinde bolupdyr. Hindi dil biliminde esasy orun gepleýiş diline berlipdir, ýazuw diliniň – hatyň emele gelmegi has soňky döwürlere degişli edilýär. Şoňa görä-de, ilkinji nobatda ses kanunlaryna, owaza, sazlaşyga, şeýle-de käbir ýagdaýlarda sözleriň gelip çykyşyna üns berilýär. Gadymy hindiler gepleýiş seslerini we olaryň toparlara bölünişini emele geliş taýyndan öwrenmekde hem uly üstünlikler gazanypdyrlar. Olar fonemalaryň hem-de gepleýiş sesleriniň şol bir zat dældigine düşünpdirler, bogun-fonema düşüňjeleri barada maglumatlar beripdirler. Hindileriň sesleri emele geliş taýyndan anyk bölümlere bölmegi netijesinde, harp-bogun ulgamly hatlaryň (brahmi-b.e.öň VIII asyr töweregi, nagari, dewanagari, şarada we ş.m hatlar) döremegi üçin şertler döräpdir.

Gadymy hindilerde leksikografiýa (sözlük düzüş) ugurlarynda hem uly üstünlikler gazanylýpdyr. Olar sanskrit dilinde weda gimnleri ýerine ýetirilende amala aşyrylýan dāp-dessurlaryň düşündirişlerini beripdirler. Şunuň bilen bir hatarda weda dilinde-de üns berlipdir. «Rigwedada» öň ulanylyp, soň ulanylyşdan galan sözleriň düşündirişleriniň berilmegi ilkinji dilçilik tejribelerine degişlidir.

Hindi dil biliminiň ösüşiniň soňky döwürlerinde nirukta atly ýörite ders döreýär, bu ders dini dessurlarda ulanylýan sözleriň gelip çykyşyny derňemek bilen meşgullanýar. Hudaýlaryň atlary, hereketleri, olar bilen baglanyşykly zatlar baradaky sözleri ýygnamak,

düşündiriş bermek hem işjeň häsiýete geçýär. Gadymy hindi dilçileriniň biri bolan **Ýaskanyň** «Niruktasy» şol ugurdan biziň döwrümize gelip ýeten ilkinji giňişleýin leksikografik işdir. Bu iş baş bölümden ybarat bolup, özünde manydaşlyk (sinonim) hataryny, zatlaryň adynyň tematik bölünişini, işlikleriň, işliklerden ýasalan atlaryň, sypatlaryň sanawyny jemleýär. Ýaska öz işinde, esasan hem, sözleriň gelip çykyşyna (etimologiýa) uly üns beripdir. Şunuň bilen birlikde ol öz «Niruktasyna» grammatiki maglumatlary – sözleriň grammatiki bölünişini, söz ýasalýş barada maglumatlary, düşüm baradaky düşünjani hem goşupdyr. Hindi dil biliminde grammatikanyň çylşyrymly meselelerini işläp düzmekde has uly üstünlikler gazanylýar.

Grammatika barada ýazylan işleriň içinde görnükli hindi dilçisi **Panininiň** (b.e.ö V a.) «Aştadhýaýya» («Sekiz kitap») işi meşhurdyr. Panini bu işinde weda dili bilen sanskrit dilini deňeşdirip, olaryň häsiýetli aýratynlyklaryny ýüze çykarýar. Ol hemişe weda diline üns berip, onuň sanskrit dilinden tapawudyny belleýär. Häzirki döwrüň «işjeň grammatika» (sözleýşiň grammatikasy) ugruny goldaýan dilçilerini Panininiň dilleri beýan etmektäki çemeleşmesi haýran galdyrýar. Ol berilýän pikiriň aragatnaşygy guramakdaky ähmiýetini, söz morfemalaryny, soňra sintaktik gurluşlary ýygnamak bilen baglanyşdyrýar. Fonetik maglumatlar grammatikanyň tutuş süňňüne siňdirilýär. Ol şu nukdaýnazardan häzirki zaman morfologiýasynyň öňe sürýän meselelerine ýakynlaşýar. Panini morfologik seljermelere üns berende söz ýasalýşyň we söz üýtgeýşiň arasynda çäk goýmaýar. Mundan başga-da, grammatiki kadalar çendenaşa gysgalygy, ýat tutmak üçin örän amatlydygy bilen tapawutlanýar. Sintaksis baradaky maglumatlar işde bar bolan sözlemleriň ýerine ýetirýän wezipeleriniň beýan edilmeginde jemlenýär.

Hindistanda gadymy we orta asyrlarda döredilen grammatika degişli işleriň hemmesi diýen ýaly Panininiň grammatikasyna düşündirişler bermek bilen meşgullanypdyr. Panininiň düzen grammatik kadalary beýleki hindi–ariý dilleriniň beýan edilişinde (şol san-da prakrit diliniň) daýanç bolup hyzmat edipdir.

Panininiň sözleriň döredilmegi üçin möhüm çeşmeleriň biri bolup hyzmat edýän sesleriň gezekleşmegi hakyndaky öňe süren pikiri aýratyn gymmatlydyr.

Paniniden soňky hindi dilçilik döpleri düşündirijilik häsiýetine eýe bolupdyr. Ilkinji nobatda keramatly ýadygärlikleriň, wedalaryň diline, ikinjiden bolsa Panininiň işlerine düşündirişler berlipdir. Grammatikalara, dil boýunça edilen işlere düşündirişler bermek tä XVIII asyryň ahyrlaryna çenli dowam edipdir.

Gadymy hindiler ilki başda timsallarda, rowaýatlarda, soň-soňlar bolsa filosofiýa we grammatika bilen baglanyşykly işlerde diliň filosofiýasy baradaky meselelere ýüzlenipdirler. Olar dili hudaý tarapyndan («Rigweda») döredilen diýip ykrar edipdirler. Weda gimnlerinde dil hudaýlary: sözleşiň hudaýy Waç, mukaddes sözleriň hudaýy Bahrati, dogry sözleriň hudaýy Waruna tapawutlandyrylypdyr. Dil baradaky garaýyşlar hindi dini filosofiýasynyň ähli ugurlarynda: brahmanizmde, jaýinizmde, buddizmde, induizmde esasy meseleleriniň biri bolupdyr.

Hindistanda **Bhawrtihari** filosofiýasynyň «grammatiki mekdebiniň» wekilleriniň «Wakýapadiýa» («Sözler we sözlemler hakynda») ýygynynda beýan edilen filosofiki dilçilik garaýyşlary aýratyn orna eýe bolýar. Munda Brahman başlangyjy we ahyry bolmadyk sözler bilen deňeşdirilýär, şol sözler Älemi hem-de ondaky tükeniksiz hadysalaryň, zatlaryň dürli görnüşliligini kesgitleýär. Olaryň pikirçe Älem aýdylan, aýdyljak (beýan ediljek, aňladyljak) zatlaryň, ýagny sözleriň, sözleşiň esasynda barlyk hökmünde ýüze çykýar. Dile şunuň ýaly filosofiki nukdaýnazardan garamaklyk giň gerime eýe boldy, hatda häzirki zaman hindi dil bilimini-de olara duş gelmek bolýar.

Ýewropa alymlary sanskrit dili we gadymy Hindistanyň grammatiki işleri bilen XVIII asyryň aýagynda XIX asyryň başlarynda tanşypdyrlar, bu bolsa taryhy-deňeşdirme dil biliminiň we onuň usullarynyň emele gelmeginde uly ähmiýete eýe bolupdyr. Dil biliminiň taryhy-deňeşdirme usulynyň düýbünü tutujylar gadymy hindi diliniň ähli hindi-ýewropa dilleriniň asly bolup durýandygyny belläp geçýärler. Häzirki zaman ýewropa we amerika dil bilimini gadymy hindiler tarapyndan işlenilip düzülen düşünelere, aýratyn hem seljerme usullaryna ýygý-ýygýdan ýüzlenilýär. Şunda gadymy hindi ylmy tarapyndan öňe sürülen düşüneleriň milli aýratynlyklaryny göz önünde tutmanyňda, kämilleşen ýewropa dilçilik döpleri bilen

doly deň gelyändigine göz ýetirmek bolýar. Hindi ylmynyň milli medeni aýratynlyklary grammatiki işleriň we sözlükleriň taryhy taýdan emele gelşinde öz ugruny üýtgetmändigini bilen şertlendirilýär. Bu bolsa hindi dil biliminiň taryhynda gadymy we orta asyrlary döwürlere bölmekde kynçylyk döredýär.

Olaryň arasyndaky aýratynlyk, esasan, orta asyrlar döwriň başynda leksikografiýanyň ösüp başlamagynda we bilelikde grammatiki-leksikografiki däpleriň emele gelmeginde jemlenýär. Mundan başga-da orta asyrlarda edil gadymy döwürlerdäki ýaly dil biliminiň tejribe işlerine, dini döp-dessurlaryň berjaý edilişine tabyn edilmege hem gabat gelýär. Gadymy döwürde hem, orta asyrlarda-da hindi akyldarlary tarapyndan dile işiň görnüşi hökmünde düşünpdirler. Bu ýewropa dilçileriniň garaýyşlaryna düýbünden gapma-garşylyklydyr, sebäbi ýewropa dilçileri, ilkinji nobatda, dili atlaryň sanawy hasaplaýarlar. Orta asyrlarda söze bolan üns has güýçlenip, ol hemmetaraplaýyn öwrenilip başlanýar.

Nusgawy grammatikanyň wekilleri weda tekstlerini düşündirmegi dowam etdirýärler, dilçi-semantikler bolsa Buddanyň öwüt-nesihatlarynyň manysy bilen meşgullanýarlar. Panini we onuň tarapdarlary tekstiň görnüşi, aňladylyş usulyna gyzyklanma bildiren bolsalar, budda aňyýetiniň wekilleri tekstleriň mazmunyna üns beripdirler. Bularyň hemmesi adalgalaryň toplanlyşyndaky tapawutlar arkaly şertlendirilipdir.

Hindi dil biliminiň taryhynda Panininiň işleriniň köpsanly düşündirişleri bellidir. Orta asyrlarda onuň dilçilik däpleriniň nusgasynda **Patanjali, Katýaýana, Çandragomin, Jaýnendra, Şakataýana** dagylar birtopar işleri edipdirler. Olar Panininiň kitabyny has gysgaltmaga çalşypdyrlar. Panininiň grammatikasy bilen bir hatarda «Dahatupatha», «Ganapatha», şeýle-de Çandragominä degişli «Unadisutra» ýaly özbaşdak usulyýetlere eýe bolan grammatiki işler ýüze çykypdyr. «Unadisutra» atly işinde awtor söz bilen morfemanyň arasynda tapawut goýýar.

Panininiň grammatikasynyň nusgasynda **Wararuçi, Hemaçandra** (XIII a) tarapyndan prakritleriň grammatikasy (hindileriň sözleşşi) döredilýär. Grammatiki beýan edişiň merkezinde günorta buddizme

hyzmat eden paliý dili durýar. Paliý dili boýunça işleriň awtorlary **Kaççaýananyň, Sanghanandiniň, Brahmadatta Aýndranyň** grammatiki mekdebiniň artykmaçlyklaryny nazarda tutýarlar. Ilkinji sözlükler peýda bolýar. **Amarasimha** (V a.) hindi leksikografiýasynyň ugurlaryny (many alamatlary boýunça toparlara bölmek, manydaş sözleriň tertibe salnan sanawy, köpmanyly sözleriň düşündirişleri, goşgy görnüşindäki sözlük makalalary) işläp düzýär. Soňky döwürlerde sözleriň birinji hem-de ikinji manylaryny tapawutlandyrmak, many birliginiň bölünmezligi boýunça sözleri bölmeklige üns berlip başlanylypdyr.

Hindi dil biliminde «mantra» düşüňjesi hem peýda bolýar. Mantra – maksada gönükdirilen dil işjeňliginiň merkezini bellemek bolup, aňladylyşyň we mazmunyň bütewiligidir.

Hususy dilçilik döpleriniň häzirki zaman hindi dil biliminde şu günlerde-de ulanylýar. Ýöne hindi alymlary, aýratyn-da olaryň günbatarly kärdeşleri sanskrit dili we beýleki hindi dilleri öwrenilende Günbatarlyň döplerine laýyklykda işlenilip düzülen deňeşdirmetaryhy usulyny peýdalanmaga çalşypdyrlar.

Gadymy Hindistanda dil biliminiň örän ýokary derejelere ýetendigi dünýä alymlary tarapyndan ykrar edilýär. Daniýaly meşhur dilçi W.Tomsen (1842-1927) gadymy hindi dil bilimini häsiýetlendirip şeýle ýazýar: «Dil biliminiň hindilerde baryp ýeten belentligi bütinleý adatdan daşary bir zatdyr, Ýewropada dil hakyndaky ylym şu belentlige tä XIX asyra çenli galyp bilmedi, hatda şonda-da köp zatlary hindilerden öwrenip, şol derejä ýetdi» (A.Annanurow. Dil biliminiň esaslary, Aşgabat, 1971, 14-15-nji sah.).

Soraglar we ýumuşlar:

1. Gadymy hindi dil biliminiň esasy aýratynlyklaryny häsiýetlendirin.
2. Paniniň işleriniň dünýä dil bilimindäki orny.
3. Hindi dilçileriniň nähili işlerini bilýärsiňiz?

Hödürlenilýän edebiýatlar:

1. Даниленко. В.П. Общее языкознание и история языкознания. М., 2009.
2. Радциг С.И. Введение в классическую филологию. М., 1965.

Gadymy Gresiýada we Rimde dil bilimi

Ýewropa medeniýeti, esasan, gadymy ýunanlylaryň (grekleriň) asyrlaryň dowamynda döreden çeşmelerinden öz gözbaşyny alyp gaýdýar. Ýewropalylar ýunanlylara diňe bir öz hat ulgamlary üçin däl, diliň filosofiýasy, suhangöýlük, şygryýet, stilistika üçin-de borçludylar. Ýunanlylar tarapyndan döredilen grammatika ýewropa grammatikalarynyň hemmesiniň enesidir.

Häzirki Ýunanystanyň (Gresiýa) çäklerinde b.e.öň III müňýyllykda ýaşan aheý we ion taýpalary birtopar uly döwletleriň döremegine gatnaşypdyrlar, olaryň arasynda Krit adasyndaky döwlet has uly üstünlüklere eýe bolupdyr. Bu ýerdäki minoý medeniýetini dowam etdirmeler örän çalt ösüpdirler (b.e.öň XXII–XVII a.), piktografik (surat ýazuwy) ýazuwdan krit ideografik ýazuwyna geçişi amala aşyrypdyrlar. Ol hat müsür hatyna meňzeş bolupdyr. B.e.öň XVIII asyrdan bogun görnüşli täze hat ulgamy işlenilip düzülýär. Ýazuw ýadygärlikleriniň şaýatlyk etmegine görä, bu hat b.e.öň 1700–1550-nji ýyllarda peýdalanylýpdyr.

Kritliler özlere Egeý deňzinde ýerleşen adalaryň birtoparyny tabyn edipdirler. Olar Müsür hem-de Aziýa döwletleri bilen söwda, diplomatik aragatnaşyklary saklapdyrlar. B.e.öň 1470-nji ýylda bolan ýer titremesi ilatyň heläk bolmagyna getiripdir.

Materikde, Ellada medeniýetiniň jemlenýän ýerinde ýunan döwleti emele gelip başlapdyr, b.e.öň XVI–XIII asyrlarda Ýunanystan (Gresiýa) ösüşiň ýokary derejesine ýetipdir. Aheýlileriň miken medeniýeti goňşy ýurtlara, şol sanda Müsüre hem täsir edipdir. Aheýliler b.e.öň XV–XIV asyrlarda öz şiwelerinde bogun hatynyň ýüze çykmagynda uly ähmiýete eýe bolan krit hatyny döredipdirler.

Ýewropa we ýunan siwilizasiýasynda finikiýa hatynyň esasynda çekimli sesler üçin ýörite belgileri bolan ýunan elipbiýiniň döredilmeginiň (b.e.öň IX–X asyrlar) ägirt uly ähmiýeti bolupdyr. Şol döwrüň ylma mälum bolan ýazuw ýadygärlikleri b.e.öň VIII asyrdan degişli hasap edilýär. Ýazuwyň ýüze çykmagy şygryýetde, suhangöýlükde, filosofiýada diliň meselelerine gyzyklanmalaryň ýokary derejede ösmegine getiripdir.

Sözleriň manylaryna düşünmäge synanyşyklar **Gomerden** we

Gesioddan başlanýar. Grek dilçilik filosofiýasynyň taryhynda diliň etimologiýasy ilkinji ýüze çykypdyr diýlip çaklanylýar. Ilkibaşda söz bilen onuň aňladýan manysynyň arasyndaky tebigy baglanyşygyň bardygy hakyndaky garaýyşlar öňe sürilüpdür. Akyldarlar sözleriň etimologik seljermesinde zatlaryň aňladýş tebigatyna ýetmek üçin ylmy agtaryşlar edipdirler. Ýunanlylar her bir zadyň iki adynyň – hudaýlaryň dilinde we ölüleriň dilinde ulanylýan atlarynyň bardygyna ynanypdylar. B.e.öň V asyrdaky filosofiýada zatlaryň we olaryň atlarynyň arasyndaky baglanyşygyň düýbünden şertli ýagdaýdadygy baradaky garaýyşlar öňe sürilüpdür. Gadymy ýunanlylaryň zatlaryň tebigaty baradaky jedelleri Ýewropada diliň filosofiýasynyň emele gelmeginde çeşme bolup hyzmat edipdir.

Diliň tejribede ulanylyşyna bolan gyzyklanmalar ösüpdür. B.e.öň V asyrdaky dilewarylyk (oratorlyk) sungaty, suhangöýlük (ritorika) emele gelýär. Şol döwürde dili öwrenmekde esasy usul, nusgawy hem-de eýýäm ulanylyşdan galan şygryýet eserlerini okamakdan, olara düşündiriş bermekden ybarat bolup durýardy. Şeýdip, dil we edebiýat ylmynyň ilkinji şinelere döreýär. Sazyň nazaryýeti, ritmika we metrika bilen gyzyklanmalar diliň ses gurluşynyň düýpli öwrenilmegine getirýär.

Gadymy ýunan filosoflarynyň esasy jedeli söz bilen zadyň arasyndaky baglanyşygyň häsiýetidir. **Geraklit** sözleýşiň hakyklygyna ynanan bolsa, **Parmenid** sözleýşi ilkibaşdan başlap ýalan hasaplaýar. **Gorgiý** sözler bilen zatlaryň arasyndaky uly tapawutlary tassyklaýar. **Prodik** zatlaryň özlerini haýsy söz bilen atlandyrylsa-da, oňa hiç hili täsiriniň ýokdugyny, olaryň gymmatynyň diňe dogry ulanmakdadygyny belleýär. Sokratyň şägirdi **Antisfen** sözleri öwretmegiň esasynda derňeýär.

Suňa meňzeş jedelleriň barsynda dilçilik gözegçilikleri emele gelýär. **Prodik** ilkinji bolup manydaşlyk (sinonim) meselelerini belleýär, **Protagor** bolsa, dil kadalarynyň meselelerini öňe sürýär we atlaryň üç jynsyny hem-de aýdylyşyň dört görnüşini – soragy, jogaby, haýyşy, buýrugy tapawutlandyryýar.

Diliň nazaryýetiniň we filosofiýasynyň ösmegine gymmatly goşant goşan ýunan (grek) alymlarynyň biri hem **Eflatundyr (Platon)** (b.e.öň 420-347-nji ýyllar). Ol diliň taryhynda uly gyzyklanma döreden «Kratil» atly eserini ýazyp, onda, esasan, zatlar bilen olaryň atlarynyň arasyndaky gatnaşyk baradaky meseläni derňeýär. Eflatun

sözler bilen zatlaryň arasynda göni däl-de, gytaklaýyn baglanyşygyň bardygyny ykrar edýär we atlaryň endik hem-de şertnama boýunça ulanylmagynyň mümkinçiligini-de öňe sürýär. Ol sözüň içki görnüşi baradaky düşüňjani açýar. Eflatun sözi we sözlemi («iň kiçi sözleýiş»), işlik bilen ady tapawutlandyrýar, ýöne sesi, harpy meňzeş zat hasaplaýar. Ses bilen harpyň arasyndaky meňzeşlik boýunça öňe sürülen nazaryýet diliň taryhynda XX asyra çenli dowam etdi. Eflatun sözlerdäki ses üýtgemelerini ykrar edip, sesleri toparlara bölmäge synanyşyk edýär. Bogny sesden aýratynlykda derňäp, olary ýiti, belent, zarply, agyr, pes we ş.m toparlara bölýär.

Gadymy dilçilik döpleriniň esasyňy goýan görnükli akyldarlaryň ýene biri **Aristundyr (Aristotel)** (b.e.öň 387-322-nji ýyllar). Ol ilkinji bolup köpmanyly sözleriň (polisemiýa) manylarynyň içki baglanyşygynyň ýollaryny, şeýle-de düşümleriň, beýleki grammatiki şekilleriň köpmanylylygyny derňeýär. Aristun «söz bilen beýan edişin» üç çägin belläp geçýär: sözleýiş sesleri, bogun we dürli görnüşdäki sözler. Ol sözleri: atlar, işlikler, baglaýjylar we çalyşmalar diýip, dört bölüme bölýär. Ýöne atlary we işlikleri kesgitlände morfologik hem-de sintaktik çäkleri biri-birinden tapawutlandyрмаýar, ilkinji gezek işligiň käbir aýratynlyklaryny beýan edýär.

Aristun sözlemiň we pikir ýöretmäniň biri-birine laýyk gelmeýän ýagdaýlaryny görkezýär, sözlemleriň görnüşleri hökmünde tassyklamany hem-de inkär etmäni tapawutlandyrýar, şeýle-de işliksiz sözlemleriň hem bolup bilýändigini subut edýär. Onuň öňe sürýän pikirleri sözleriň üýtgemegi we ýasalyşy hakyndaky ilkinji garaýyşlardyr. Aristuna stilistika meseleleri baradaky birtopar pikirler hem degişlidir. Ol söz bilen onuň aňladýan manysynyň arasyndaky baglanyşygyň şertlidigi baradaky garaýşy gutarnykly beýan edendigi bilen hem uly meşhurlyk gazanypdyr. Biz şu ýerde Aristunyň «Şygryýet» eserinden ýokardaky aýdylanlar bilen bagly mysala ýüzlenýäris: «Geçirilen söz (metaphora) – bu jynsdan görnüşe, ýa görnüşden jynsa, ýa görnüşden görnüşe, ýa meňzeşligi boýunça geçirilen mahsus bolmadyk atdyr». (Aristun-Aristotel. Şygryýet. Türkmenabat. 2000. 34-nji sah.).

B.e.öň V-I asyrlardaky ýunan filosofiýasy dile mantyk (logika) boýunça çemeleşmegiň emele gelmeginde uly ähmiýete eýe boldy.

Filosoflar dil düşünjeleri bilen mantyk düşünjeleriniň arasyndaky sazlaşygy gözlediler. Gadymy grek filosoflary pikir ýöretme nazaryýeti bilen beýan etme nazaryýetiniň arasynda hiç hili çäk goýman, mantyk we dilçilik ylymlaryny biri-birinden tapawutlandyrmadylar. Olar sözleşşi, pikiri, pikir ýöretmäni, beýan etmäni **logos** adalgasy bilen aňlatdylar, sözleşiş birliginiň morfologik, sintaktik, mantyk häsiýetlerini anyklamadylar.

Filosoflaryň we dilçileriň ýeten derejeleriniň netijesinde ellinizm döwründe dil we edebiyat ylmy ýüze çykýar, ol nusgawy ýazuw ýadygärliklerini düşündirýär, olaryň tankydy tekstlerini taýýarlaýar hem-de öwrenýär.

Toplanylan tejribeler netijesinde grammatika özbaşdak ylym hökmünde ýüze çykdy. Grammatikanyň emele gelmeginde we ösmeginde Ýewropa dilçilik däpleriniň esasyňy goýmakda ägirt uly ähmiýete eýe bolan Aleksandriýa grammatiki mekdebiniň bitiren işleri bimöçberdir. Şol döwrüň grammatikasy öz manysy boýunça häzirki zaman beýan ediji dil bilimini ýada salýardy.

Grek we Rim dilçileriniň işleri sözlük düzülişiniň (leksikografıya) ösmegi bilen baglanyşyklydyr. Şol döwürde ulanylyşdan galan, berýän düşünjeleri çäklenen sözler ýygnaýar. Ellinizm döwriňiň görnükli sözlükçileri (leksikograflary) hökmünde **Zenodot Efeslini, Aristofan Wizantiýalyny, Apollodory Afinalyny** görkezmek bolar.

Aleksandriýa mekdebinde Ýewropa ylmynda ilkinji gezek **Aristarhyň** şägirdi **Dionisiý Frakiýaly** (b.e.öň 170-90-njy ýyllar) tapyndan ulgamlaşdyrylan grammatiki iş «Grammatika sungaty» döredilýär. Bu işde grammatikanyň öwrenýän meseleleri kesgitlenilýär, dogry okamak we basym, dyngy belgileri hakyndaky maglumatlar berilýär, çekimliler hem-de çekimsizler toparlara bölünýär, bogunlaryň aýratynlyklary kesgitlenilýär, sözler toparlara bölünip, söze, sözleme kesgitleme berilýär. Dionisiý Frakiýaly atlary we işlikleri düýpli derňäp geçýär, işliklerden hem-de atlardan sözüň ýasalyşy hakynda maglumat berýär. Ol artikli çalyşmadan tapawutlandyrýar, hallary aýratyn söz toparyna degişli edip, anyk toparlara bölýär, ownuk böleklerden, ümlüklerden hallaryň özboluşly aýratynlyklaryny belläp geçýär.

Dionisiý Frakiýalynyň grammatikasy şol döwrüň grek diliniň morfologik gurluşyny anyk beýan edip bilendigi bilen meşhurdyr. Dil

biliminiň taryhy Dionisiý Frakiýalynyň döreden «Grammatikasynyň» Ýewropa grammatiklarynyň ählisiniň çeşmesidigini subut etdi. Şu grammatikanyň döredilen döwrüne ýunan taryhynda **ellinizm döwri** diýlip at berilýär. Ellinizm döwriň ýunan dil bilimi ýokary derejä ýetipdir, grammatiki ulgam gutarnykly görnüşe geçirilipdir, fonetika, morfologiýa, sintaksis barada işler ýazylypdyr.

Grek dil bilimine **Apolloniý Diskolyň** (b.e. II asyr.) grammatiki nazaryýeti uly gyzyklanmalary döredipdir. Ol ýunan şiwesynaslygyna, sintaksisine, morfologiýasyna bagyşlanylan 30-dan gowrak iş ýazypdyr. Apolloniý Diskol köp babatda Dionisiý Frakiýala eýerýän hem bolsa, morfologiýa meselesinde has anyk netijelere gelýär, söz toparlaryna, grammatiki kategoriýalara berýän kesgitlemeleri şol döwrüň derejesini göz önünde tutanyňda, haýran galarlyklydyr. Ol Frakiýalydan tapawutlylykda grammatiki mana has uly üns berýär. Diskol söz toparlaryny aýratynlykda belleýär. Atlar, işlikler, çalyşmalar özbaşdak söz toparlary hökmünde häsiýetlendirilýär.

Zamanlarda we ýöňkemelerde üýtgeýän hem-de üýtgemeyän söz toparlary tapawutlandyrylýar. Birinji gezek san kategoriýasy girizilýär. Atlar we işlikler barada has köp işler edilýär, olar dürli toparlara bölünýär. Baglaýjylary we hallary bölümlere bölmek, çalyşmalar nazaryýetleri işlenilip düzülýär.

Apolloniý Diskolyň sintaktik nazaryýeti gadymy grammatikada aýratyn orny eýeleýär. Onuň «Söz toparlarynyň sintaksisi hakynda» atly ýygyndysy dilçilik ylmynyň soňky ösüş döwürlerine güýçli täsir etdi. Bu işde sintaksisiň esasy meselesi söz toparlaryny sözlemde birleşdirmegiň usullary bilen düşündirilýär. Sintaksise diňe bir sözleriň utgaşmalary goşulman, sözleriň birleşmeginde sözleriň, bogunlaryň, sesleriň utgaşmalary hem degişli edilýär. Ýöne Diskolyň sintaksisinde sözlemler baradaky pikirler, eýe we habar baradaky düşüňjeler görkezilmeýär, bu sintaktik düşüňjeler morfologik häsiýetler bilen çalşyrylýar. Şeýle-de bolsa, sintaksis baradaky bu pikirler ýunan grammatikasynyň ösmegine hem-de kämilleşmegine düýpli täsir edipdir.

Latyn ýazuwy b.e.öň VII asyrdan Italiýada ýüze çykýar. Ol ýuwaş-ýuwaşdan kämilleşip, çalt depginde ýaýraýar. Sowatlylyk rim jemgyýetinde giň gerime eýe bolýar. Latyn ýazuwy Ýewropanyň täze dilleriniň köpüsiniň ýazuw çeşmesi bolup hyzmat edýär. Gadymy

Rimde sözleriň manysyny düşündirmek tejribeleri ýüze çykyň başlaýar.

Grammatika Rimde özbaşdak ylym hökmünde b.e.öň II asyryň ortalarynda taryhy, hukuk, çeper häsiýetdäki köpsanly tekstleriň düşündirilmegi bilen baglylykda ýüze çykýar. Rim grammatikasynyň kämilleşmegine grek ylmy, medeniýeti, edebiýaty, suhangöýlük sungaty, filosofiýasy, rimlileriň köpüsiniň ýunan dilini bilmegi, **Pergam mekdebiniň** nazaryýetçisi **Krateta Malosskiniň** umumy okuwlary düýpli täsir edipdir. B.e.öň II we I asyrlaryň sepgidinde grammatika jemgyýetde görnükli orun eýeläp, ösüşiniň ýokary basgançaklaryna çykydyr. Rim grammatikasynyň ösmegine **Eliý Stilon, Awreliý Opill, Staberiý Erot, Antoniý Gnifon**, aýratyn hem **Mark Terensiý Warron, Nigdiý Figul** uly goşant goşupdyr.

Rime ellinizm döwründe Ýunanystandan diliň döreyşi, söz bilen onuň aňladýan manysynyň arasyndaky tebigy ýa-da şertli baglanyşyk hakyndaky jeddeler-de gelipdir.

Rim dil biliminde meşhur dilçi alym Mark Terensiý Warron aýratyn orun eýeleýär. Ol «Latyn dili hakynda», «Latyn sözleşi hakynda», «Sözleriň meňzeşligi hakynda», «Sözleşiň peýdasy hakynda», «Latyn diliniň emele gelşi hakynda», «Harplaryň gadymlygy hakynda» atly ýygyndylaryny, dokuz jiltde ybarat bolan «Ylym» atly ensiklopedik işini ýazypdyr. Warron öz işlerinde zatlary we sözleri dört bölüme bölüp öwrenýär, ilkinji gezek ýöňkemedä üýtgeýän hem-de üýtgemeyän sözler toparlara bölünýär.

Biziň eýýamymyzyň III asyrynda lingwistika bilen baglanyşykly ylmy işleriň ýazylyşy pese düşüp ugraýar. Bu döwürdäki köp bolmadyk işlerden **Mariýa Saserdotyň** grammatikasyny görkezmek bolar. IV asyrdä dil bilimi ýene ýokary galyp başlaýar, alymlar **Noniý Marseliň, Arusian Messiniň** sözlükleri peýda bolýar.

Eliý Donatyň «Ars grammatika» atly gollanmasy görüp-eşidilmedik derejede üstünlik gazanýar. Ol latyn dilini okatmak üçin müň ýyldan gowrak döwrüň dowamynda okuw kitaby hökmünde peýdalanylýar. Bu işiň «Ars minor» atly giriş, başlangyç bölümünde söz toparlary, sorag, jogap sözlemleri barada giňişleýin maglumat berilýär.

IV asyryň ahylarynda Rim imperiýasynyň ýykylmagy bilen dil

bilimine degişli işleriň merkezi **Konstantinopola** geçipdir. Bu ýerde VI asyryň başlarynda **Prissiýanyň** 18 kitapdan ybarat bolan «Institutio de arte grammaticae» atly latyn diliniň meşhur grammatikasy peýda bolýar. Awtor **Apolloniý Diskola** we köpsanly rim grammatikaçylaryna, esasan-da, **Flawiýa Kapra** daýanýar. Ol atlary, işlikleri, baglaýjylary, hallary, ümlükleri anyk beýan edýär, sintaksisiň meselelerine-de degip geçýär. Sözlemiň gurluşynda işlikleriň hem-de atlaryň hyzmatlaryny doly belleýär. Şol döwrüň grammatikasy gadymy dil biliminiň ýeten derejesiniň jemi bolmak bilen, latyn diliniň grammatikasyny okatmakda XIV asyra çenli (sekiz ýüz ýylyň dowamynda) peýdalanyldy.

Gresiýada we Rimde dörän dil hakyndaky ylymlar biri-biri bilen baglanyşykly, şol bir wagtda-da olaryň her haýsy doly özbaşdak bolup, bütewi ýewropa lingwistik däpleriniň emele gelmeginde basgançak bolan Ortaýer deňiz lingwistik däplerini emele getirdiler.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Gadymy Grek we Rim dil bilimleriniň özboluşly aýratynlygyny häsiýetlendirin.
2. Grek filosoflarynyň dil bilimindäki hyzmatlary.
3. Latyn diliniň we ýazuwynyň dil biliminde nähili ähmiýeti boldy?

Hödürlenilýän edebiýatlar:

1. *Амирова Т.А., Олховиков Б.А., Рождественский Ю.Б.* История языкознания. М., 2007.
2. История лингвистических учений. Древний мир. Л., 1980.
3. *Кондрашов. Н.А.* История лингвистических учений. М., 1979.
4. *Радциг С.И.* Введение в классическую филологию. М., 1965.

XVII-XIX asyrlarda Ýewropada dil bilimi

Ýewropa dil biliminde XVII asyrdan başlap aýgytly ädimler ädilip başlanyldy. XVII-XVIII asyrlarda dil, onuň gelip çykyşy hakyndaky umumy işler, meselem, **Ž.Ž. Russonyň** «Dilleriň eme-

le gelşi hakyndaky tejribeler» (1761), **I.Gerderiň** «Dilleriň emele gelişleri hakyndaky barlaglar» (1772) ýazyldy. **G.Leybnisiň, R.Dekartyň, J.Wukonyň** taryha we filosofiýa degişli işlerinde umumy dil biliminiň meseleleri şöhlelenýär.

Bu döwürde grammatikanyň iki görnüşi: ählumumy (rasional) we kada (filologik) görnüşi emele gelýär, grammatikanyň üçünji hem-de dördünji görnüşleri (deňeşdirme we taryhy) soňra XIX asyrdan döreýär.

«Ählumumy rasional grammatika» (lat. rationalis – aklyly, akyla degişli) 1660-njy ýylda fransuz pelsepeçisi **Dekartyň** yzyna eýeriji fransuz alymy, mantyk (logika) boýunça meşhur hünärmen **A. Arno** hem-de dilçi **K. Lanslo** tarapyndan ýazylýar. Bu okuw kitaby **Por-Roýal grammatikasy** diýlip hem atlandyrylýar, sebäbi ol ilkinji gezek Parižiň golaýyndaky Por-Roýal monastyrynda çap edilýär.

Bu grammatikada gepleýşiň tebigy esaslaryny, ähli dillere mahsus bolan ýörelgeleri görkezmek maksat edinilýär. Por – Roýal grammatikasynda gepleýşiň kanunlary mantyk (logika) kanunlary bilen garyşdyrylýar. Türkmen dilçisi **A. Annanurow** rasional grammatikalaryň özboluşly taraplaryny aşakdaky ýaly belleýär: «Rasional grammatikalaryň esasy düzgünleri şeýledir: dil pikir aňlatmak serişdesidir; pikir mantyk (logika) tarapyndan öwrenilýär; öwrenilýän obýektler (pikir hem dil) içki tarapdan biri-biri bilen baglanyşykly; şoňa görä olary öwrenýän ylmylaryň, ýagny logika bilen grammatikanyň hem arasynda baglanyşyk bolmaly, grammatika logika daýanmaly, grammatiki kategoriýalara logiki kategoriýalaryň ýüze çykmasy hökmünde garalmaly. Şeýlelik bilen, logikanyň we grammatikanyň aragatnaşygy pikirlenmäniň we diliň aragatnaşygy bilen kesgitlenilýär. Dil pikire garaşly bolansoň, grammatika hem (dili öwrenýän ylm hem) logika (pikiri öwrenýän ylma) garaşly bolmaly. Logikanyň kategoriýalaryna esaslanan grammatika rasional grammatika bolýar.» (Annanurow A. Dil biliminiň esaslary, Aşgabat 1971, 19-njy sah.).

Mantyk (logika) millete garaşsyzlykda ähli adamlar üçin umumydyr. Şuňa laýyklykda, mantyga (logika) esaslanýan grammatika hem hemme diller üçin umumy bolmalydyr, aýratyn alnan diliň grammatikasy bolup bilmez diýen ýalňys garaýyş öňe sürülýär. Ýöne

adamlaryň hemmesi üçin haýsydyr bir zat hakyndaky pikir meňzeş bolsa-da onuň dillerde aňladylyşy dürlüdür. Meselem, «Волка боишься, в лес не ходи», «Serçeden gorkan dary ekmez». Bu ýerde aýdylýan pikir meňzeş, ýöne beýan ediliş dürli sesler arkaly amala aşyrylýar. Hut şu babatdan-da, milletlerde mantyk (logika) umumy bolsa-da, grammatika her bir milletiň dili üçin aýratyndyr.

Ählumumy grammatika dile üýtgemeyän zat hökmünde garap, onuň taryhy ýörelgelerini inkär edýär. Emma grammatikanyň esasy ylmy aýratynlygy onuň taryhylyga esaslanýanlygyndadyr.

A. Arnonyň we K. Lanslonyň pikiriçe grammatika gepleýşiň we ýazuwyň sungaty däl-de, diliň seljerişini geçirmegi başarmakdyr, grammatiki nazaryýetdir. Umumy grammatikada iki sany özara baglanyşykly ugur – grammatikalaryň ählumumy düzgünlerini we olaryň mantyk (logiki) esaslaryny ykrar etmek öňe sürülýär. Grammatika morfologiýadan, sintaksisden ybarat bolýar. Morfologiýa Aleksandriýa grammatikasyndaky ýaly morfologik kategoriýalary, söz toparlaryny (isimler atlara we sypatlara bölünýär) beýan edýär. Sintaksis edil mantykda (logikada) ýaly söz düzümlerini (gurluşyny) we sözlemleri öwrenýär.

Por-Royal grammatikasynyň we mantygynyň (logikasynyň) öňe sürýän pikirleri **filosofiki grammatika** ady bilen Ýewropa döwletleriniň hemmesine giňden ýaýrady. Şunuň ýaly ählumumy grammatikalar Russiýada XIX asyryň ortalarynda peýda boldy, olaryň içinde has görnükli **L.G.Ýakobanyň** 1812-nji ýylda ýazan «Ählumumy grammatika boýunça görkezmeler» atly işidir.

Filosofiki grammatikalar filologik dil we edebiýat grammatikalaryna gapma-garşy boldular, olar **kada** ýa-da **beýan ediji grammatikalar** diýip hem atlandyrylýardy. Kada grammatikalaryň önünde goýýan meselesi takyk alnan edebi-ýazuw diliniň kadalaryny beýan etmekden ybaratdy.

M.W.Lomonosowyň 1755-nji ýylda ýazan «Rus grammatikasy» atly işi hem beýan ediji kada grammatikasyna degişli bolup durýardy. Grammatika baradaky ylmyň merkezinde söz toparlary beýan edilýär (M.W.Lomonosow olary söz bölekleri diýip atlandyrýar). Söz toparlary «Rus grammatikasyn» atlara, sypatlara, sanlara, çalyşmalara, işliklere, hallara, ümlüklere, baglaýjylara, söz önümlere (predloglara), ortak işliklere, hal işliklerine bölünýär.

Şol döwürlerde sözlükleriň iki hilli görnüşi: – **köpdilli we düşündirişli (akademik)** sözlükler ýüze çykýar. Köpdilli sözlüğe **P. S. Pallasyň** 1787–1789-njy ýyllarda Peterburgda çap edilen «Ähli dilleriň we gepleşikleriň deňeşdirme sözlügin» görkezmek bolar. Bu sözlügiň ikinji neşirine (1791 ý.) Ýewropanyň, Aziýanyň, Amerikanyň, Afrikanyň 272 diliniň hem-de şiwesiniň sözleri girizilipdir.

Ilkinji **akademik düşündirişli sözlük** 1612-nji ýylda çap edilen italýan diliniň «Kursk akademiýasynyň sözlügidir», 1694-nji ýylda «Fransuz akademiýasynyň sözlügi», 1789-1794-nji ýyllarda «Russiýa akademiýasynyň sözlügi» çap edilýär. «Russiýa akademiýasynyň sözlügi» rus medeniýetiniň hem-de sözlük düzmek işiniň taryhynda möhüm waka bolup, daşary ýurtlardaky hem-de Russiýadaky öňki sözlük düzmek işiniň tejribelerini jemleýär, XVIII asyryň ikinji ýarymyndaky edebi kadalary özünde şöhlelendirýär. Sözlükde 43257 sözün düşündirişi beýan edilýär (gaýtadan neşir edilende 1131 söz goşulypdyr). Sözleriň manysyny açyp görkezmek üçin düşündirişleriň dürli görnüşleri: beýan ediş (sözün aňladýan manysyny beýan etmek), filologiýa (zadyň häsiýetli alamatyny görkezmek), manydaşlyk alamatlary ulanylypdyr.

XIX asyryň birinji çäryeginde **deňeşdirme taryhy dil bilimi** we **deňeşdirme taryhy usul** ýüze çykýar. **Ý. Dobrowskiniň**, **A.H. Wostokowyň**, **F. Mikloşiçiň** işlerinde slawýan dilleri we edebiýatlary hakyndaky ylym hökmünde slawistikanyň esaslary goýulýar. **R. Raskyň**, **Ý. Grimmiň**, **F. Boppuň** işlerinde german dilleri we edebiýatlary baradaky ylym-germanistikanyň düýbi tutulýar.

Hindi-ýewropa dilleriniň deňeşdirme grammatikasy döredilýär: 1833–1849-njy ýyllarda **F. Bopp** «Sanskrit, zend, grek, latyn, litwa, got we nemes dilleriniň deňeşdirme grammatikasyny» çap etdirýär, 1861–1862-nji ýyllarda **A. Şleyheriň** «Hindi-ýewropa dilleriniň deňeşdirme grammatikasynyň esasy düzgünleri (kompendiumy)» peýda bolýar. Dilleriň hindi-ýewropa maşgalasynyň deňeşdirme grammatikasy bilen birlikde onuň aýratyn toparynda anyk dilleriň taryhy grammatikalary döredilýär. 1819–1837-nji ýyllarda **Ý. Grimmiň** dört jiltlik «Nemes grammatikasy», 1858-nji ýylda **F. I. Buslaýewiň** «Rus diliniň taryhy grammatikasynyň tejribeleri» atly kitaplary çap edilýär.

Kowumdaş dilleriň deňeşdirme grammatikasy we aýratyn

dilleriň taryhy grammatikalary dil biliminde taryhylyk ýörelgelerine esaslanypdyr. Dürli dilleriň arasyndaky kowumdaşlyk derejesi kesgitlenilipdir, dilleriň gelip çykyş we morfologik taýyndan bölünişi amala aşyrylýar.

Hindi-Ýewropa dillerini deňeşdirme-taryhy taýdan öwrenmegiň taryhy dört döwri öz içine alýar:

1. Deňeşdirme-taryhy dil biliminiň döreýşinden «Ýaş grammatikaçylara» çenli bolan döwür (XIX asyryň birinji çäryegi – 1870-nji ýyl);

2. «Ýaş grammatikaçylar» döwri (1870–1890-njy ýyllar);

3. «Ýaş grammatikaçylar» döwründen **F de Sossýuryň** «Umumy lingwistik sapaklary» işine çenli döwür (XIX asyryň ahryryndan XX asyryň ýigiriminji ýyllaryna çenli);

4. **F de Sossýuryň** işlerinden häzirki wagta çenli.

Deňeşdirme-taryhy dil biliminiň döremeginde we ösmeginde **Frans Boppuň** (1791–1867), **Ýakob Grimmiň** (1785–1863), **Rasmus Raskyň** (1787–1832), **Aleksandr Wostokowyň** (1781–1864) örän uly hyzmaty bardyr.

Frans Bopp. Frans Boppuň esasy ylmy işi onuň «Sanskrit, zend, grek, latyn, litwa, got we nemes dilleriniň deňeşdirme grammatikasy» atly kitabydyr. Kitabyň birinji neşiri 1833-nji ýyldan 1852-nji ýyla çenli aralykda çap edilýär. Üç tomdan, alty bölümden ybarat bolan bu iş hindi-ýewropa deňeşdirme-taryhy dil biliminiň esasy çeşmesi bolýar. Bu iş dürli ýurtlardan bolan dilçileriň täze nesliniň kemala gelmeginde möhüm ähmiýete eýe boldy. Şol döwürde dil bilimi özüniň ösüşinde uly üstünlikler gazanan hem bolsa, F.Boppuň işi örän ýokary derejede kabul edildi. Kitabyň 1856-njy ýylda çap edilen iňlis dilindäki nusgasynyň sözbaşynda bu iş **I. Nýutonyň** «Natural filosofiýanyň matematiki başlangyçlary», şeýle-de, **F. Bekonyň** «Täze organon» işleri bilen deňeşdirilýär.

Frans Bopp hindi-ýewropa dilleriniň genetik garyndaşlygyny ylmy taýdan tassyklady. Ýöne bu meselä XVI asyrdä **G. Postelus** we **I. Skaliger**, XVII asyrdä **W.Leýbins**, **Ý. Križaniç**, XVIII asyrdä **M. W. Lomonosow**, **W. Džounz** hem üns beripdi.

F.Boppuň hindi-ýewropa dilleriniň garyndaşlygy baradaky pikiri, esasan, işlik fleksiýalaryna (söz üýtgediji goşulmalaryna) daýanýar.

Onuň ýokarda agzalan işinde **F.Boppuň** belli agglýutinasıya (birleşme) nazaryýeti beýan edilýär. Bu nazaryýet hindi-ýewropa dilinde söz toparlarynyň emele gelşini düşündirmäge gönükdirilýär. Onuň esasy manysy şundan ybaratdyr. Hindi-ýewropa dili ilkibaşda asyl söz dillerine – amorf dillere degişli bolupdyr. Ol diňe bir morfemaly sözlerden – kök sözlerden ybarat bolup, goşulmalar ulanylmadyr. Kök sözler işlik hem-de çalyşma kök sözleri atlandyrylýan iki bölüme bölünipdir. Wagtyň geçmegi bilen çalyşma kök sözleriniň esasynda **çalyşmalar** we **ownuk bölekler** emele gelipdir. Käbir çalyşmalar işlik kök sözleri bilen bilelikde ýygy-ýygýdan ulanylmagynyň netijesinde olara birigipdir. Bu bolsa, goşulmalara öwrülen çalyşmalaryň döremegine sebäp bolupdyr.

Boppuň agglýutinasıya nazaryýeti werballaşma (işlikleşme) garaýşyna degişlidir, onuň esasynda esasy söz toparlary işlik kök sözlerinden emele gelýär diýlen garaýyş ýatýar. Substantiw (atlaşma) nazaryýeti bolsa, söz toparlarynyň döreýşinde taryhy taýdan ilkinjiligi atlara degişli hasaplaýar.

F. Bopp ylmyň taryhyna hindi-ýewropa deňeşdirme-taryhy dil biliminiň esasy goýujy hökmünde girdi. Ol «Sanskrit, zend, grek, latyn, litwa, got we nemes dilleriniň deňeşdirme grammatikasy» atly kitabynda deňeşdirme-taryhy dil biliminiň nazary esaslandyrmasyňy öňe sürdi.

Hindi-ýewropa dillerini deňeşdirip öwrenmekde F.Boppuň hyzmaty örän uludyr. Soňky ýyllarda ýazylan işleriň köpüsi onuň garaýyşlaryna esaslanýar.

Ýakob Grimm 1819-njy ýyldan 1837-nji ýyla çenli aralykda çap edilen dört tomluk «Nemes grammatikasy» atly kitabyň awtorydyr. Kitabyň birinji tomy – fonetika, ikinjisi – morfologiýa, üçünjisi – söz ýasalyşa, dördünjisi – sintaksise degişlidir. Onuň esasy hyzmaty nemes diliniň taryhy grammatikasyny ylmy ýol bilen öwrenmegiň başyny başlamagyndadyr. Ý. Grimm nemes diliniň taryhyny beýan edende beýleki german dilleri bilen deňeşdirmäge ýygy-ýygýdan ýüzlenipdir. Şonuň üçin-de ony deňeşdirme germanistikany esaslandyryjy hasaplaýarlar. Alymyň işinde gadymy german dilini dikeltmegiň geljekki üstünlikleriniň esaslary goýlupdyr.

Ý.Grimmiň dil bilimindäki bitiren hyzmatlarynyň biri hem onuň

XIX asyryň görnükli dilçilerine eden täsiridir. Ol öz pikirleri bilen **Awgust Şlýeher, German Paul, Ferdinand de Sossýur** ýaly meşhur dilçileri-de haýran galdyrypdyr. Ý.Grimm dil bilimini – biologiýa, dili bolsa, janly organizme meňzedip şeýle diýipdir: «Eýsem, dilleriň görnüşleri özleriniň tükeniksiz diýen ýaly dürlüligi bilen ösümlik we haýwanat dünýäsindäki görnüşlere, hatda adamzadyň özüne hem meňzeş dälmi? Eýsem, dil oňyn şertlerde gülläp ösmeýärmä, hiç bir tarapdan azar çekmeýän daragt ýaly dürli taraplara gol ýaýratmaýarmy?»

Grimm dildäki ses kanunlarynyň gutulgysyzlygyny inkär edýär. Ol bu kanunlaryň kadadan çykmalary bilmeýän tebigy kanunlar ýaly hereket etmeýändigini baradaky pikirini öňe sürýär: «Diller ýagtylygyny we agramyň kanunlary ýaly tebigatyň baky hem üýtgeşsiz kanunlarynyň däl-de, adamlaryň başarjaň elleriniň täsirine düşdi. Olar halklaryň gülläp ösmeginiň netijesinde çalt ösýärdiler, şol halklaryň gazaply gödeklikleriniň netijesinde bolsa, öz ösüşlerinde durgunlyk döwri başdan geçirýärdiler.»

Ýakob Grimm hem öňe süren pikirleri bilen dilçileriň täze nesliniň kemala gelmeginde uly ähmiýete eýe boldy.

Rasmus Rask skandinaw dillerini öwrenipdir. Onuň esasy ylmy işi «Gadymy Demirgazyk ýa-da island diliniň gelip çykyşynyň barlagydyr.» Bu iş 1818-nji ýylda çap edilýär. R.Rask öz derňewinde, esasan, skandinaw dilleriniň materiallaryny beýleki hindi-ýewropa dilleri bilen deňeşdirmäge üns beripdir. Ol XVIII asyryň filosofik grammatikalary üçin häsiýetli bolan onomasiologik (at bermek) garaýyşlara garşy çykyppdyr hem-de dili öwrenmekde semasiologik (many) çemeleşme ugrunda çykyş edipdir: «Dil baradaky ylym pikiri hem onuň görnüşlerini däl-de, sözleri, olaryň aýdylyşyny, görnüşlerini, olaryň aragatnaşyklaryny hem arabaglanyşyklaryny öwrenmelidir.»

R.Rask dilin gurluşy hakyndaky garaýyşlarynda dili iki bölüme: – sözlere hem-de olaryň özara gatnaşygyna bölýär. Olaryň birinjisini – leksika, ikinjisini bolsa diliň grammatikasy düzýär. Alym leksika bilen grammatikanyň arasyndaky tapawuda deňeşdirmetaryhy dil bilimiň nukdaýnazaryndan baha bermek bilen, grammatik gabat gelmäni leksiki gabat gelmeden ýokarda goýýar. Sebäbi, biz beýleki dillerden leksika babatdan alynmalara gabat gelip bileris, emma genetiki garyndaşlykda duş gelýän grammatik serişdeleriň beýleki bir

dilden alynmagy mümkin dälidir. R. Rask bu babatda şeýle diýýär: «Meselem, iňlis dili skandinaw we fransuz dillerinden düşüm bilen üýtgeме kadalaryny kabul edip almady, tersine, gadymy angłasakson fleksiýalarynyň (söz üýtgediji goşulmalar) hem köpüsini ýitirdi. Edil şunuň ýaly hem daniýa dili nemes goşulmalaryny, ispan dili bolsa got we arap goşulmalaryny kabul etmedi.»

R. Rask dil biliminiň taryhynda deňeşdirme-taryhy usulyň we german dillerini öwrenişiň esasyňy goýanlaryň biri hökmünde giňden bellidir.

Aleksandr Hristoforowiç Wostokow 1820-nji ýylda çap edilen «Slawýan dili hakynda şu diliň grammatikasyna giriş bolup hyzmat edýän degşirme» atly işi bilen deňeşdirme-taryhy dil bilimini esaslandyryjylaryň biri hökmünde dil biliminiň taryhyna girdi. Bu iş, esasan, slawýan dilleriniň deňeşdirme-taryhy fonetikasyna bagyşlanylypdyr. A. H. Wostokowyň ylmy işi slawýan dilleriniň deňeşdirme-taryhy ugrunyň ösmegine giň ýol açdy. Bu ugruň döremegi F. Mikloşiçiň ady bilen baglanyşdyrylýan hem bolsa, A.H. Wostokow ondan otuz ýyl öň slawýan dilleriniň arasyndaky köpsanly fonetik barabarlyklary, ilkinji nobatda gadymy slawýan we rus dilleriniň arasyndaky fonetik barabarlyklary belledi.

Wilgelm fon Gumboldt «Ýawa adasyndaky kawi dili hakynda» (1836-1839) atly üç tomluk nazary işiniň sözbaşysynda işlenilip düzülen diliň filosofiýasy dil bilimine uly täsir etdi. W. fon Gumboldt dili şahsyýetiň işi diýip belläp, milletiň akyl ýetirişi bilen aýrylmaz bagly hasap edýär. Ol : «Halkyň dili – onuň ruhudyr, halkyň ruhy bolsa onuň dilidir» diýýär. Diliň jemgyýet, aň bilen baglanyşygy diliň bar bolan hem-de hemişelik özboluşlylygy bolup, diliň görnüşini emele getirýär. Diliň görnüş-i bolsa diliň degişlilikde daşky hem-de içki görnüşlerini düzýän dil birlikleriniň iki tarapyňyň bütewiligidir.

Diliň daşky görnüş-i onuň ses ulgamydyr, şeýle-de grammatiki we etimologiki görnüşidir (kökleridir). Içki görnüş-i bolsa halkyň öz-özüne akyl ýetirişiniň dilde beýan edilmegine mümkiçilik berýän dil görnüşiniň guralmagydyr. Görnüş dile durnuklylyk berýär, ol umumyadamzat düşüňjelerini beýan edýän dil akyl ýetirişlerini ýüze çykarmak bilen mantyk (logika) görnüşlerinden tapawutlanýar. Söz zatlary däl-de, olar hakyndaky düşüňjeleri aňladýar. W. fon Gumboldt diliň görnüşlerini

mantyk jedelleri boýunça kowumdaş dilleriň çäklendirilen sanynda kowumdaş we kowumdaş däl, ösen, ösmedik dilleri deňeşdirmek esasynda, diliň tebigatyna görä öwrenmeli diýip belleýär. W. fon Gumboldtdan soň gapma-garşy goýlan mantyk we taryhy, umumy we şahsy, mantyk we psihologik, görnüş we many gatnaşyklary adaty lingwistik nazaryýetlerine öwürldiler. XIX asyryň ortalarynda häzirki zaman dil biliminde öz şöhlelenmesini tapan, mantyk (logika) we psihologik ugurlar resmi taýdan ykrar edildi.

Dil biliminiň mantyk (logika) ugry üçin dilleriň many taýdan meňzeşligini tapmaga ymytlama häsiýetlidir: sözlemleriň manysy pikirlenme, sözüň manysy düşünje bilen barabardyr. Lingwistik seljermäniň usulyýetine örän uly üns berilýär. Mantyk ugry ilkibaşda psihologik görnüşde emele gelip, XVII asyrda Fransiýada A. Arnonýň we K. Lanslonýň «Ählumumy rasional grammatikasynda» öňe sürülýär. XIX asyrda mantyk-grammatiki ugur birtopar ýurtda işlenilip düzülýär. Onuň Russiýadaky uly wekilleriniň biri «Rus diliniň taryhy grammatikasy» dörediji **F. I. Buslaýew** bolupdyr.

Psihologik ugur üçin häsiýetli aýratynlyk diliň içki görnüşiniň aýratynlyklaryny, sözleýiş kanunalaýyklygyny ýüze çykarmaga çalşmakdyr. Psihologik ugruň tarapdarlary sözleriň manylary (göni we göçme manylar) we grammatiki kategoriýalar hakynda taglymat dörediler. Psihologik ugruň emele gelmeginde **G. Şteýntalyň** we **W. Wundtyň** işleri uly ähmiýete eýe bolupdyr. Russiýada psihologik dil biliminiň esasyны goýan **A. A. Potebnýa** hasaplanýar. Ol meşhur «Dil we pikir» atly kitabyň awtorydyr. A. A. Potebnýa gepleýşiň umumy adamzat, milli, şahsy taraplaryny seljeripdir, slawýan dilleriniň deňeşdirme-taryhy sintaksisiniň esaslaryny goýupdyr.

Dil biliminiň ösmeginde Leýpsig mekdebiniň ähmiýeti uludyr. Onuň wekillerini **ýaş grammatikaçylar** diýip atlandyrypdyrlar. Ýaş grammatikaçylaryň has meşhurlary hökmünde **K. Brugmany**, **B. Delbrýugy**, **A. Leskini**, **G. Pauly** görkezmek bolar. G. Paulyň «Diliň taryhynyň ýörelgeleri» atly işi diňe bir ýaş grammatikaçylaryň ensiklopediýasy bolman, umumy dil biliminiň ilkinji ulgamlaşdyrylan okuw kitabydyr.

«Ýaş grammatikaçylar» umumy, deňeşdirme-taryhy, hususy dil bilimleriniň mekdebi hökmünde dil bilimindäki taryhylyk we takyk-

lyk ýörelgelerini tassyklamaga ýardam edipdir. Olar gepleýän adamy dil biliminiň predmeti hasaplapdyrlar, şonuň üçin hem dil biliminiň medeniýeti hakyndaky taglymat (medeniýetşynaslyk-kulturowedeniýe) hem-de psihologiýa bilen aýrylmaz baglanyşykly bolmalydygyny beläpdirler. Ýaş grammatikaçymlar dil bilimine meňzeşlik hakyndaky, ses üýtgemeleri baradaky taglymatlary, diliň içki kanunlary hakyndaky düşüňjani girizdiler, semasiologiýany, šiweşynaslygy (dialektologiýany) dörediler, diliň sosiologiýasynyň emele gelmegine ýardam etdiler.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Ýewropada XVII-XIX asyrlarda dil biliminiň ösüşini häsiýetlendirin.
2. Wilgelm fon Gumboldtyň dil bilimine goşandy.
3. «Ýaş grammatikaçylaryň» pikirleriniň dil bilimindäki orny.
4. XVII-XIX asyrlaryň görnükli dilçileri kimler?

Hödürilenilýän edebiýatlar:

1. *Амирова Т.А., Олховиков Б.А., Рождественский Ю.Б.* История языкознания. М., 2007.
2. История лингвистических учений. Средневековая Европа. Л., 1985.
3. История лингвистических учений. С-Пб., 1991.
4. *Кондрашов. Н.А.* История лингвистических учений. М., 1979.

Häzirki zaman dil biliminiň mekdepleri we ugurlary

Häzirki zaman dil bilimine giň, şol bir wagtda-da dar manyda düşünmek bolar. Dar manydaky häzirki zaman dil bilimi diýlip, XX asyryň soňky on ýyllyklarynyň dil bilimini atlandyrmak mümkin, hakykatdan hem, 50-nji ýyllardan başlap dil bilimi örän ýokary derejede ösüp başlady, dil bilimi ylmynda täze ugurlar, meseleler, temalar, barlag usullary, mekdepler döredi. Şunuň bilen bir wagtda-da häzirki zaman dil bilimi öňki gazanylanlar bilen aýrylmaz baglanyşyklydyr. Häzirki zaman dil bilimine giňişleýin düşünilende ol XX asyry tutuşlygyna öz içine alýar. Şu döwrüň dil bilimi üçin dürli mekdepleriň we ugurlaryň döremegi häsiýetlidir. Muny diňe

bir lingwistik merkezleriň sanynyň köpelmegi bilen däl-de, şol bir meseläni çözmekde dürli hili çemeleşýän şahsy, usulyýet lingwistik düşündirişleriniň emele gelmegi netijesinde-de düşündürmek bolar.

Leýpsig mekdebi (ýaş grammatikaçylar) bilen bilelikde XIX asyryň ahyrynda XX asyryň başynda Moskwa, Kazan, Ženewa mekdepleri hem emele gelýär. **Kazan mekdebini** 1875-1883-nji ýyllarda Kazan, 1901-1916-njy ýyllarda Peterburg uniwersitetlerinde işläň **I. A. Boduen de Kurtene** esaslandyrýar. Onuň işini **N. W. Kruşewskiý, W. A. Bogorodiskiý** soňky döwürlerde **L. W. Şer-ba, Ý. D. Poliwadow** dowam etdirýär. Kazan dilçilik mekdebinde dil bilimleriniň arasynda umumy dil bilimine aýratyn orun berlip, sap (nazary) dil bilimi bilen tejribe (praktiki) dil bilimini biri-birine gapma-garşy goýýarlar. Esasan, fonema, ses gezekleşmelerine, morfemalara, onuň görnüşlerine, morfologik hadysalara üns berilýär.

I. A. Boduen de Kurtene dili psihiki hadysa hökmünde düşündirýär. Dil hadysalaryny beýniniň, onuň aýratyn bölümleriniň işiniň netijesi diýip belleýär. Ol ylym üçin ýazuw ýadygärliklerinde duş gelýän haýsydyr bir ýok bolup giden dil däl-de, häzirki geplenilýän janly dil has wajypdyr diýen pikiri öňe sürüpdir. Ýöne şonda-da diliň häzirki ýagdaýy bilen taryhy ösüşiniň arasyndaky gatnaşygyň möhüm ähmiýetini öz ylmy barlaglarynda mydama üns merkezinde saklapdyr.

Moskwa lingwistik mekdebini Moskwa uniwersitetiniň professory **F. F. Fortunatow** esaslandyrýar, onuň işini **Ý. F. Budde, M. M. Pokrowskiý, D. N. Uşakow, A. A. Şahmatow** dowam etdirýär. Moskwa dilçilik mekdebiniň wekilleri hindi-ýewropa dilleriniň fonetikasynyň, morfologiýasynyň meselelerini işläp düzmek bilen birlikde rus diliniň taryhy boýunça ylmy derňewler geçirip, **I. I. Sreznewskiniň, F. I. Buslaýewiň, A. A. Potebnýanyň** döplerini ösdürýäler. **F. F. Fortunatow** we onuň şagirtleri umumy grammatika düýpli goşant goşdular, olar söz düzüminiň we sözün görnüşiniň hakynda taglymat döretdiler.

Ženewa lingwistik mekdebini dörediji **Ferdinand de Sossýurdyr**, ol ilki Parižde, soň Ženewada sapak berýär. 1916-njy ýylda onuň «Umumy lingwistik sapaklary» atly kitaby çap edilýär. F. de Sossýuryň öňe süren pikirleri **Ş. Balliniň**, Parižde bolsa **A. Meýýäniň, Ž. Wandriýesiň** işlerinde ösdürilýär. Eger Boduen de Kur-

tene we F. F. Fortunatow, esasan, dil birliklerine: fonemalara, morfemalara, sözlere, söz düzümlerine üns beren bolsa, F. de Sossýur dil gatnaşyklaryny öwrenýär, onuň düşündirişine görä, dil belgileriň ulgamydyr. Dil bilimi ylmynyň özi Sossýuryň pikiriçe, birnäçe ylm-laryň – daşky, içki, diahronik, sinhronik dilçiligiň jemlenmesidir.

I. A. Boduen de Kurtenäniň, N. W. Kruşewskiniň, F. F. Fortunatowyň, A. A. Şahmatowyň, F. de Sossýuryň, A. Meýäniň işlerinde häzirki zaman dil biliminiň esasy düzgünleri – deňeşdirme, durmuşy, gurluş esaslary jemlenipdir. Ýöne XX asyryň 30–40-njy ýyllarynda täze lingwistik ugur – strukturalizm ýüze çykýar. Praga, Ýel, Kopengagen mekdepleri dil biliminiň strukturalizm ugrunyň esasy mekdepleridir.

Praga lingwistik mekdebi 1926-njy ýylda **W. Matezius** tarypyndan esaslandyrylýar, onuň işjeň agzalaryna – **N. S. Trubeskoý, R. O. Ýakobson, B. Gawranek, W. Skalička** degişlidir. Praga lingwistik mekdebiniň wekilleri üçin dili we sözleşi biri-birinden tapawutlandyrmak, dile funksiýa hökmünde düşünmek häsiýetlidir. Şoňa görä-de funksiýa nazaryýeti Praga dilçilik mekdebinde esasy orny eýeleýär we mekdep **funksional lingwistik mekdep** diýlip atlandyrylýar.

Amerikan dil biliminiň **Ýel mekdebini** esaslandyryjy «Dil» (1933 ý.) atly kitabyň awtory **L. Blumfilddir**. Bu mekdebiň wekilleri **Z. Harris, Ç. Hokket** dagylar lingwistikanyň esasy edip teksti, onuň bölekleri (segmentleri) edip – sesleri we morfemalary hasaplaýarlar, söze fonemalaryň, morfemalaryň yzygiderliligi hökmünde düşünýärler. Ýel mekdebinde dil biliminiň esasy meselesi hökmünde beýan ediş usullaryny işläp düzmegi, kämilleşdirmegi öňe sürýärler, şonuň üçin-de bu mekdep **deskriptiw (beýan ediji) lingwistika** diýlip atlandyrylýar.

Kopengagen mekdebi XX asyryň 30-njy ýyllarynda döreýär, onuň baştutany **L. Ýelmslew** öz nazaryýetini glossematika (dil) atlandyrýar. Glossematikaçylaryň öňe sürýän pikirine laýyklykda, aňladyşyň görnüşi bilen mazmun görnüşiň arasynda belli bir kesgitlenilen baglanyşyk birikdirýär, ol baglanyşyk glossematikada özgerme diýlip atlandyrylyp, şeýle kesgitlenilýär. «Eger mazmun meýilnamasyndaky tapawuda aňladyş meýilnamasynda haýsy-da bolsa bir tapawut gabat gelse ýa-da aňladyş meýilnamasyndaky tapawuda mazmun meýilnamasynda bir tapawut barabar bolsa,

şonda ýüze çykýan tapawutlar şol dil üçin möhüm hasap edilýär, ýagny türkmen we rus dillerinde mazmun meýilnamasynda erkek hem aýal düşüňjeleri bar, grammatik aňladyşda bularyň arasynda tapawut ýüze çykýar (он-она), emma türkmen dilinde aňladylanda hiç hili tapawut ýok (ol-ol)». (A. Annanurow. Dil biliminiň esaslary. Aşgabat 1971, 52 sah.).

Dil biliminiň bu ugrunyň wekilleri şekilleri we hyzmatlary hasaplamagyň kömegi bilen dil biliminiň subut edilmesiz (aksiomatik) nazaryýetini döretmäge synanyşypdyrlar. Şekiller – bu birlikleriň alamatlarydyr, funksiýa agzalaryň hyzmatlarynyň arasyndaky tabynlykdyr. Dil biliminiň nazaryýeti L.Ýelmslewiň pikiri boýunça dil biliminiň usulyýetiniň nazaryýetidir. Bu usulyýet mantyk-matematiki modelleşdirmegiň mysalydyr.

Häzirki zaman dil bilimi dürli dilçilik mekdeplerini özünde jemleýär. Ýöne dile çemeleşiş seljerişini usulyýeti mekdeplerde dürli hili bolsa-da, umumy dil bilimi ýa-da umumy lingwistika esasy üç bölümden ybarat bolýar:

1. **Ekstralingwistika** – sosiolingwistika, mentalingwistika;

2. **Interlingwistika** – fonologiýa, morfologiýa, sintaksis, leksikologiýa;

3. **Komparatiwistika** – deňeşdirme-taryhy dil bilimi, tipologiýa, areal lingwistika.

Bu bölümler başgaça **daşky lingwistika** (ekstralingwistika), **içki lingwistika** (interlingwistika), **deňeşdirme dil bilimi** (komparatiwistika) diýlip hem atlandyrylýar.

Ekstralingwistika – dili jemgyýetçilik hadysasy hökmünde öwrenýär, şonuň üçin hem oňa **diliň sosiologiýasy** hem diýilýär. Diliň jemgyýetçilik we pikirleniş hyzmatlaryny öwrenýändigini sebäpli, ol käwagt funksional lingwistika hem diýlip atlandyrylýar. **Ekstralingwistika** sosiolingwistika we mentalingwistika bölünýär. **Mentalingwistika** diliň we pikirlenmäniň baglylygyny öwrenýär, şeýle-de gepleýiş işi bilen diliň mazmun tarapyňyň baglanyşygyny işläp düzýär.

Interlingwistika – diliň içki ulgamyny, birliklerini, derejelerini olaryň gurluşyny öwrenýär. Interlingwistikanyň esasy bölümleri **fonologiýa, leksikologiýa we grammatikadyr**. Bular hem öz gezeginde has ownuk böleklere bölünýärler.

Komparatiwistika – hindi-ýewropa dilleriniň morfologiýasyny we fonetikasyny deňeşdirmäge daýanýan **deňeşdirme-taryhy dil bilimi** hökmünde ýüze çykdy.

Deňeşdirme dil bilimi **deňeşdirme-taryhy** we **degşirme dil** bilimine bölünýär. Deňeşdirme dil biliminiň bu ugurlary barlag usulyýetleri we maksatlary boýunça biri-birinden tapawutlanýarlar, eger deňeşdirme-taryhy dil bilimi umumy çeşmeden dörän kowumdaş dilleri öwrenýän bolsa, degşirme dil bilimi kowumdaş bolmadyk dilleri degşirip öwrenmegi göz önünde tutýar.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Häzirki zaman dil biliminiň esasy ugurlaryny häsiýetlendirin.
2. Dil biliminiň bu döwürdäki mekdepleriniň öňe sürýän pikirleri.
3. Häzirki zaman dil biliminiň görnükli wekilleri kimler?

Hödürlenilýän edebiýatlar:

1. *Амирова Т.А., Олховиков Б.А., Рождественский Ю.Б.* История языкознания. М., 2007.
2. *Annaurow A.* Dil biliminiň esaslary. Aşgabat, 1971.
3. *Кодухов В.И.* Общее языкознание. М., 1974.
4. *Колесов В.В.* История русского языкознания. С-Пб., 2003.

Türkmen dil bilimi¹

Türkmen dil biliminiň taryhyny öwrenen alymlar ony iki döwre bölýärler. Birinji döwür, XX asyryň ýigirminjy ýyllaryna çenli, ikinji döwür XX asyryň ýigirminjy ýyllaryndan häzirki wagta çenli bolan döwri öz içine alýar. Bu döwürleriň ikisi bilen hem baglanyşykly edilen işler türkmen diliniň şiweleriniň, leksikasynyň, fonetikasynyň grammatikasynyň we ş.m. dürli meselelerine bagyşlanylyp ýazylyan ylmy işlerde ýörite ýatlanlyp geçilipdir. **A. P. Poseluýewskiniň, N. A. Baskakowyň, A. N. Kononowyň, P. A. Azymowyň, M. Hamzaýewiň, R. Berdiýewiň, T. Täçmyradowyň, H. Durdyýewiň** we

¹ Bu bölüm taýýarlanylanda H. Muhyýewiň we S. Kürenowyň «Türkmen dilçileri» – Aşgabat: «Magaryf» neşirýaty, 1988 ý. işinden peýdalanlydy.

beýleki alymlarymyzyň işlerinde türkmen diliniň öwrenilişine düýpli üns berlipdir. Mundan başga-da türkmen diliniň öwrenilişine degişli ýörite bibliografik görkezgiçler düzülipdir. Ýörite ylmy derňewlerde hem-de bibliografik görkezgiçlerde türkmen dil bilimi babatda bitirilen işler barada giňişleýin gürrüň edilýär.

S.Agabekowyň «Учебник туркменского наречия» atly işine **A.N.Samoýlowiçiň** synynda, **A.Ý. Krymskiniň** ylmy derňewlerinde türkmen dil bilimi bilen baglanyşykly işleriň atlaryna düş gelmek bolýar. Şeýle-de, 1920-30-njy ýyllarda, 1950-nji ýyllarda ýazylan ylmy işlerde bibliografik maglumatlar ýatlanýlar. Mundan başga-da türkmen dil bilimi barada iki sany ýörite bibliografik görkezgiç taýýarlanylady («Библиографический указатель литературы по туркменскому языкознанию (1964-1974), Ашхабад 1975; «Библиографический указатель литературы по туркменскому языкознанию (1974-1984) Ашхабад 1986). «Библиографический указатель литературы по языкознанию, изданной в СССР с 1918 по 1957 год, вып.И, М., 1958» atly görkezgije türkmen dili babatda edilen işler girizildi. XX asyryň ýigirminjy ýyllaryna çenli edilen işler barada I.Gildenştediň gündeliklerinde hem-de «Сравнительные словари всех языков и наречий» atly uly sözlükde hem düş gelýär. **N.A. Baskakowyň** «История изучения туркменского языка» (1965) atly işi-de türkmen dili babatdaky ylmy derňewler, okuw kitaplary hakynda giňişleýin maglumat berýär.

XIX asyryň ortalarynda Gündogary öwrenýän rus alymlaryndan **I.N.Berezin** Eýran-Astrabat türkmenleriniň dili boýunça käbir bellikleri edýär. Şol ýyllarda **N.I.Ilminskiý** ýomutlaryň hem-de çowdurlaryň gepleşigi boýunça öz belliklerini nemes dilinde neşir edýär. Türkmen dili, edebiýaty, medeniýeti hakyndaky maglumatlara **A.Wamberiniň** «Orta Aziýa syýahat» işinde hem düşmak mümkin. Dilimiziň aýry-aýry meselelerine degişli gymmatly materiallara **P.M.Melioranskiň** ylmy-barlaglarynda-da gabat gelinýär. Türkmen dili boýunça XIX asyrdaky işlere **A.N.Samoýlowiçiň** işlerini hem goşmak gerek. Ol türkmenler we olaryň dili hakyndaky ilkinji garaýyşlaryny «Живая старина» žurnalynyň sahypalarynda, Rus arhiw jemgyýetiniň Gündogar bölüminiň ýazgylarynda ýerleşdiripdir. A.N.Samoýlowiçiň Abdyssetdar Kazynyň tekeleriň söweşi baradaky kitaby boýunça ýa-

zan düýpli işi (Книга рассказов о битвах с текинцами. Спб., 1914) has-da tapawutlanýar. Ol bu kitapda türkmenleriň asly, etniki esasy hakynda degerli maglumatlar bermek bilen, eseriň diliniň fonetiki hem-de morfologik aýratynlyklaryny beýan edýär. A.N.Samoýlowiç bu işinde «çagataý dili» diýilýän dili Orta Aziýa klassyky türki dili diýip atlandyrýar. Abdysetdar Kazynyň kitabynyň dili çagataý diliniň stilinde ýazylypdyr. Samoýlowiçiň şol kitabyndaky fonetika-grammatiki aýratynlyklary hakyndaky bellikleri XIX asyr türkmen gepleşik diliniň özboluşly aýratynlyklaryny hem belli bir derejede görkezýär. XIX asyryň ikinji ýarymynda türkmen diliniň şiweleri bilen-de gyzyklanylýpdyr. A.Starçewskiý Orta Aziýada bolan wagtynda salyr, saryk, teke, çowdur, ýomut, ärsary, gökleň şiweleri boýunça material toplapdyr. Beýleki türkmen şiweleri bilen bir wagtda birnäçe asyr ön Demirgazyk Kawkaza göçüp giden türkmenleriň dili barada gymmatly işler edilipdir. **A. A. Wolodin** 1908-nji ýylda Tbliside çap edilen «Туркменский степь и туркмени» atly makalasyn-da käbir türkmen obalarynyň atlarynyň ýüze çykyşyny derňäpdir.

Umuman, türkmen diliniň meseleleri aýratynlykda öwrenilmek bilen çäklenmän, eýsem, umumytürki dilleriň nazary meseleleri bilen bagly işlerde-de ýatlanylýp geçilipdir. XX asyryň başyndan başlap türkmen diliniň fonetikasy, morfologiýasy, sintaksisi, stilistikasy, şiweshynaslygy nazaryýet we tejribe taýdan yzygiderli öwrenilip başlanýar. 1923-24-nji ýyllarda türkmen diliniň başlangyç mekdepleri üçin ilkinji okuw kitaplary peýda bolýar. 1925-nji ýylda Magaryf Halk Komissarlygynyň garamagynda Döwlet Alymlar Geňeşi we Türkmen ylmy-barlag instituty döredilýär. Bu döredilen ylmy barlag edarasy türkmen diliniň nazary we tejribe meselesini çözmekde uly ähmiýete eýe bolýar. 1929-njy ýylda Türkmenmedeniýetiň garamagynda ýörite lingwistik kabinet döredilip, türkmen diliniň öwrenilişine has-da uly itergi berilýär. Şol ýyl türkmen diliniň grammatikasy çap edilýär, onda fonetikanyň, morfologiýanyň, sintaksisiň ylmy esaslary beýan edilýär.

Ýigriminji ýyllaryň ahyrynda çykan ähmiýetli işlerden **A. P. Poseluýewskiniň**, **A. A. Alyýewiň**, **H. Böriýewiň** hem-de Birinji türkmen dilçiler maslahatynyň (lingwistik konferensiýasynyň) materiallaryny görkezmek bolar. 1930-njy ýylda geçirilen Birinji türkmen dilçiler maslahaty (lingwistik konferensiýasy) türkmen edebi diliniň

ösüş depginini, dürs ýazuwyny, adalgalaryny, olaryň ösüşiniň kanunalaýyklygyny resmileşdiren ilkinji maslahatdyr.

30-njy ýyllardan soňky döwründe, ýagny 50-nji, 60-njy ýyllarda türkmen dil biliminiň grafika, dürs ýazuw, adalgaçylyk, transkripsiýa, leksika, fonetika, morfologiýa, sintaksis, şiwesynaslyk, stilistika meseleleri düýpleýin öwrenilýär. 1930-njy ýylda Aşgabat Mugallymçylyk institutynyň, 1932-nji ýylda Türkmen döwlet ylmy barlag institutynyň açylmagy türkmen diliniň, tejribe hem-de nazary meseleleriniň mundan beýläk-de ulgamlayyn öwrenilmegine uly itergi berýär.

1936-njy ýylda çagyrylan Birinji türkmen lingwistik gurultaýynyň ylmy-syýasy we medeni ähmiýeti örän uly bolýar. Gurultaýda türkmen elipbiýi, onuň tertibi, türkmen edebi diliniň orfografiýasy, adalgary hakynda ähmiýetli kararlar kabul edilýär.

1954-nji ýylyň oktýabr aýynyň 6-9-yna bolup geçen Ikinji lingwistik gurultaýda türkmen diliniň dürs ýazuwy, adalga meselesi boýunça birnäçe tassyklamalar, käbir üýtgetmeler girizildi, edebi diliň dyngy belgileriniň düzgünleri resmileşdirildi.

1927-32-nji ýyllarda Türkmenistanyň etraplary, obalary boýunça etnologiýa–lingwistik ekspedisiýalar guralýar. Toplanan materiallaryň esasynda türkmen diliniň fonetik gurluşy, şibe gepleşikleri barada A.P.Poseluyewskiniň iki sany kitaby neşir edilýär.

1940-50-nji we soňky ýyllarda türkmen diliniň şiweleriniň, gepleşikleriniň öwrenilişi Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasynyň Magtymguly adyndaky Dil we edebiýat institutynyň alymlary, ýokary okuw mekdepleriniň dilçi mugallymlary tarapyndan dowam etdirilýär.

1940-njy we ondan soňky ýyllarda türkmen dilçileri, A.P.Poseluyewskiniň, H.Baýlyýewiň, P.Azymowyň, M.Hydyrowyň, M.Hamzaýewiň ylmy-nazary we ylmy-tejribe işleri hil hem mukdar taýdan giň gerime eýe bolýar.

XX asyryň 20-nji ýyllaryndan soňky döwür türkmen dil biliminiň, leksikologiýa we leksikografiýa degişli meseleleriň işlenilişi, esasan, üç ugur boýunça alnyp barylýar: a) iki dilli sözlükleri düzmek işi; b) türkmen diliniň leksikasynyň we leksikografiýasynyň meseleleri boýunça ylmy-barlag işi; c) ylmyň, durmuşyň we medeniýetiň dürli ugurlary boýunça ýörite adalga sözlükleri düzmek işi.

I.A.Belýaýewiň 1913-nji ýylda çap edilen rusça-türkmençe sözlügi iki dilli sözlük düzmek işiniň başyny başlady, ondan soň,

1929-njy ýylda A.A.Alyýew bilen K.Böriýewiň, 1936-njy ýylda M.Mirzäýewiň, 1940-njy ýylda H.Baýlyýew bilen B.Garryýewiň, Ş.Batyrow bilen G.I.Karpowyň (1948-nji ýyl) sözlükleri çap edilýär.

Halk köpçüliginiň yzygiderli ösýän talaplaryna jogap edilip, Magtymguly adyndaky Dil we edebiýat institutynyň alymlary tarapyndan 1956-njy ýylda uly «Rusça-türkmençe sözlük», 1962-nji ýylda ilkinji gezek «Türkmen diliniň sözlügi» çap edilýär. 1968-nji ýylda institutyň alymlary kyrk müň sözi özünde jemleýän «Türkmençe-rusça sözlügi» halk köpçüligine ýetirýär. Mundan başga-da «Türkmen diliniň orfografik sözlügi» (1963), «Rus we türkmen dilleriniň gysgaça frazeologik sözlügi» (1963), «Gysgaça rusça-türkmençe sözlük», «Halyçylyk we el işleriniň sözlügi» (1967), «Günorta-günbatar Türkmenistanyň toponimik sözlügi» (1971), «Türkmen diliniň frazeologik sözlügi» (1976), «Türkmen diliniň professional leksikasynyň sözlügi» (1982), 1986-njy ýylda bolsa, ýetmiş ýedi müň sözli, iki tomdan ybarat «Uly rusça-türkmençe sözlük» neşir edilýär. Soňky döwürlerde, Türkmenistanyň öz Garaşsyzlygyny gazanmagyndan soň sözlük düzülişi işi has-da janlanýar. Ylmyň dürli ugurlaryna degişli adalga sözlükleri, gadymy sözlüklerimiz: «Türkmen klassyky edebiýatynyň sözlügi» (1988), «Arapça-türkçe sözlük» (1997), «Magtymgulynyň düşündirişli sözlügi» (1997), «Türkmen diliniň sözköki sözlügi» (2004), «Türkmen diline nepis sowgat» (2005) we ş.m. çap edildi.

Türkmen diliniň leksikasynyň aýry-aýry taraplaryny, frazeologiasyny, stilistikasyny, belli türkmen ýazyjylarynyň, şahyrlarynyň eserleriniň dilini, durmuşyň dürli ugurlaryna degişli sözleriň manysyny, ulanylyş aýratynlyklaryny ylmy hem-de tejribe esasda beýan etmek işleri giň gerim bilen alnyp barylýar.

Türkmen dil bilimini ösdürmekde filologiýa ylymlarynyň doktorlary **P.Azymowyň, M.N.Hydyrowyň, Z.B.Muhammedowanyň, M.Ý.Hamzaýewiň, G.Saryýewiň, B.Çaryýarowyň, T.Täçmyradowyň, O.Çommadowyň, M.Penjiýewiň**, filologiýa ylymlarynyň doktory, akademik **M.Söýegowyň** we beýleki dilçi alymlarymyzyň uly hyzmatlary bardyr.

1928-nji ýylyň 3-nji ýanwaryndan başlap arap elipbiýinden latyn elipbiýine, 1940-njy ýylyň maý aýyndan rus elipbiýine geçilen türkmen dilinde 1993-nji ýylyň 12-nji aprelinden başlap latyn elipbiýiniň esasynda düzülen täze türkmen elipbiýine geçildi. Täze türkmen

elipbiýi Garaşsyzlygymyzyň miwesi hökmünde biziň durmuşymyza pugta ornaşdy. Milli metbugatda, ähli ugurlar boýunça döwlet edaralarynda iş dolandyryş täze türkmen elipbiýine gutarnykly geçildi. Täze milli elipbiýiň kabul edileli bári dilimiziň ylmy, syýasy, medeni, ykdysady adalgalarynda milli dile daýanmak, dilimiziň içki mümkinçiliklerini oýatmak duýgusy başlandy. Türkmen diliniň sözlük düzümine giren täze sözleri, aňlatmalary hasaplamak üçin bu gün ýörite ylmy derňew zerurlyk edýär. Bu ýagdaý täze döwrüň aýratynlyklarynyň dilde şöhlelenýändiginiň şaýadydyr. Durmuşda bolup geçen özgerişlikler türkmen diliniň içki baýlyklarynyň gözbaşyny arçady. Dil öňki ýyllardaky bolşy ýaly, daşky täsirleriň netijesinde däl-de, içki baýlyklarynyň hasabyna ösüp başlady.

Häzirki wagtda türkmen dil biliminiň nazary hem-de tejribe meseleleriniň ylmy taýdan öwrenilişi, esasan, Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasynyň Magtymguly adyndaky Dil we edebiýat institutynda, Milli Golýazmalar institutynda, Magtymguly adyndaky Türkmen döwlet uniwersitetiniň, Seýitnazar Seýdi adyndaky Türkmen döwlet mugallymçylyk institutynyň, Döwletmämmet Azady adyndaky Türkmen milli dünýä dilleri institutynyň, Halkara Türkmen-türk uniwersitetiniň türkmen dili kafedralarynda yzygiderli alnyp barylýar.

Soraglar we ýumuş:

1. Türkmen dil bilimini ösdürmekde daşary ýurtly dilçileriň, syýahatçylaryň hyzmatyny aýdyň.
2. XX asyryň başyndan soň türkmen diliniň öwreniliş ýagdaýy nähili?
3. Türkmen dil biliminde ileri tutulýan ugurlar haýsylar?
4. Görnükli türkmen dilçileri kimler?

Hödürlenilýän edebiýatlar:

1. Библиографический указатель литературы по туркменскому языкознанию (1964-1974). Ашхабад, 1975.
2. Библиографический указатель литературы по туркменскому языкознанию (1974-1984). Ашхабад, 1986.
3. Баскаков Н.А. История изучения туркменского языка. Ашхабад, 1965.
4. *Muhyýew H, Kürenow S.* Türkmen dilçileri. Aşgabat, 1988.
5. Häzirki zaman türkmen dili. Aşgabat, 1960.

Dil biliminiň nazaryýeti

Dil we diller hakynda umumy maglumat

Dünýädäki dilçi alymlaryň tassyklamagyna görä, häzirki döwürde Ýer ýüzünde üç müňden gowrak dil bar diýlip hasaplanylýar. Olaryň käbirlerinde, meselem, hytaý, iňlis, arap, hindi, ispan dillerinde Älemiň ýüzlerçe million ýaşajysy gepleýär. Ýukagir, ket, nigdal, nganasan dilleri ýaly diller bolsa, bary-ýogy ýüzlerçe adamyň ene dili bolup durýar. Käbir dilleriň, meselem, grek, hytaý ýa-da türkmen diliniň müňlerçe ýyllyk edebi döpleri bar. Aranta, nikobar, ýagnob dilleriniň bolsa, häzire çenli hatda ýazuwy hem döredilmändir. Ol diller diňe janly gepleýiş aragatnaşyk serişdesi hökmünde peýdalanylýar.

Gadymy edebi-ýazuw gymmatlyklary bar bolan diller, ýagny **gadymy ýazuwly diller**, ýazuwy soň döredilen diller bolsa **ýaş ýazuwly diller** diýlip atlandyrylýar. Bislam ýa-da neosolomon ýaly birentek diller diňe ýazuw ýadygärliklerinden belli bolan, müňlerçe ýyl mundan öň ulanylan şumer diline garanynda has soň ýüze çykandyr.

Janly gepleýişde ulanylmadan galan diller **öli diller**, meselem, latyn dili öli dili hasaplanylýar, häzir gepleşikde peýdalanylyp ýörän diller bolsa **janly diller** diýlip atlandyrylýar.

Dünýädäki dilleriň bir topary, meselem, türkmen we azerbaýjan dilleri, rus hem-de belarus dilleri biri-birine örän meňzeşdir. Iňlis we hytaý dillerini deňeşdireniňde bolsa, birbada olaryň arasynda hiç hili meňzeşlik göze ilmeýär. Muňa garamazdan, dilleriň arasynda örän köp umumylyklar bardyr. Islendik dil haýsydyr bir topar bolup ýaşayan adamlaryň baýlygydyr, genji-hazynasydyr. Islendik dilde sözleýjiniň pikiri sözleýiş sesleriniň belli bir toplumlarynyň many aňladýan utgaşmalarynyň üsti bilen beýan edilýär. Ähli dillerde çe-

kimli hem-de çekimsiz sesler bardyr. Diňe çekimli seslerden ýa-da diňe çekimsiz seslerden ybarat bolan dil ýokdur. Dilleriň hemmesi bölünmek häsiýetine eýe bolup durýar. Beýle diýildigi adamzadyň ulanýan islendik dilinde aýdylýan sözlemleriň sesler, morfemalar, sözler, söz düzümleri, sözlemler ýaly bölümlere bölünýär diýilgidir.

Olar dürli sözlemleriň düzüminde biri-biri bilen utgaşyklylykda dürlüçe gaýtalanyp bilýärler. Dilleriň ählisinde adamlar sözlemler arkaly gepleşýärler. Islendik dilde has hem-de jyns atlar bar. Hemme diller ol ýa-da başga düşüňjeleriň, adalgalaryň kömegi bilen beýan edilýär. Bu ýagdaý biziň üçin has-da wajypdyr, eger şeýle bolmasa, dil bilimi ýaly ylym emele gelip bilmezdi.

Dil bilimi sinhron we diahron bolup biler. **Sinhron dil bilimi** barlanylýan diliň taryhynyň haýsydyr bir takyk pursadyny beýan edýär. **Diahron dil bilimi** diliň ösüşiniň bellibir döwrüniň dowamlylygyny öwrenýär. Elbetde, umumy we hususy, sinhron hem-de diahron dil bilimleriniň arasyndaky tapawut hemişelik däl.

Umumy dil bilimi özüniň öwrenýän ylmy üçin aýratyn alnan dili ýa-da dil maşgalasyny derňemek netijesinde toplanýan maglumatlary peýdalanýar, diliň islendik sinhron ýagdaýy bolsa, onuň uzak wagtlyk taryhy ösüşiniň netijesinde emele gelýär.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Dil bilimi näme? Ol ylym hökmünde nämäni öwrenýär?
2. Dünýäniň ähli dilleri üçin umumy bolan haýsy häsiýetleri aýdyp biljek?
3. Sinhron we diahron dil bilimleri näme? Olaryň arasynda nähili baglanyşyk bar?

Hödürlenilýän edebiýatlar:

1. *Dogan Aksan*. Her yönüle dil. Ankara 2007.
2. *Кодухов В.И.* Общее языкознание. М., 1974.
3. *Попова З.Д., Стернин И.А.* Общее языкознание. М., 2007.

Dil biliminiň şahalary

Häzirki zaman dil biliminde soňky döwürlerde öňe sürülýän meseleleriň biri hem dil biliminiň şahalary baradaky pikirlerdir. Hakykatdan-da, dil biliminiň şahalary, olaryň biri-biri bilen baglanyşygy hakyndaky meseleleri aýdyňlaşdyrmak dil biliminiň häzirki döwürdäki çözmeli meselesine girýär.

Dil biliminiň şahalara bölünmek meselesi bilen dilçiler köp wagtdan bäri meşgullanýarlar. Şoňa görä-de, dil biliminde bu mesele bilen baglanyşykly ýeterlik iş edilipdir. Görnükli rus dilçisi **W.A.Bogorodiskiy** özüniň 1915-nji ýylda çap edilen «Лекции по общему языковедению» atly işinde «Dil bilimi ilkinji nobatda nazary we tejribe dil bilimine bölünýär» diýip belleýär (Хрестоматия по истории русского языкознания. М., 1973, с 438). Ol bu şahalaryň maksadyny, wezipelerini hem beýan edýär.

Dil bilimini şahalara bölmekde ilkinji nobatda göz önünde tutulmaly zat, onuň dil biliminiň bölümlerinden tapawudydyr. Dil bilimi bilen baglanyşykly käbir işlerde «şaha» düşüňjesi, «bölüm» düşüňjesi bilen gatyşdyrylýar. Meselem, fonetika, grammatika, leksikologiýa... bular dil biliminiň bölümleridir. «Şaha» düşüňjesi «bölüm» düşüňjesinden giňdir. Bir şahada birnäçe bölüm bolup biler. Nazary dil bilimine fonetika, leksikologiýa, morfologiýa, sintaksis we ş.m. bölümler degişlidir.

Şeýlelikde, dil bilimini nazary, tejribe, umumy, hususy dil bilimleri atlandyrylýan dört şaha bölmek bolýar.

Tejribe we nazary dil bilimi. Dil bilimi nazary we tejribe ylymdyr. Şu nukdaýnazardan onuň iki şahasy-nazary hem-de tejribe şahalary döreýär. Ýöne, nazary we tejribe dil bilimleri biri-birinden düýbünden başga zat däldir, olary aýratyn ylym hasaplamak bolmaýar. Şeýle-de bolsa, bu şahalaryň her biriniň öz önünde goýýan maksatlary hem-de wezipeleri bar.

Tejribe dil bilimi amaly meseleler bilen meşgullanýandygy taýyndan nazary dil biliminden tapawutlanýar. Bu dil biliminde diliň tejribe taýdan (praktiki) öwrenilmegi üçin usullar işlenilip düzülýär.

Aýry-áýry ylmylaryň taryhyndan bilşimiz ýaly, ylmyň başlangyç döwründe amaly, tejribe meseleleri zerur hasaplanylýpdyr, soňlугy

bilen nazary meseleler ýüze çykyppdyr. Bu ýagdaý dil bilimine hem mahsusdyr. Tejribe dil biliminiň kökleri gadymy döwürlerde adamzat jemgyýetinde ýazuwyň döremeginiň zerurlygyndan gaýdýar. Wagtyň geçmegi bilen dil biliminiň amaly meseleleri bilen baglanyşykly tapraplar has-da artýar, täze-täze zatlar ýüze çykýar. Ýazuwyň döremegi netijesinde adamlarda öz pikirlerini ýazyp, geljekki nesillere galdyrmaga bolan isleg artýar. Şonuň bilen birlikde-de, döredilen eserlere düşündirişler hem ýazylmaga başlaýar.

Şeýlelikde, alymlar tejribe dil bilimine aýratyn ähmiýet beripdirler. Meşhur dilçi Boduen de Kurtene XIX asyryň 70-nji ýyllarynda Peterburg uniwersitetinde okan umumy okuwlarynda tejribe dil biliminiň ähmiýetine örän ýokary baha beripdir.

Häzirki döwürde tejribe dil biliminiň önünde aşakdaky meseleler durýar:

Ýazuw meselesi. Tejribe dil biliminiň in gadymy meselesi dile kömekçi bolan ýazuwy döretmek hem-de ony kämilleşdirmekdir. Bu meseläni çözmek maksady bilen dil bilimde ýazuw nazaryýetleri döredilipdir. Ýazuw nazaryýetleri milli ýazuwlaryň döredilmeginde ylmy garaýyşlara esaslanmagyň düzgünlerini kesgitleýär. Aýratyn dilleriň ýazuwlary döredilende birnäçe ýörelgelere esaslanýlar. Ýazuwyň esasy ýörelgeleri harplaryň sadalygy hem-de ýazmagyň aňsatlygydyr. Ýazuw meselesi häzirki wagtda hem döwrebapdyr. Sebäbi, elipbiýiň sadalaşdyrylmagy, çylşyrymly harplaryň ýerine sada harplaryň ulanylmagy dünýä dillerinde dowam edýän hadysadyr.

Edebi diliň kadalarynyň işlenilip düzülmegi. Mälim bolşy ýaly, umumy halk diliniň kämilleşen, kadalaşdyrylan görnüşi edebi dildir. Dil bilimi edebi dil üçin kadalary işläp düzýär, umumy halk dilinde ulanylýan kadalaryň haýsynyň edebi dile degişlidigini kesgitleýär. Edebi diliň kadalary diliň taryhy ösüşi bilen baglanyşyklydyr. Şoňa görä-de haýsydyr bir dildäki ol ýa-da beýleki kadalaryň öz taryhy bardyr. Edebi diliň kadalarynyň işlenilip düzülmegi üçin diliň fonetik ulgamy, sözlük düzümi, grammatik gurluşy nazarda tutulýar.

Sözlükleriň düzülmegi – tejribe dil biliminiň meseleleriniň arasynda uly ähmiýete eýedir. Her bir sözlük halkyň medeni derejesi, zeruryýeti netijesinde düzülýär. Sözlük düzüliş işi örän köp zähmeti talap edýän, ýöne peýdaly we zerur işdir. Häzirki döwürde sözlük

düzüliş işine berilýän üns has-da güýçlenýär. Dünýä dillerini öwrenmekde möhüm serişdeleriň biri bolan sözlükleriň ähmiýeti artýar.

Okuw kitaplarynyň ýazylmagy. Bellibir kadalara we ýörelgelere esaslanýan okuw kitaplarynyň ýazylmagy hem tejribe dil biliminiň meselelerine degişlidir. Orta we ýokary okuw mekdepleriniň okuw kitaplaryna dil biliminde öwrenilen hemme meseleler girizilmeýär. Bu hakykatda, mümkin hem däl. Şonuň üçin-de haýsy temalaryň okuwçylara we talyplara öwredilmeginiň zerurdygy, haýsysynyň zerur dældigi baradaky meseleler hem tejribe dil bilimine degişli bolýar.

Awtomatik terjime meselesi. Häzirki zaman tejribe dil biliminiň iň wajyp meseleleriniň biri-de awtomatik terjimendir. Awtomatik terjime kompýuteriň kömegi bilen amala aşyrylýar. Kompýuter terjimesi häzirki zamanyň döwrebap lingwistik meselesi hökmünde ýüze çykdy. Häzir dürli kompýuter maksatnamalarynyň kömegi arkaly dilden dile terjime etmek, dil öwretmek işleri üstünlikli amala aşyrylýar.

Nazary dil bilimi-dil, şiw, sözleýiş, olaryň arasyndaky tapawut, diliň döreýşi we ösüşi baradaky meseleler bilen gyzyklanýar. Diliň ösüşinde ýüze çykýan fonetik, grammatik, leksik üýtgeşmeler, olaryň kanunalaýyklyklary, diliň ses ulgamyny, grammatik gurluşyny, sözlük düzümini öwrenmegiň usullary bilen baglanyşykly meseleleri hem **nazary dil bilimi** öwrenýär.

Hususy we umumy dil bilimi. Dil bilimi *umumy* we *hususy* bolup bilýär. Dil biliminiň bu şahalarynyň her biriniň öz öwrenýän meseleleri we maksady bar.

Hususy dil bilimi. Dil biliminiň takyk bir diliň ýa-da dil toparynyň ylmy taýdan öwrenilişi bilen meşgul bolýan şahasy **hususy dil bilimidir**. Mälim bolşy ýaly, dünýä dilleriniň her biri tebigaty boýunça hususy aýratynlyklara eýedir, şol aýratynlyklar-da olary biri-birinden tapawutlandyrýar. Hususy dil bilimleri olaryň özlere mahsus bolan aýratynlyklaryň, kanunlaryň esasynda ýüze çykýar. Bir diliň aýratynlyklaryny öwrenmek netijesinde dörän dil bilimi şol diliň ady bilen baglanyşykly bolýar: türkmen dilini öwrenmek bilen türkmen dil bilimi, özbek dilini öwrenmek bilen özbek dil bilimi, rus dilini öwrenmek bilen rus dil bilimi meşgullanýar. Ýokarda belleýşimiz ýaly, aýry-aýry dil toparlary, dil maşgalalary hem hususy dil bilimine degişlidir. Türki dilleri türkologiýada, slawýan dilleri slawýan dil bi-

liminde, german dilleri german dil biliminde öwrenilýär. Aýry-aýry dilleriň ýa-da dil maşgalalarynyň ylmy taýdan öwrenilmeginiň netijesinde döreýän hususy dil bilimi ösdügiçe, dünýä dil bilimi baýlaşýar.

Umumy dil bilimi. Diliň we dilleriň umumy nazaryýetlerini öwrenýän dil bilimi **umumy dil bilimi** diýlip atlandyrylýar. Diliň nazary esaslary, dil hakyndaky umumy düşüňjeler, diliň emele gelşi, ösüşi, dil biliminiň şahalary, bölümleri, dilleri öwrenmekde ulanylan we ulanylýan usullar, dilleriň ösüş, ýaşaýyş kanunlary, ýazuwyň nazary esaslary umumy dil biliminde öwrenilýär. Umumy dil biliminiň düzgünleri we kanunlary aýry-aýry dilleriň ylmy taýdan öwrenilişi bilen baglydyr.

Soraglar we ýumuş:

1. Dil biliminiň nähili şahalary bar?
2. Dil biliminiň şahalarynda haýsy meseleler öwrenilýär?
3. Dil biliminiň şahalarynyň arasyndaky tapawutlary hem-de baglanyşyklary häsiýetlendirin.

Hödürlenilýän edebiýatlar:

1. Даниленко. В.П. Общее языкознание и история языкознание. М., 2009.
2. Мечковская, Б.Ю. Норман, Б.А.Плотников, А.Е.Супрун. Общее языкознание. Минск, 1983.
3. Хроленко А.Т., Бондалетов В.Д. Теория языка. М., 2006.

Dil biliminiň bölümleri

Dil biliminiň bölümleri, olaryň öwrenilmegi häzirki zaman dil biliminiň iň wajyp meseleleriniň biridir. Bu mesele dil biliminiň gündelik döwrebap meselesi hökmünde mydama ähmiýetini ýitirmän gelyär. XIX asyryň dilçisi **A.F.Brengardi** dil bilimini: fonetika, etimologiýa, söz ýasalýş, morfologiýa, söz düzümleri we sintaksis bölümlerine bölýär. Dil biliminiň bölümleri baradaky mesele Praga lingwistik mekdebiniň wekillerini hem biparh goýmandyr. Olaryň işlerinde hem bu meselä giňişleýin seredilipdir. XIX asyrdaky işlerde

beýan edilen bölümlerde hem, soňky döwürlerdäki bölümlerde-de dil biliminiň bölümleri anyk beýan edilmändir. Olaryň arasynda birlik saklanylmaýar.

Dil biliminiň bölümleriniň kesgitlenilmegi, olaryň sanynyň köpelmegi, dürli bölümleriň ýüze çykmagy dil hakyndaky ylmyň ösüşi bilen baglanyşyklydyr. Mälim bolşy ýaly, öň bütewi bir bölümiň içinde öwrenilýän dil hadysalary, olara mahsus bolan birtopar dil elementleri has çuň öwrenildigiçe, ylmy maglumatlaryň artmagy netijesinde täze bölümler ýüze çykýar. Meselem, diliň ses ulgamyny öwrenýän fonetika, many meseleleri bilen iş salyşýan semasiologiýa we beýleki bölümler emele gelýär.

Dil biliminiň bölümleri olaryň emele geliş taryhy boýunça biri-birinden tapawutlydyr. Käbir bölümleriň taryhy dil biliminiň özi ýaly gadymy bolsa, käbirleri has ýaşdyr. Meselem, etimologiýa uzak geçmişde dörän bolsa, frazeologiýanyň ylym hökmündäki öwrenilip başlan wagty XX asyryň 40-njy ýyllaryna degişlidir.

Nazary dil biliminiň bölümleri. Nazary dil biliminiň asyrlaryň dowamyndaky ösüşi netijesinde onuň birtopar bölümi emele gelipdir. Ol bölümlere esasan, fonetika, leksikologiýa, frazeologiýa, etimologiýa, morfologiýa, sintaksis degişlidir.

Fonetika. Dil biliminiň diliň ses ulgamyny öwrenýän bölümi fonetika diýlip atlandyrylýar. Fonetika adalgasy grek sözünden emele gelip, ol aslynda phone-ses diýmekdir. Bu sözden gözbaşyny alyp gaýdýan fonetika bölümi sözleşiş seslerine mahsus bolan aýratynlyklar bilen iş salyşýar. Ol diliň ses tarapyny, sesleriň toparlaryny, fonemalaryny, bogunlaryny, basymyny, äheňini, aýdylyş usullaryny öwrenýän ylymdyr. Fonetika sesleriň we dilde peýda bolýan ses hadysalarynyň diňe bir häzirki döwürdäki ösüşini däl-de, umuman, ösüşini hem öwrenýär. Dil biliminiň bu bölümüniň döreýiş we ösüş taryhy gaty gadymydyr. Diliň ses tarapy baradaky garaýyşlara hindi dilçileriniň biziň eýýamymyzdan öňki döwürde döreden işlerinde gabat gelmek bolýar. B.e.öňki V asyrda hindi alymlary fonetikanyň birtopar meselelerini öwrenipdirler. Gadymy hindi Wedalarynyň «Şikşa» atlandyrylýan bölümünde fonetik hadysalar bolan partlaýjy ses, süýkeş ses barada gürrüň edilýär. B.e.öňki IV asyrda ýaşan **Panini**, III asyrda ýaşan **Wararuçi Kataýaýana** öz işlerinde fonetika

bilen bagly meseleleri çuňňur öwrenipdirler. Gadymy döwrüň görnükli fonetikleri hasaplanylan hindiler diliň seslerini fiziologik taýdan hem barlag edipdirler. Olar sesleriň emele gelmeginde diliň ähmiýetini aýdyňlaşdyrmak maksady bilen, alynky, orta, yzky hatar sesleriniň emele geliş ýollaryny derňäpdirler. Hindi alymlary sesiň döremeginde dişleriň, dodaklaryň, damagyň ähmiýetini belläpdirler.

B. e. öň II we I asyrlarda grek alymlarynyň işlerinde hem diliň fonetika bölümüne uly üns berilýär. Grekler sesleriň akustik aýratynlygyny derňemäge has-da giňişleýin çemeleşipdirler.

Fonetikanyň meseleleri b.e. IV we XII asyrlarynda hytaý alymlary tarapyndan hem düýpli öwrenilýär. Olar sesiň belentligi baradaky mesele bilen meşgullanyp, fonetik hadysalaryň taryhy gelip çykyşyny yzarlapdyrlar. Şunuň netijesinde-de taryhy fonetikanyň düýbi tutulypdyr. Hytaý diliniň taryhy fonetikasy **U. Jujuň** (1100-1155 ý.) ady bilen baglydyr. Onuň «Nagmalar kitaby» atly işi taryhy fonetika degişli esasy işleriň biri hasap edilýär.

XVI asyrdaky hem fonetika meselesi dilçileriň üns merkezinde bolýar. Bu asyryň dowamynda dürli ýurtlarda diliň ses ulgamy barada birentek ylmy işler ýazylypdyr. 1520-nji ýylda Ispaniýada **Ponse de Leonuň**, 1586-njy ýylda Daniýada **Ýakow Madseniň**, 1569-njy ýylda Angliýada **Jon Hartyň** diliň fonetik ulgamyna bagyşlap ýazan ylmy işleri çap edilýär (Я.В.Лоя. История лингвистических учений. М., 1968, 107-113 sah.). XVII asyryň ortalarynda (1653-nji ýylda) Oksford uniwersitetiniň professory **Jon Wollis** diliň fonetikasyny has giňişleýin beýan edýär. XVIII asyrdaky fonetika bolan üns has güýçlenýär, diliň ses ulgamyny obýektiw ýagdaýda öwrenmek üçin täze-täze ýollar, usullar gözlenip başlanýar. Gepleşik sesleriniň özboluşly häsiýetlerini ýüze çykarmak maksady bilen **Wolfgang Lempelen** 1778-nji ýylda «gepleşik maşynyny» oýlap tapypdyr. Bu maşynyň kömegi bilen örän uly netijeler gazanylypdyr.

XIX asyrdaky fonetika bilen baglanyşykly işler, esasan, Angliýada, Germaniýada ýazylypdyr. Fonetika boýunça amala aşyrylýan işler seljerme-gözegçilik usulynda alnyp barlypdyr. Mälim bolşy ýaly, diňe gözegçilik usuly arkaly dildäki sesleri we ses wariantlaryny seljermek başartmandyr. Şoňa görä-de fonetika bilen iş salyşýan dilçiler täze usullary agtaryp, eksperiment usulyny saýlap alypdyrlar. Eksperiment esasynda ýerine ýetiri-

len seljerme işleri eksperimental fonetika diýlip atlandyrylypdyr. Kazan uniwersitetiniň professory **Wasiliý Alekseýewiç Bogorodoskiý** Russiýa-da ilkinji gezek eksperimental fonetika boýunça ylmy-barlag işini alyp barypdyr. Onuň ylmy gözlegleri 1884-nji ýylda «Umumy rus dilinde basymsyz çekimliler» ady bilen Kazanda neşir edilýär.

Eksperimental fonetika bilen Fransiýada **Žan Pýer Russlo** meşgullanýar. Şoňa görä-de ol Günbatar Ýewropada eksperimental fonetikanyň düýbünü tutujy hasap edilýär. 1891-nji ýylda Parižde Russlonyň «Diliň fonetikasyndaky özgermeler» atly işi çapdan çykýar. Russlo seljerme işlerini geçirip, ilkinji gezek kimografdan peýdalanýar. Dilleriň fonetik ulgamyny öwrenmekde tejribede ulanylan eksperimental-seljerme usuly ýuwaş-ýuwaşdan kämilleşýär. Soňra onda kimografiýa bilen bilelikde fotografiýa, rentgenografiýa, palatografiýa, osilografiýa hem giňden ulanylyp başlapdyr. Häzirki wagtda dilleriň fonologiýasyny öwrenmekde eksperimental-seljerme usuly has-da giň gerime eýe bolýar.

Leksikologiýa. Diliň sözlük düzümini öwrenilýän bölümüne leksikologiýa diýilýär. Leksikologiýa adalgasy grek diline degişli bolan lexikos (söz) logos (taglymat, nazaryýet) sözlerinden emele gelipdir. Bu bölümiň emele gelşi hakynda meşhur dilçi **I.A.Boduen de Kurtene** şeýle ýazýar: «Leksikologiýa ýa-da söz hakyndaky ylym grammatikanyň aýratyn şahasy hökmünde XX asyryň önümi bolar». (Boduen de Kurtene.M., 1963, t 2, 17 sah.). Onuň welilik bilen aýdan sözleri, hakykatdan hem, dogry bolup çykýar. Leksikologiýa dil hakyndaky ylmyň bölümi hökmünde XX asyrda emele gelýär. Soňky döwürlerde peýda bolýan köpsanly ylmy işlere garamazdan, dil biliminiň leksikologiýa bölümi beýleki bölümler, meselem fonologiýa ýa-da morfologiýa, sintaksis ýaly çuňňur öwrenilen däl. Muny näme bilen düşündirmek bolýar, birinjiden, islendik dildäki sözleriň sany şol dildäki fonemalardan, morfemalardan, sintaktik gurluşlardan köpdür. Ikinjiden, söz dil birlikleriniň açyk görnüşine degişlidir, bu görnüşdäki dil birliginde bir söz peýda bolýar, başga bir söz ýitip gidýär, ýa-da seýrek ulanylýan söze öwrülýär. Biz fonemelaryň ählisini ýygy-ýygydan ulanýarys, Sözleriň birentegini bolsa käwagt, käbirlerini bolsa asla peýdalanmaýarys.

Ýöne, leksikologiýanyň doly derejede öwrenilmändiginiň esasy se-

bäbi, sözüň iki taraplaýyn birlik bolup durýandygy bilen düşündirilýär. Ol bir tarapdan material görnüşe (adatça, ses ýa-da grafika), beýleki tarapdan, mana eýedir. Leksikologiýanyň esasy meselelerine sözi diliň özbaşdak birligi hökmünde kesgitlemek, sözüň many gurluşyny öwrenmek, sözlük düzüminiň üýtgeýşini we sözleriň ulgamlaşýynlygyny dürli nukdaýnazardan açyp görkezmek, sözlükleri düzmegiň ýörelgelerini işläp düzmek, sözleri beýan etmek üçin meta dili (grek meta-soň, oňa gatnaşykda adamyň tebigy dili lingwistik barlaglarynyň meselesi hökmünde çykyş edýär) ýüze çykarmak we ş.m degişlidir.

Leksikologiýa hususy we umumy leksikologiýa atlandyrylýan iki bölüme bölünýär. *Hususy leksikologiýa* aýratyn alnan milli diliň leksiki aýratynlyklaryny, *umumy leksikologiýa* bolsa, leksiki birlikleriň umumylyklaryny, diliň tutuşlygyna sözlük düzümini öwrenýär. Umumy dil bilimi üçin sözleriň ähli dillere mahsus aýratynlygy esasy mesele bolup durýar.

Leksikologiýanyň özbaşdak bölümleriniň biri-de, dürli sözlükleri (düşündirişli, terjime, adalga, sinonimik, antonimik we ş.m.) düzmek bilen meşgullanýan *leksikografiýadyr*. Sözlükleri düzmegiň nazaryýeti umumy dil biliminde işlenilip düzülýär. Diliň içki mazmuny tutuşlygyna *semasiologiýada* öwrenilýär, sözüň manysy bolsa, semasiologiýanyň bölümi-leksika – semantikanyň meselesine degişlidir. Umumy dil biliminde leksika – semantikanyň islendik diliň sözleriniň manysyny beýan etmekde ulanyp boljak düzgünleri bellenilýär.

Mundan başga-da leksikologiýa sözleriň aýratyn gatlaklaryny beýan etmek we öwrenmek bilen meşgullanýan pudaklara hem bölünýär. Meselem, leksikologiýanyň *onomastika* pudagy has atlary derňeýär. *Terminologiýa* (adalgaşynaslyk) adalgalaryň we ýöriteleşdirilen sözleriň dil babatdan aýratynlygyna üns berýär. Leksikologiýanyň käbir pudaklarynda sözler gelip çykyşy taýyndan (milli diliň öz sözümi ýa-da alynma sözmi), stil babatda ulanylyşy nazardan seljerilýär.

Frazeologiýa. Frazеologiýa adalgasy grek dilindäki phrasis (aňlatma), logos (ylym) sözlerinden emele gelipdir. Dil biliminde frazeologizmleri, göçme manyly leksika – semantik utgaşmalary öwrenýän bölüm *frazеologiýa* diýlip atlandyrylýar.

XIX asyryň ikinji ýarymynda rus alymlary **A. A. Potebnýa**,

I. I. Sreznewskiý, F. F. Fortunatow, A. A. Şahmatow we beýleki-ler frazeologizmleriň ylmy taýdan öwrenilişi bilen meşgullandylar. Ýöne, olar frazeologizmleri sintaktik nukdaýnazardan işlediler. Beýleki alymlardan tapawutlylykda F.F. Fortunatow we onuň yzyna eýerijiler frazeologizmleriň semantik we grammatik alamatlaryny aýdyňlaşdyrmaga çalyşdylar.

Rus alymy, akademik **W. W. Winogradow** frazeologizmleriň diliň özbaşdak ugrudygyny ilkinji bolup ylmy dolanyşyga girizdi (В.В. Виноградов. Основные понятия русской фразеологии как лингвистической дисциплины. «Труды юбилейной научной сессии ЛГУ». Секция филол.наук. ЛГУ, 1946). W.W. Winogradowyň işiniň yzysüre frazeologizmleri dürli nukdaýnazardan öwrenýän işler peýda bolup başlapdyr. Olar, esasan, frazeologizmleriň semantik, grammatik aýratynlyklaryny açyp görkezmäge bagyşlanylypdyr. Şeýle hem, aýratyn alnan çeper eserleriň frazeologiyasy-da öwrenildi.

B.A. Laryn, A.I. Ýefimow, N.M. Şanskiý, Ý. Awaliani, L.I. Roýzenzon, A.M. Babakin, I.A. Melçuk, A.W. Kunin, W.N. Teliýa, A.A. Reformatskiý ýaly alymlar frazeologizmleriň öwrenilmegine uly goşant goşdular.

Frazeologizmleriň häsiýetli aýratynlyklary düýpli derňelen hem bolsa, käbir meselelerde alymlar dürli garaýşa eýerýärler. Mysal üçin, **A.I. Ýefimow** frazeologizmleriň esasy häsiýetini olaryň obrazlylygy bilen kesgitlese, **A.A. Reformatskiý** başga dile terjime edip bolmaýandygy, göçme manylylygy bilen kesgitleýär. Bu meselede **S.I. Ožegow** many bitewililigini öňe sürýär. **Ý.A. Iwannikowa** bolsa, «leksiki bölünmezlik frazeologizmleriň baş alamaty» diýip görkezýär.

Frazeologizmler baradaky jedelli meseleleriň ýene biri nakyllar we atalar sözleri baradaky pikirlerdir. Rus alymlarynyň köpüsi olary frazeologizmlere degişli hasap edýärler. Bu garaýşy **W.W. Winogradow, S.I. Ožegow** ýaly alymlar goldasa-da, dilçi alymlaryň birtopary, şol sanda **A.I. Moletkow** «atalar sözleri we nakyllar lingwistik düşünjesi däl» diýip belleýärler.

Frazeologizmler türkologiýada soňky ýyllarda öwrenilip başlanyldy. Şeýle-de bolsa, türk dilleriň frazeologizmlerini öwrenmekde uly işler edildi. Türk dillerde frazeologizmleriň ylmy taýdan öwrenilmeginiň başyny başlaýjylar hökmünde **W. A. Gordlewskini,**

N. K. Dmitriýewi, A. N. Baskakowy, E. W. Sewortýany, S. K. Kenesbaýewi, Ş. Rahmatullaýewi görkezmek bolar. Soňky döwürlerde frazeologizmler bilen baglanyşykly mesele **Ç. G. Saýfuliniň, S. N. Muratowyň, N. R. Ragimzadäniň, M. B. Mamedowyň, H. Kojahmedowanyň** we başgalaryň işlerinde şöhlelendi.

Türkmen diliniň frazeologiyasyna degişli ilkinji bellikler **P.Azymowyň** «Türkmen leksikologiyasy» atly işinde gabat gelýär (P.Azymow. Türkmen leksikologiyasy. Aşgabat, 1945, 9-10 sah.). Awtor bu işinde frazeologik birliklere we idiomalara kesgitleme berýär. Olara degişli birnäçe mysallar getirýär. Frazeologizmler **S.Ataýewiň** işinde üç topara bölünipdir: 1) idiomalar, 2) idiomatik söz düzümleri, 3) çeper edebiýatyň we gadymy mifologiyanyň söz düzümleri (S.Ataýew. Terjimanıň käbir meseleleri. Aşgabat, 1959, 11 sah.). Frazeologizmler **G.Açylowanyň** işinde has giňişleýin derňelýär. Olara nakyllar, atalar sözleri, halk aňlatmalary degişli edilýär (Г. Ачилова. Туркменская фразеология. Сб «Вопросы фразеологии» Самарканд, 1961, стр. 113-116.).

Frazeologizmler dil biliminiň in ýaş bölümleriniň biridir. Şol sebäpden-de onuň nazary meseleleri bilen baglanyşykly wezipeleri entek doly işlenilmedikdir.

Grammatika. Häzirki zaman dil biliminde grammatika bölümi iki şaha, *morfologiýa we sintaksise* bölünýär. *Morfologiýa* adalgasy *morphe – forma (görnüş) we logos – taglymat* manylaryny aňladýan iki sany grek sözünden emele gelipdir. Bu adalga ilki biologik adalga bolup, soň dil biliminde ulanylyp başlapdyr. Biologiýada organizmiň gurluşy hakyndaky taglymata morfologiýa diýilýär.

Dil biliminde morfologiýanyň manysyny sözün formasy hasyl edýär. Bu bölümde ol ýa-da başga dillerdäki sözleriň gurluşy, olaryň düzümindäki morfemalar, sözleriň toparlara bölünişiniň aýratynlyklary, söz toparlary bilen baglanyşykly grammatik kategoriýalar öwrenilýär. Diýmek, morfologiýa adalgasy dil biliminiň bir bölüminiň ady bilen birlikde sözleriň grammatik formalarynyň ulgamy manysynda hem ulanylýar. Şunuň netijesinde, haýsydyr bir diliň morfologiýasy (türkmen diliniň morfologiýasy, rus diliniň morfologiýasy, pars diliniň morfologiýasy) diýlende, şol diliň morfologik ulgamyna, şeýle-de bu ulgam hakyndaky ylma düşünilýär.

Morfologiýanyň öwrenýän meselesi bolan *sözüň formasy* näme? Bilşimiz ýaly, dilde pikir aýry-aýry sözleriň üsti bilen däl-de, sözlemler arkaly aňladylýar. Sözlem düzmek üçin sözleri biri-birine birleşdirmek zerurdyr. Meselem, *gör, göz, gymmat, kör, ýan, belli* sözleri aýratynlykda pikir aňlatmaýar. Sözlere degişli goşulmalar goşulsa, olar birleşip pikir aňlatmaga hyzmat eder: *Gör+er göz+üň gymmat+y, kör ýan+ynda belli+dir*. Şol ýagdaýda olar belli bir forma eýe bolar. Bu formalar, ýagny sözleriň grammatik formalary dilde giňden ýaýrandyr.

Morfema. Sözüň bellibir mana eýe bolan, bölekler bölünmeýän bölegine morfema diýilýär. Meselem: *oglan+jyk+lar+dan* sözünde dört sany morfema bar. «Morfema» adalgasy dil bilimine ilkinji gezek XIX asyryň segseninji ýyllarynda **Boduen de Kurtene** tarapyndan girizilipdir. Morfemalar *esasy morfemalar, söz ýasaýjy morfemalar, söz üýtgediji morfemalar* görnüşinde bolup biler (J.Amansaryýew, G.Gulmanow, Lingwistik terminleriň rusça-türkmençe sprawoçnigi, Aşgabat 1981, 109 sah.). Asyl söz morfemalary özbaşdak ulanyp bolýar, goşulma morfemalary sözlere goşulyp olardan täze manyly söz ýa-da täze grammatik formaly söz ýasaýar.

Morfologik kategoriýalar dildäki aýratyn görnüşli morfologik hadysalardyr. Meselem, türkmen dilinde san, degişlilik, düşüm, zaman, dereje kategoriýalary bardyr.

Morfologik kategoriýalar dilleriň hemmesinde birmeňzeş däl. Meselem, düşüm kategoriýasynyň sany dillerde deň däl. Türkmen dilinde alty, nemes dilinde dört, gruzin dilinde ýedi, eston dilinde on dört düşüm bar. Jyns kategoriýasynyň sany fransuz dilinde iki (aýal, erkek), rus dilinde üç (aýal, erkek, orta) sanydyr. Bir dilde gabat gelýän morfologik kategoriýanyň beýleki bir dilde bolmazlygy hem mümkindir. Meselem, türki dillerde grammatik jyns kategoriýasy, Afrika halklarynyň birtoparynyň dilinde zaman kategoriýasy ýokdur. Dillerdäki bu tapawutlar aýry-aýry dilleriň hususy aýratynlyklarynyň netijesidir.

Morfologik barlaglaryň gadymy taryhy bar. B.e.öň V asyrdan hindi dilçileri dildäki morfologik hadysalara gözegçilik edip, ol hakynda degerli pikirleri öňe sürüpdirler. Gadymy alymlar sözleriň toparlara bölünişine-de üns beripdirler. Olary ýörite tertip boýunça ýerleşdiripdirler. Häzirki zaman dil bilimine morfologiýa düýpli öwrenilen bölümleriň biri hasaplanýlar.

Dil biliminde diliň söz düzümi we sözlem ulgamyny öwrenýän bölüm *sintaksis* diýlip atlandyrylýar. Sintaksis grek dilindäki «*syntaxis*» sözünden bolup, «gurmak, tertibe salmak» manysyny berýär. Söz düzümlerini we sözlemleri öwrenmek sintaksisiň esasy meselesidir. Sintaksis olaryň her biriniň daşky aýratynlygyny, içki özboluşlylygyny, dildäki ähmiýetini aýdyňlaşdyrýar.

Söz düzümleri sözleriň grammatika hem-de many taýyndan özara baglanyşmagy netijesinde döreýän sintaktik bütewülikdir. Sözleriň sintaktik birleşmesi dilde frazeologik birliklere hem mahsusdyr. Ýöne, ol birlikler dil biliminiň beýleki bir bölümünde – frazeologiýada öwrenilýär.

Sözlem grammatik taýdan özara baglanyşyp, gutarylan heňde aýdylmak bilen bellibir pikir aňladýan sözler ýygyny ýa-da sözdür. Dil biliminde sözleme onlarça kesgitleme berilýär. Ýöne olaryň arasyndaky tapawut onçakly uly däldir. Sözlem many we gurluş alamatlary tarapyndan öwrenilýär.

Sözlemiň many alamaty onuň baş agzalarynyň arasyndaky mynasybetdir, gurluş alamaty bolsa sözlemiň ýönekeý, goşma we ş.m görnüşleridir.

Dil biliminiň taryhyndan görnüşi ýaly, sintaksis bilen bagly işler gadymy döwürden bäri bellidir. Beýik rus alymy **M. W. Lomonsow** 1755-nji ýylda ýazan «Rus grammatikasy» atly işinde sintaksisiň meselelerine giň orun beripdir. Sintaksis bilen bagly pikirlere rus dilçilerinden **A. Wostokowyň**, **F. Fortunatowyň**, **A. Şahmatowyň** işlerinde, türk dilleriniň sintaksisiniň meselelerine bolsa, **M. A. Kazym Bekiň** işlerinde gabat gelmek bolýar.

Türkmen diliniň sintaksisiniň meseleleri babatda **P. Azymowyň**, **M. Hamzaýewiň**, **G. Saryýewiň** işleri bellidir. 1962-nji ýylda P. Azymowyň ýolbaşçylygynda hem-de işjeň gatnaşmagynda «Häzirki zaman türkmen dili» (sintaksis) kitaby neşir edilýär. M. Hamzaýewiň düzmeli goşma sözlemler baradaky ylmy işleri dürli döwürlerde ylmy neşirlerde çap edilipdir. Türkmen dil biliminiň uly wekilleriniň biri bolan G. Saryýew bolsa 1974-nji ýylda «Türkmen edebi dilinde söz düzümleri» diýen tema boýunça doktorlyk dissertasiýasyny goşýar. Bu iş 1972-nji ýylda aýratyn kitap bolup çykýar.

Tejribe dil biliminiň bölümleri. Dil biliminiň bu şahasynyň

hem birnäçe bölümi emele gelipdir. Olara, esasan, grafika, orfografiýa, orfoepiýa, leksikografiýa, terjimeçilik degişlidir.

Grafika. Grafika giň manyda ulanylýan adalgadyr. Ol diňe bir dil biliminde däl, eýsem, ylmyň başga-da dürli pudaklarynda gabat gelýär. Grafika grek dilindäki *graphikos* (çyzmak, çekmek) sözündendir. Grafika adalgasy dil biliminde hatlaryň ýazylmagynyň (çyzylmagynyň) formalary we ol ýa-da beýleki harpyň haýsy sesi, sesleri aňlatmagy, nähili okalmalydygy baradaky meseleleri aýdyňlaşdyrýar.

Dil biliminiň grafika bölümüniň taryhy XIX asyrdan başlanýar. Alymlar bu asyrdan ses bilen harpyň arasyndaky tapawutlary, aýry-aýry harplaryň gurluşyndaky aýratynlyklary anyklapdyrlar. Şunuň netijesinde hem dil biliminiň grafika bölümü döräp, onuň wezipeleri, maksady ýüze çykypdyr.

Her bir milli grafik ulgamdaky harplar sany, ýazylyş usullarynyň aýratynlyklary boýunça tapawutlanyp bilýärler. Harplary aňladýan grafik belgiler şertli häsiýete eýedir. Olarda sesleriň aýratynlygy göz önünde tutulmaýar. Bir sesi aňladýan harpyň deregine başga bir harpyň ulanylmagy kabul edilse-de, sesde hiç hili üýtgeşme ýüze çykmaýar. Meselem, «s» sesi rus kril elipbiýinde «c» harpy, latyn elipbiýinde «s» harpy bilen aňladylýar. Ýöne şekilleriň üýtgemegi sese täsir etmeýär.

Fonografik ýazuwlardaky harplar ölçegleri, gurluşlary boýunça birnäçe hili bolup bilýär. Gadymy fonografik ýazuwlarda harplaryň diňe bir ölçegdäki ýazylyşy ulanylypdyr. Wagtyň geçmegi bilen harplaryň iki dürli ölçegdäki görnüşleri emele gelipdir. Beýle ýazuwlara latyn we slawýan ýazuw ulgamlaryny mysal getirmek bolar. Bu ýazuwlaryň esasynda döredilen elipbiýlerde harplar ölçeglerine laýyklykda baş we setir harplar görnüşinde iki topara bölünýär. Arap ýazuw ulgamynda harplar ölçegi babatdan *baş* we *setir* harplaryna bölünmeýär.

Fonografik ýazuwlardaky harplar gurluşy babatdan *sada* hem *çylşyrymly* harplara bölünýär. Ýazylyşy aňsat bolan, bir şekilden ybarat harplar *sada* harplardyr, meselem: a, o, s, h we ş.m. Çylşyrymly harplar *ligatura* harplary we diakretik şekilli harplar görnüşindedir. *Ligatura* (latyn dilindäki *ligare* – bitişmek, birleşmek) harplary iki ýa-da ondan köp harpyň birleşip bir ses aňlatmagydyr. *Ligatura* harplary

birleşýän ligaturalar we ýanaşýan ligaturalar görnüşinde bolýar. Bir harpyň beýleki harpa birleşdirilmegi netijesinde bir sesi aňlatmakda ulanylýan ligaturalar birleşýän ligaturalardyr. Türki dillerindäki «ň» sesini arap elipbiýinde ýazmak üçin «nun» we «gäp» harplary birleşdirilip ulanylýar. Iki we ondan köp bolan harplaryň bir sesi aňlatmakda birleşdirilmezden, ýanaşyk ýagdaýda peýdalanylmagy ýanaşýan ligaturalardyr. Meselem, nemes dilinde «ş» sesini «sch», iňlis dilinde «ç» sesini «ch» ligaturalary berýär. Olar ýanaşýan ligaturalardyr.

Diakretik şekilli harplaryň aşagynda, ýokarsynda ýa-da ortasynda bellikler goýlup, başga bir fonema aňladylýar. Meselem, türkmen elipbiýindäki ü, ö harplary diakretik belgiler bilen ýasalypdyr. Harplaryň uzynlygyny we ş.m görkezmekde ulanylýan fonetik transkripsiyanyň belliklerini diakretik bellikler hasaplamak bolmaýar. Arap elipbiýindäki nokatlar diakretik belliklere degişlidir, sebäbi şol nokatlaryň goýulmagynyň esasynda ol harp başga bir sesi aňladar.

Harplaryň *elýazma* we *çap* görnüşleri bar. Elipbiýlerdäki harplaryň çap we elýazma görnüşleriniň tapawudy olaryň ýazuw tehnikasy bilen baglydyr.

Grafikanyň esasy wezipeleriniň biri harplaryň çap görnüşiniň emele gelmegini aýdyňlaşdyrmakdyr. Çap harplary düz, ýarym aýlaw görnüşlerinde bolup bilýär. Meselem, K, L, Z, T we ş.m, harplar düz harplara, O, U, Ö, Ç we ş.m. harplar ýarym aýlaw harplara degişlidir.

Grafikanyň esasy meseleleriniň biri ol ýa-da beýleki elipbiýlerdäki harplar bilen sesleriň mynasybetini düşündirmekden ybaratdyr. Grafika elipbiýdäki harpyň haýsy sesi aňladýandygyny, nähili okalýandygyny ýüze çykarýar. Meselem, bir elipbiýdäki harp beýleki elipbiýde başga sesi aňladyp biler.

Latyn elipbiýinde	Rus elipbiýinde
B harpy «b» sesini aňladýar.	B harpy «w» sesini aňladýar.
P harpy «p» sesini aňladýar.	P harpy «r» sesini aňladýar.

Häzirki döwürde milli grafikalary giňişleýin öwrenmek dil hakyndaky ylmyň wajyp meseleleriniň biridir. Bu elipbiý we orfografiýa (dürs ýazuw) meselelerini çözmekde möhümdir.

Orfografiýa. Tejribe dil biliminiň bölümleriniň biri orfografiýadyr. Orfografiýa adalgasy grek dilindäki *orthos* (düzgün), *grapho* (ýazmak) sözlerinden emele gelipdir. Ol iki many aňladýar: 1) edebi diliň dürs ýazuw kadalarynyň ulgamy, 2) olara degişli dürs ýazuw nazaryýeti.

Her bir edebi diliň dürs ýazuw kadalarynyň işlenilip düzülmeginiň uly ähmiýeti bardyr. Dürs ýazuw edebi diliň kämilleşmegine, pikirleriň aýdyň beýan edilmegine ýardam berýär, ýazuwda ýalňyşlymazlygyny üpjün edýär. Dürs ýazuw kadalary bellibir ýörelgelere (prinsiplere) esaslanýar. Fonografik ýazuwlarda öňe sürülýän köpsanly dürs ýazuw ýörelgeleriniň hemmesi esasy ýörelge hasap edilmeýär, meselem, inisial ýörelgesi, ýagny sözleriň ilki harplarynyň ýazylmagy: G.Ezizow, A.S.Puşkin we ş.m., suspensiýa ýörelgesi, ýagny sözleriň birnäçe harplarynyň ýazylmagy, meselem, sah. (sahypa), prof. (professor), akad. (akademik) we ş.m, kontaksiýa ýörelgesi, ýagny sözleriň ortasyndaky harplaryň aýrylyp ýazylmagy: d-r (doktor), z-d (zawod), t-n (türkmen) we ş.m.

Görkezilen orfografik ýörelgeler esasy hasaplanylmaýar. Esasy dürs ýazuw ýörelgeleri kesgitleýjilik häsiýetlidir. Olaryň sany hakynda dürli pikirler bar. Rus dilçisi A.A. Reformatskiý dürs ýazuwyň alty ýörelgesini (fonetik, fonematik, etimologik, taryhy, morfologik, simwolik) öňe sürýär (A.A.Реформатский. Введение в языкознание.М., 1967, (373). Dilçileriň köpüsi bolsa üç esasy ýörelgäni (fonetik, morfologik, taryhy) belleýärler.

Türkmen dilinde dürs ýazuwyň fonetik, morfologik, taryhy, etimologik ýa-da grafik, differensiasıýa ýörelgeleri bellenilýär (Häzirki zaman türkmen dili. Morfologiýa, Aşgabat – 1960, 64 sah.).

Orfoepiýa. Edebi dil umumy halk diliniň kadalaşdyrylan (normalaşdyrylan) görnüşidir. Kadalaşdyrylmak ony ýönekeý gepleşik dilinden, şiwelerden tapawutlandyrýar. Kadalaşdyrmak edebi dil düşünjesiniň esasy düzýär. Edebi diliň kadalary sözleşşiň akgynly, takyk we täsirli bolmagyna kömek edýär. Edebi kadalar ýazuwa-da sözleşşe-de mahsusdyr. Edebi diliň gepleyiş görnüşiniň kadalarynyň esasynda emele gelen orfoepik kadalaryň ulgamyna *orfoepiýa* (grekçe орфоэпос – düzgün, epos (gepleyiş) diýilýär.

Häzirki zaman edebi dilleriň her biriniň orfoepik ulgamy şeýle bölümlerden ybaratdyr:

- 1.Çekimlilleriň aýdylyşyna degişli kadalar.
2. Çekimsizleriň aýdylyşyna degişli kadalar.
- 3.Grammatik şekilleriň aýdylyşyna degişli kadalar.
- 4.Alynma sözleriň aýdylyşyna degişli kadalar.

Orfoepik kadalar az wagtyň önümi dälidir. Dil biliminiň orfoepiýa bölümüniň taryhy gadymdyr. B.e. öň hindi dilçileri «Şikşa» we-dasynda fonetika bilen bilelikde orfoepiýa hem uly üns beripdirler. Orfoepiýa asyrlaryň dowamynda kämilleşip, XIX we XX asyrlarda has hem giňden öwrenilýär. Häzirki döwürde sözleýiş medeniýetini ösdürmekde orfoepiýanyň ähmiýeti uludyr.

Leksikografiýa. Dil bilimde sözlükçilik işleriniň amaly we nazary meselelerini öwrenýän bölüme *leksikografiýa* diýilýär. Asly grek sözünden bolan leksikografiýanyň manysy «*sözlük ýazýaryn*» diýmekdir. Dil biliminiň esasy bölümleriniň biri bolan leksikografiýanyň özüne mahsus wezipeleri bardyr. Adatça, alymlar leksikografiýany leksikologiýanyň içinde öwrenýärler. Ýöne leksikografiýa özüniň wezipeleri we maksady boýunça dil biliminiň aýratyn bölümidir.

Leksikografiýa adalgasy sözlük düzmek bilen bilelikde, sözlük düzmek baradaky taglymaty hem öz içine alýar. Sözlükleriň görnüşleri, gurluşy, sözlüklerde sözleri ýerleşdirmegiň usullarynyň hem-de ýörelgeleriniň ylmy esaslary bu bölümüň nazary meselelerine degişlidir.

Sözlük düzmegiň kökleri gadymy döwürlere uzap gidýär. Hindi alymlary münlerçe ýyl ozal sözleri toplamak, olary düşündirmek işleri bilen meşgul bolupdyrlar. B.e.öň VI asyrdan hindi dilçisi Amarusipha sanskrit diliniň sözlüğini düzüpdir. Hindiler ol sözlügi «Amarakoşa» diýip atlandyrypdyrlar, bu «Amaranyň sözlügi» diýmekdir. B.e.öň V asyrdan hindi dilçisi Ýaska leksikografiýa boýunça uly işleri amala aşyrypdyr.

Biziň eýýamymyzyň başlarynda sözlük düzmek işleri köp ýurtlarda giňden ýaýrapdyr. II asyrdan hytaýly dilçi Lýu Si hytaý diliniň leksikografiýa işiniň esasy goýýar. VII asyrdan «Kitab el-aýn» diýlip atlandyrylýan arap diliniň sözlügi düzülýär. Leksikografiýa işleri XI asyrdan başlap has-da güýçlenýär. Dürli dillerde düşündiriş we terjime sözlükleri düzülýär.

Häzirki döwürde dünýä dil biliminde sözlükleriň sany münlerçedir. Sözlükleriň ählisi *ensiklopedik* we *filologik* sözlükler görnüşinde iki sany uly topara bölünýär.

Ensiklopedik sözlükler sosial-ykdysady we tebigy ylymlar, tehnika boýunça bar bolan bilimleriň ulgamlaşdyrylan toplumydyr. Şeýle sözlükler düzülende täze we iň täze taryhda bolup geçen ähli wakalara, täzeliklere, ösüslere, ykdysadyýetiň, syýasatyň, medeniýetiň, ylmyň we tehnikanyň wajyp meselelerine esasy ünsi gönükdirmelidir. Ensiklopedik sözlükleriň esasy wezipesi edebiýatymyzyň we sungatymyzyň ähmiýetini, ýazyjylarmyzyň we şahyrlarmyzyň, sungat işgärlerimiziň, daşary ýurtly meşhur ylym, tehnika, medenýet we sungat işgärleriniň dörejiliginiň terbiýeçilik işine täsirini görkezmek bilen baglydyr. Dünýä dilleriniň köpüsinde ensiklopedik sözlükler bardyr, meselem, rus dilinde— Большая советская энциклопедия, Малая советская энциклопедия, Медицинская энциклопедия, Детская энциклопедия. Türkmen dilinde 10 tomluk Türkmen sowet ensiklopediýasy çap edildi.

Ensiklopedik sözlükler hem *umumy ensiklopedik* we *ýörite ensiklopedik sözlükler* diýlen iki topara bölünýär. Umumy ensiklopedik sözlüğe Большая советская энциклопедия, Малая советская энциклопедия, Türkmen sowet ensiklopediýasy, Медицинская энциклопедия, Детская энциклопедия, Лингвистический энциклопедический словарь degişlidir.

Filologik sözlüklerde zat ýa-da düşünje beýan edilmeýär-de, diliň esasy birligi bolan sözün manysy, onuň grammatik, orfografik, orfoepik, stil taýdan aýratynlyklary anyklanylýar. Beýle sözlükler öz gezeginde *bir dilli* hem-de *köp dilli* sözlüklere bölünýär. Bir dilli sözlüklerde esasy söz şol diliň öz serişdeleri bilen düşündirilýän bolsa, köp dilli sözlüklerde sözleriň manysy başga daşary ýurt diliniň ýa-da birnäçe başga dilleriň kömegi bilen beýan edilýär. Şeýle sözlüklerde sözler bir dilden başga bir dile ýa-da dillere terjime edilýär, şonuň üçin hem olara başgaça *terjime sözlükleri* hem diýilýär, daşary ýurt dillerini öwrenmekde terjime sözlükleriniň ähmiýeti has-da uludyr.

Bir dilli sözlüklere 1962-nji ýylda çap edilen «Türkmen diliniň sözlüğini», 1950–1965-nji ýyllarda çap edilen «Häzirki zaman rus diliniň sözlüğini» (17 tomdan ybarat, 120 müň 480 söz ýerleşdirilen) görkezmek bolar.

Köp dilli sözlükler iki, üç we ondan hem köp dilleriň sözlerini özünde jemleýär. 1806–1817-nji ýylda Germaniýada çap edilen «Mitridat we umumy dil bilimi» (Mithridates oder allgemeine Sprachkunde) sözlüğinde baş ýüzden gowrak dilden we şiweden mysallar berlipdir. 4 tomdan ybarat bu sözlük dünýäniň iň köp dilli sözlügi hasaplanylýar.

Leksiografiýa ylmy häzirki zaman dil biliminiň esasy pudaklarynyň biri bolmak bilen diliň ähli baýlyklaryny nesilden-nesle, arkadan-arka geçirmekde ägirt uly ähmiýete eýedir.

Terjimeşynaslyk. Dil biliminiň bir bölümi bolan terjimeşynaslyk terjime hakyndaky dilçilik taglymatydyr. Ylmy filologik edebiýatda bu bölümiň başga hili atlandyrylyşyna hem gabat gelinýär. Käbir alymlar ony «terjimäniň nazaryýeti», käbirileri «translatologiýa» diýip atlandyrýarlar. Öwrenýän meselelerine we maksadyna laýyklykda, dil biliminiň terjime işleri bilen iş salyşýan bu bölüm *terjimeşynaslyk* diýlip atlandyrylsa maksadalaýyk bolar. Dil bimininde terjimeşynaslygyň meselelerine aýratyn üns berilýär.

Terjimeşynaslygyň düýp manysyny terjimeçiligiň meseleleri, terjimäniň umumy kanunalaýyklyklaryny şöhlendirmek emele getirýär. Terjimeçilik giň we köptaraply işdir. Dürli görnüşdäki we mazmundaky materiallary terjime etmegiň aýratynlyklary göz önünde tutulyp, terjimäniň iki görnüşi – *çeper terjime we maglumat (informatiw) terjime* tapawutlandyrylýar. Çeper terjimäniň, ýagny çeper edebiýatyň terjimesiniň özüne mahsus aýratynlyklary bar. Şuňa görä-de çeper terjime edebiýaty öwreniş ylmyna degişlidir.

Maglumat terjimesi ylmy, resmi, publisistik we beýleki materiallaryň terjimesidir. Terjimäniň bu görnüşi bilen dil bilimi meşgul bolýar.

Terjime ynsan durmuşynyň gadymy hünärleriniň biridir. Bu ugur bolmasa, ylmlaryň, medeniýetleriň ýaýradylmagy, halklaryň arasyndaky gatnaşyklar örän kyn bolardy. Şoňa görä-de adamlar terjimeçilik hünäri bilen has irki döwürlerde meşgul bolupdyrlar. Syýahatlar we söwda işleri netijesinde terjimeçilik ösüpdir. Ýöne terjimäniň taryhy gadymy bolsa-da, onuň ylmy esaslary soňky döwürlerde öwrenilip başlandy. Terjimäniň aýratyn ylmy gözlegleriň meselesi bolan wagtyndan başlap onuň ýörelgeleri, usullary giňden aýdyňlaşdyrylypdyr.

Häzirki döwürde halkara gatnaşyklarynyň giňelmegi, döwletleriň arasyndaky syýasy, ykdysady, medeni, ruhy gatnaşyklaryň berkemegi terjimä bolan talaby has-da artdyrýar. Şunuň netijesinde hem terjimeşynaslygyň öňünde duran wezipeler artýar. Onuň esasy wezipesi dil biliminiň bu bölümindäki ýeten sepgitleri umumylaşdyrmakdan ybaratdyr.

Dil biliminiň nazary we tejribe şahalarynyň bölümleriniň her biriniň ösüşi dil hakyndaky ylmyň umumy binýadynyň berkemegine ýardam edýär.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Dil biliminiň bölümleri haýsylar? Olaryň her birini häsiýetlendirin.
2. Tejribe we nazary dil bilimleriniň bölümleriniň arasyndaky tapawutlary düşündirin.
3. Dil biliminiň bölümleriniň arasynda nähili baglanyşyklar bar?

Hödürlenilýän edebiýatlar:

1. *Annanurow. A.* Diliň sözlük sostawy hakynda. Aşgabat, 1961.
2. *Babaýew. K.* Türkmen dilinde idiomalar. Aşgabat, 1962.
3. *Мечковская, Б.Ю. Норман, Б.А.Плотников, А.Е.Супрун.* Общее языкознание. Минск, 1983.
4. *Рождественский Ю.В.* Лекции по общему языкознанию. М., 1990.
5. *Супрун Л.И.* Лекция по языкознанию. Минск, 1971.

Dil biliminiň ylmy-pudaklaýyn gurluşy

Dil biliminiň *daşky* we *içki* dil bilimi görnüşinde bölümlere bölünmegi görnükli şweýsar dilçisi Ferdinand de Sosýuryň (1857–1913) «Umumy dilçilik kursy» kitabynda ilkinji gezek gabat gel-ýär. Bu bölüniş dil hadysalaryny dürli nukdaýnazardan öwrenmäge mümkinçilik berýär. Içki dil bilimi dili dile degişli bolmadyk zatlardan aýratynlykda öwrenýär. Daşky dil bilimi bolsa, munuň tersine, dili dile degişli bolmadyk beýleki zatlar, hadysalar bilen bilelikde derňeýär. Beýleki zatlarda bar bolan aýratynlyklaryň dilde gabat gelmegi daşky dil biliminiň öwrenýän meselelerine girýär.

Daşky dil bilimi dile degişli bolmadyk beýleki ylymlar bilen dil

biliminiň arasyndaky aralyk ýagdaý bilen gyzyklanýar. Ol öz pudaklaýyn gurluşyny dile degişli bolmadyk ylymlardan alýar. Şu ýerde «Olar nähili ylymlar?» diýen sorag ýüze çykýar.

Mälim bolşy ýaly, ylymlary toparlara bölmek belli bir anyk esaslarda amala aşyrylýar. Biz ylymlaryň pudaklaýyn gurluşlaryny ýüze çykarmak üçin, tutuşlaýyn daşky dünýäniň gurluşyna göz ýetirmelidiris.

Häzirki zaman dünýäsi nähili böleklerden durýar? Ol närseleriň (obýektleriň) dört görnüşini özüne birleşdirýär: fiziki (jansyz), biologiki (janly), psihologiki we medeni närseler. Diýmek, biziň ýasaýan dünýämiz dört bölekden: jansyz tebigatdan, janly tebigatdan, psihikadan, medeniýetden ybaratdyr. Bu bölekleriň her birini özüne degişli bolan ylym öwrenýär. Jansyz tebigat fizikada, janly tebigat biologiýada, psihika psihologiýada, medeniýet medeniýeti öwrenişde (kulturologiýa, kulturowedeniýe) öwrenilýär.

Bu ylymlary ýokardaky yzygiderlilikde sanap geçmegimiziň özboluşly sebäbi bar. Olar edil şol yzygiderlilikde ösüpdürler. Hakykatda, emele geliş taýyndan ilkinjilik jansyz, organiki däl närselelere degişlidir. Soň janly, organiki materiýa emele gelipdir. Biofiziki ösüşin netijesinde daşky dünýäni şöhlelendirmäge ukyply psihika döräpdir.

Medeniýet adamyň tebigata we öz-özüne täsiri netijesinde döreden zatlarynyň ählisini öz içine alýar. Medeniýet ilkinji nobatda *maddy we ruhy* medeniýet görnüşinde iki bölüme bölünýär. Maddy medeniýet adamyň biologik isleglerini kanagatlandyrmak, ruhy medeniýet ruhy isleglerini kanagatlandyrmak üçin döredilendir. Maddy medeniýete, esasan, ýmit, egin-eşik, binalar we tehnika degişli bolýar. Ylym, sungat, syýasat, dil, din, ahlak bolsa öz nobatynda ruhy medeniýetiň bölekleridir. Medeniýeti öwrenişde öwrenilýän islendik bölümiň özüne degişli aýratyn ylmy bardyr. Sungat – sungaty öwrenişde (iskusstwowedeniýe), ylym – ylmy öwrenişde (naukowedeniýe), ahlak – etikada, syýasat – syýasaty öwrenişde (politologiýa), din – dini öwrenişde (teologiýada), dil – dil bilimde (lingwistikada) öwrenilýär. Maddy medeniýetiň önümleri hem öz gezeginde degişli ylymlar tarapyndan derňelip geçilýär.

Eýsem, ylymlaryň gurluşynda filosofýanyň nähili orny bar?

Filosofiýanyň aýratynlygy onuň islendik fiziki, bilologiki, psihologiki, medeni närseleriň umumy özboluşlyklaryny öwrenýänligindedir. Şuňa laýyklykda, filosofiýa beýleki ylmlardan ýokarda goýulýar hem-de häzirkî zaman ylmyň gurluşy şeýle görnüşde göz önüne getirilýär:

Filosofiýa			
Fizika	Biologiýa	Psihologiýa	Medeniýeti öwreniş

Medeniýeti öwrenişin çäginde sungaty öwreniş, etikany, syýasaty öwreniş, dini öwreniş, dil bilimini bir tarapa, maddy medeniýet bilen baglanyşykly ylmlary beýleki tarapa bölüp bileris.

Biz tutuş ylmyň pudaklaýyn gurluşyna daýanmak bilen, daşky dil biliminiň nähili ylmy pudaklaýyn gurluşynyň bardygyna göz ýetirip bileris. Bu ýerde dil biliminiň filosofiýa, fizika, biologiýa, psihologiýa we beýleki dile degişli bolmadyk ylmlar bilen baglanyşygy göz önünde tutulýar. Şonuň üçin-de daşky dil biliminiň esasy bölümleri hökmünde baş ylym – diliň filosofiýasy (lingwofilosofiýa), lingwofizika, biolingwistika, psiholingwistika we dilçilik medeniýeti öwreniş (lingwokulturologiýa) öňe çykýar. Diliň filosofiýasy dili zatlaryň ähli görnüşleri bilen bir hatarda derňese, lingwofizika diliň fiziki tarapyny, biolingwistika diliň biologik özboluşlylygyny, psiholingwistika psihi ki häsiýetini, medeniýeti öwreniş medeni tarapyny öwrenýär.

Diliň filosofiýasy (lingwofilosofiýa). Diliň filosofiýasyny öwrenmegiň gözbaşy gadymy döwürlere degişlidir. Gadymy dilçileriň arasynda diliň emele gelmegi hakyndaky meselelere degişli garaýyşlar aýratyn uly ähmiýete eýe bolupdyr. Diliň emele gelmegi hakyndaky garaýyşlar tä XIX asyra çenli diliň filosofiýasynyň esasy tutupdyr.

Gadymy Gresiyada «naturalistleriň» (tebigatçylaryň) we «konwensionalistleriň» (ylalaşykçylaryň) arasynda jedel döräpdir. Tebigatçylaryň tarapynda **Geraklit**, ylalaşykçylaryň tarapynda **Demok-rit** durupdyr. **Geraklit** we onuň yzyna eýerjiler zatlaryň we olaryň atlarynyň arasynda tebigy baglanyşyk bar hasaplapdyrlar (türkmen dilinde: açar – açmak üçin, gapak – gapmak, ýapmak we ş.m). **Demokrit** hem-de onuň şägirtleri ol baglanyşygyň şertli häsiýetdedigini, onuň adamlaryň ylalaşygynyň netijesinde emele

gelyändigini öňe sürüpdiler. «Naturalistleriň» (tebigatçylaryň) we «konwensionalistleriň» (ylalaşykçylaryň) arasyndaky jedel **Platonyň** «Kratil» atly eserinde doly beýan edilýär.

Orta asyrlarda diliň filosofiýasy din öwreniş (teologiýa) ylmynyň çäginde alnyp barlypdyr. **Wasiliý Kesariýskiý** (IV asyr), **Grigoriý Nisskiý** (IV asyr), **Awreliý Awgustin** (IV-V asyrlar), **Ioann Damaskin** (VII-VIII asyrlar) ýaly dörediji adamlar diliň filosofiýasynyň ösmegine uly goşant goşupdyr. Olar adamyň içki sözleýşi, haýwanlaryň arasyndaky ses aragatnaşyklary baradaky meseläni öňe sürüpdiler.

XVII-XVIII asyrlarda diliň emele gelşi hakynda köpsanly nazaryýetler ýüze çykyppdyr. **G. Leýbinsiň** sese öýkünme, **D. Lokkuň** ümlükler, **Ž. Ž. Russonyň** durmuşy şertnamasy nazaryýetleri peýda bolupdyr. Ýöne bu döwürde diliň filosofiýasynyň çägi giňäp başlapdyr. Oňa diliň aragatnaşyk, öwrenijilik hyzmatlary bilen bagly meseleler hem girizilipdir. XIX asyryň meşhur dilçisi, diliň filosofiýasy boýunça görnukli alym **Wilhelm fon Gumbold** hem diliň esasy hyzmatyny öwrenijilik hasaplaýar.

XX asyrdaky diliň filosofiýasy giňişleýin gurluşa eýe boldy. Oňa aşakdaky ugurlar degişlidir:

1. Lingwosemiotika – diliň aragatnaşyk hyzmatyny;
2. Lingwoepistemologiýa – diliň öwrenijilik hyzmatyny;
3. Lingwoprakseologiýa – diliň tejribe (praktiki) hyzmatyny;
4. Filogenetik lingwistika – adamzadyň diliniň emele gelşini;
5. Ontogenetik lingwistika – aýratyn alnan adamyň (çaganyň)

diliniň emele gelşini öwrenýär.

Lingwofizikada diliň fiziki (akustik) häsiýetlerine seredilýär. Bu häsiýetler köp babatda tebigy (gepleýşe degişli bolmadyk sesler) sesleriňki bilen birmeňzeşdir. Şonuň üçin-de lingwofizikada gepleýiş sesleri beýleki sesler bilen bilelikde öwrenilýär. Aslynda sesleri öwrenmek meselesi fizikanyň bölümleriniň biri bolan akustika degişlidir. Lingwofizika akustikanyň we lingwistikanyň arasyndaky orny eýeleýär. Ony linwoakustika ýa-da fonetiki akustika diýip hem atlandyrmak bolar.

Sesleriň akustik aýratynlyklarynyň derňewleri ilki başdan fonetik laboratoriyalarda amala aşyryldy. Russiýada Kazan we Peterburg uniwersitetlerinde XIX-XX asyrlarda ilkinji fonetik laboratoriyalar döredildi. Şol laboratoriyalarda geçirilen derňewleriň netijeleri

W. A. Bogorodiskiniň «Заметки по экспериментальной фонетике» (М., 2008), **L. W. Şerbanyň** «Русские гласные в качественном и количественном отношении» (Л., 1983) atly kitaplarynda beýan edilipdir. Häzirki zaman lingwofiziki barlaglaryň netijeleri bolsa, rus dilçileri **L. W. Bondarkonyň** «Звуковой строй современного русского языка» (1977), **L. R. Zinderiň** «Общая фонетика» (1979) kitaplarynda görkezilýär.

Islendik ses bellibir zadyň yrgyldaýan hereketiniň netijesidir. Gepleýiş sesleri sözleýjiniň gep organlaryny herekete getirmegi arkaly döreýär. Bu sesleriň akustiki häsiýeti dört sany ýagdaýa-yrýyldaýan hereketiň ýygylýygyna, olaryň amplitudasyna (sesiň gerimine), dowamlylygyna hem-de sesleriň aýdylyşynda energiýanyň derejesine (spektr) baglydyr.

Yrgyldynyň ýygylýygy sesiň çykýan çeşmesiniň hereketine bagly bolup, ol gersde ölçenilýär. Meselem, haýsydyr bir sesiň ýygylýygy 400 Gs-e deň diýilse, onda şol sesi çykaryan çeşmäniň sekundda 300 yrgyldy edýändigini aňladýar. Yrgyldynyň ýygylýygy sesiň belentligine baglydyr, az ýygylýkly sesler pes sesler, köp ýygylýkly sesler belent sesler hasaplanylýar.

Ses yrgyldysynyň amplitudasy (gerimi) sesiň intensiwligine (güýjüne) baglydyr. Ol eşidiş organlary bilen kabul edilýär hem-de desibelde ölçenilýär. Şunda 20 paskallyk ses basyşy nol dereje hasaplanylýar. Ses çeşmesiniň yrgyldamagyndan ýüze çykýan howanyň basyşy paskalda ölçenilýär.

Sesiň emele geliş wagty onuň dowamlylygyny emele getirýär. Sesiň dowamlylygy sekundyň müňden bir bölegi millisekunt (ms) bilen ölçenilýär. Ol ýa-da beýleki sesi aýtmak üçin adama 30-50 ms wagt gerek bolýar. Gepleýişde sesiň dowamlylygy onüň tempine (depginine) baglydyr. Meselem, rus dilinde «сад» sözündäki «а» sesini orta depginde aýtmak üçin 250-300 ms , «садовод» sözündäki «а» sesini aýtmaga bolsa 50-60 ms wagt gerek.

Adamyň owaz perdeleri yrgyldaýan kirisleri ýada salýar. Owaz perdeleriniň dürli ýerlerinde döreýän yrgyldylaryň amplitudasy (gerimi) birmeňzeş däl. Gepleýiş sesleri yrgyldyly hereketleriň tutuş bir toplumynyň netijesini özünde jemleýär. Biz ol ýa-da beýleki sesi ýygylýk spektri görnüşinde göz önüne getirip bileris. Ol spektr dürli adamlaryň emele getirýän birmeňzeş seslerinde hem özboluşly aýratynlyga eýedir.

Bu her bir adamyň ses emele getiriş organlarynyň tebigatynyň şahsylygy (indiuidual) bilen düşündirilýär. Spekr aýratyn alnan sözleýjiniň gepleýişine şahsy äheň berýär. Oňa diňleýji tarapyndan sesiň tembri (aýratynlygy, mylaýymlygy) hökmünde baha berilýär.

Diýmek, gepleýiş sesleriniň akustik häsiýetine onuň ýygylgy, amplitudasy, dowamlylygy we spektri degişlidir. Bu häsiýetleriň her biri diňleýji tarapyndan aýratyn görnüşde kabul edilýär. Sesiň ýygylgyna onuň belentligi, amplitudasy gatylygy, dowamlylygyna uzaklygy, spektrine tembri baglydyr.

Biolingwistika dili onuň biologik aýratynlyklaryny göz önünde tutup derňeýär. Bu aýratynlyklary adamyň gepleýiş işine gatnaşýan organlaryny öwrenmek arkaly ýüze çykaryp bolar. Ol organlar biologiýada öwrenilýär. Biolingwistika bolsa, biologiýa bilen lingwistikanyň arasyndaky ylymdyr. Gepleýiş işiniň biologik mehanizmlerini öwrenmek biolingwistikanyň meselesidir. Ol mehanizmlere eşidiş organlary, artikulyasiýa (sesi hasyl etmek üçin gep organlarynyň işleýşi) organlary, beýniň gabyklary degişlidir. Biolingwistika bu organlaryň gurluşyny, ýerine ýetirýän hyzmatlaryny öwrenmek bilen, **eşidişiň biolingwistikasy, sözleýşiň biolingwistikasy, beýniniň biolingwistikasy** bölümlerine bölünýär. Gepleýiş işiniň biologik esaslary fonetikanyň aýratyn bölümlerinde derňelýär.

Eşidişiň biolingwistikasy. Adamyň gulagy üç sany esasy bölüme – gulak ýelkeninden hem-de daşky eşidiş ötüginden ybarat bolan **daşky gulaga**, çekiçjigiň, üzeňniniň we sandalyň ýerleşýän ýerindäki **ortaky gulaga**, reňksiz (limfatik) suwuklykdan doly **içki gulaga** bölünýär. Ses tolkunyny daşky gulakdan deprek perdeleriniň (olar ses organlaryny has gaty seslerden goraýar) üsti arkaly ortaky gulaga ugradylýar. Ortaky gulakdan sesler çekiçjigiň, üzeňniniň, sandalyň kömegi arkaly içki gulaga, ondan soňra bolsa, beýniniň eşidiş merkezine geçirilýär. Netijede, sesiň kabul edilişi amala aşyrylýar.

Sözleýşiň biolingwistikasy. Gepleýiş seslerini hasyl edýän gep organlary kömekçi we esasy organlara bölünýär. Olaryň birinjisine **öýken, bokurdak şahalary (bonha), bokurdak** (traheýa) degişlidir. Bu organlaryň wezipesi sesleri emele getirmek üçin zerur bolan howa akymyny esasy gep organlaryna gönükdirmekden ybaratdyr. Esasy gep organlaryna bogaz, bokurdak, agyz we burun girýär. Bogaz ýüzük

şekilli, galkan şekilli susak şekilli kitirdewüklerden hem-de owaz perdelerinden ybaratdyr. Owaz perdelerini bogazyň içinde gerlip duran iki sany ýorka emele getirýär. Dymyk çekimsizler aýdylanda ýorkalar gowşaýar, çekimliler we açyk çekimsizler aýdylanda bolsa, olar titrär, bu sesleriň döreyiş çeşmelerini emele getirýärler.

Bokurdagyň wezipesi howa akymyny agyz ýa-da burun boşlugyna gönükdirmekdir. Haçanda kentlewük perdesi ýokary galanda howa akymy agza gönükyär. Burun sesleri öykenden gelýän howa akymynyň bellibir böleginiň burun boşlugyna gitmeginden hasyl bolýar. Agyzda ses emele getirmekde esasy hyzmaty dil ýerine ýetirýär. Sözleýjiniň emele getirýän sesleriniň köpdürliligi diliň öňe-yza, aşak-ýokary hereket etmegine hem köp derejede baglydyr.

Beýniniň biolingwistikasy. XIX asyryň ikinji ýarymynda beýniniň çep tarapky çanagynda eşidiş we sözleýiş merkezi ýüze çykarylýar. XX asyryň yetmişinji ýyllarynda beýniniň asimmetriýasynyň açylmagy bu meseläniň öwrenilişinde täze garaýyşlary ýüze çykardy.

Saglakaý (esasy işleri sag eli bilen ýerine ýetirýänler) adamlaryň (çepbekeýleriňkide tersine) çep tarapky beýni çanagynda sözleýişe ýöriteleşme, sag tarapky beýni çanagynda aýdyňlyga, keşpleri aýratynlaşdyrmaga ýykgyn etmek ýüze çykarylady. Düzgün bolşy ýaly, alymlarda, ylym bilen meşgullanýan adamlarda beýniniň çep tarapky çanagy, suratkeşlerde sag tarapky bölegi ösýär.

Eger adamyň beýnisiniň sag tarapky çanagynyň işi bozulsa, ol özüni gurşap alýan ýagdaýdan kynlyk bilen baş çykarýar. Onuň çep tarapky çanagynyň işinde näsazlyk ýüze çyksa, gepleýşiň bozulmasy (afaziýa) bolup geçýär. Afaziýada tekstiň sintaktik gurluşy üýtgedilýär, zatlaryň adynda ýalňyşlyklar goýberilýär. Beýniniň biolingwistikasy beýni bilen baglanyşyklylykda sözleýiş işinde ýüze çykýan meseleleri öwrenýär. **Psiholingwistika** – dile onuň psihiki aýratynlyklary nazaryndan serediýär. Ol psihologiýanyň we lingwistikanyň arasynda hünärara ýagdaýa eýedir. Şoňa görä-de ol sözleýjiniň sözleýiş işiniň psihiki aýratynlyklary bilen baglanyşykly meselelerini öwrenmek bilen gyzyklanýar.

Şonuň üçin-de ol *sözleýjiniň psiholingwistikasy* hem-de *dediňleýjiniň psiholingwistikasy* görnüşinde iki topara bölünýär. *Sözleýjiniň psiholingwistikasy* sözleýän adamyň gepleýiş işiniň psihiki aýratynlyklary bilen iş salyşýar. Bu iş üç döwre – sözsüz pikirlenme, içki sözleýiş,

daşky sözleýiş döwürlerine bölünýär. Sözsüz pikirlenme döwründe adam aýdyljak bolunýan zadyň ilki başky şekilini aňynda şekillendirýär. Munda diliň kömeginden peýdalanylmaýar. Içki sözleýişde adam özi üçin gepleýär. Ol ilkinji nobatda sözleýişniň predmetiniň pikir şekilini söz şekiline geçirmäge niýetlenilendir. Içki sözleýiş netijesinde şol predmet sözleýiş işiniň birinji döwründäkisinden has anyk şekile eýe bolýar. Munda içki sözleýişniň öwrenijilik häsiýeti ýüze çykýar. Özünüň görnüşini boýunça içki sözleýiş daşky sözleýişden düýpli tapawutlanýar. Içki sözleýiş diňleýjä niýetlenilen däl, tertibe salynmadykdyr hem-de gysgadyr. Käbir ýagdaýlarda adam sesli pikirlenmäge başlaýar. Ol içki sözleýişini materiallaşdyrýar, ýöne bu daşky sözleýiş däl. Ol özüniň tebigaty boýunça içki sözleýişligine galýar. Daşky sözleýiş, adaty, içki sözleýişniň dowamy bolup gelýär. Ýöne, muňa içki sözleýişniň giňeldilen, materiallaşdyrylan görnüşini diýip, gönüden-göni düşünmeli däl. Hakykatdan, daşky sözleýiş içki sözleýişden ýeterlik derejede garaşsyzdyr. Mundan başga-da daşky sözleýişde umumy aragatnaşyk we stilistik düzgünler saklanylýar.

Umumy aragatnaşyk düzgünleri islendik stilistik tekstde ulanylýar, ýöne, stilistik düzgün diliň haýsydyr bir kesgitli stiline gatnaşykda ýöredilýär. Umumy aragatnaşyk düzgünleriniň möhümleriniň biri öz aýdýan sözleriňe ägä bolmakdyr. Bu düzgün köpsanly nakyllarda, atalar sözlerinde öz beýanyny tapypdyr:

Dil bela – diň gala.

Başa bela iki barmak dilden geler.

Dil düwnüni diň çözmez.

Dili ýamanyň güni ýaman.

Dilde ygtyýary ýoguň, ilde ähtibary ýok.

Tekstiň stilistik görnüşiniň saýlanylmagyna üç sany aýratynlyk täsir edýär:

1. Aragatnaşygyň amala aşyrylýan medeni çägi (dini, ylmy, es-tetiki, etiki, syýasy we ş.m.). Bularyň her biri diliň degişli stili bilen baglanyşyklydyr.

2. Aragatnaşygyň amala aşyrylýan ýeri (okuw otagy, köçe, öý, açyk tebigat we ş.m.).

3. Sözleýijiniň diňleýjä gatnaşygy (onuň biofiziki, psihiki, medeni aýratynlyklary).

Diňleýjiniň psiholingwistikasy sözleşşe akyl ýetirmegiň psihik aýratynlyklaryny öwrenýär. Ol birinjiden, diňleýjiniň sözleşjiden kabul edip alýan sözleşiş birliklerinden, ikinjiden, şol birlikleriň dile degişli bolmadyk ol ýa-da beýleki närselere laýyk gelmeginden ybaratdyr. Sözleşşe akyl ýetirmek deslapky we esasy döwürlerde amala aşyrylýar. Deslapky döwür sözleşjiniň sözlerine akyl ýetirmäge taýýarlyk döwrüdür. Sözleşşe akyl ýetirmegiň derejesi bellibir derejede şu taýýarlygyň derejesine baglydyr. Bu taýýarlyk sözleşjiniň sözlerine akyl ýetirmegiň netijesini ýokarlandyrmak bilen baglanyşykly düzgünleri işjeňleşdirmekden ybaratdyr. Sözleşjiniň sözleri *umumy aragatnaşyk* we *hususy aragatnaşyk* görnüşinde bolup biler. Bularyň birinjisi islendik aragatnaşyk ýagdaýyny, ikinjisi bolsa sözleşiş ýagdaýynyň aýratyn görnüşlerini öz içine alýar.

Umumy aragatnaşyk düzgünleriniň arasynda iň esasylarynyň biri sözleşjiniň sözlerine hormat bilen çemeleşmekdir.

Hususy aragatnaşyk düzgünleri diňleýjä aýratyn sözleşiş ýagdaýlaryna çuňňur düşünmäge ýardam edýär. Olar bir tarapdan, sözleşşiň bellibir ugry (dini, ylmy, estetiki, etiki, syýasy we ş.m.), onuň amala aşyrylýan ýeri (metjit, laboratoriya, teatr we ş.m.), beýleki tarapdan sözleşjiniň dürli häsiýetleri (onuň fiziki, psihiki, medeni aýratynlyklary) bilen baglydyr.

Esasy döwür sözleşjiniň tekstine bolmalysy ýaly akyl ýetirilýän, düşünilýän, kabul edilýän döwürdir. Tekste akyl ýetirilmeginiň derejesi birinjiden, gürrüňi edilýän zat hakynda diňleýjide bar bolan maglumatyň möçberine, ikinjiden, onuň teksti kabul edýän pursadyndaky aragatnaşyk işjeňligine baglydyr.

Lingwokulturologiýanyň (lingwistik medeniýeti öwrenişiniň) bölümleriniň her biri lingwistikanyň hem-de medeniýeti öwrenişiniň sepgidinde durýar. *Lingwistik dini öwreniş* lingwokulturologiýanyň esasy bölümleriniň biri bolmak bilen, dil biliminiň we dini öwrenişiniň (teologiýanyň) arasyndaky aralyk ýagdaýy eýeleýär. Ol diliň döreýşindäki mifologik garaýyşlar, diliň jadyly güýji, adatdan daşary hyzmatlary baradaky meseleleri derňeýär.

Lingwistik sungaty öwreniş sungatyň dile gatnaşygy bilen baglanyşykly meseleleri öwrenýär. Ol dil biliminiň we sungaty öwrenişiniň arasyndaky garyşyk ýagdaýy eýeleýän hem bolsa, ede-

biýaty öwreniş ylmy bu ugruň esasyňy tutýar. Lingwistik sungaty öwrenişiniň ylmlaryň arasyndaky ýagdaýy onuň düýbünden özbaşdak ylym hökmünde kemala gelmegine päsgel berýär. Onuň meselelerine poetikanyň (şygryýetiň), stilistikanyň we beýleki filologik ugurlaryň çäklerinde seredilýär. Lingwistik sungaty öwrenişini aýratyn ylym hökmünde bölüp aýyrmaga synanyşyga ilkinji gezek meşhur rus dilçisi W.W.Winogradowyň «О языке художественной литературы» (M., 1959) kitabynda duş gelmek bolýar.

Lingwistik sungaty öwrenişiniň aýratynlyklaryny göz önünde tutup, onuň meselelerini şeýle görnüşde kesgitlemek bolar: ol çeper edebiýatyň diliniň aýratyn ýazyjynyň diline, şeýle-de dürli edebi akymalaryň (klassisizmiň, romantizmiň, simwolizmiň we ş.m.) diline bolan gatnaşygy bilen baglanyşykly wezipeleri öwrenmegi maksat edinýär. Bu ylmyň materialy ilkinji nobatda çeper döredijilikdir.

Lingwoetika (sözleýiş medeniýeti) etikanyň we oňa diliň gatnaşygy hakyndaky meseleler bilen gyzyklanýar. **Etika** – edep-terbiýe we onuň esaslary hakyndaky filosofik taglymat, ahlak, edep-terbiýe özüni alyp barşyň kadalarydyr (Türkmen diliniň sözlügi, Aşgabat, 1962, 821 sah.). Bu ylmyň örän gadymy taryhy bar.

Haýsydyr bir zada dogry çemeleşmek bilen baglanyşyklylykda dürli etiki düzgünler döreýär. Lingwoetika dile dogry çemeleşmek hakyndaky ylmydyr. Dogry çemeleşmek düşünjesine kadalaryň tutuş bir toplumu degişli bolýar. Adam olaryň kömegi arkaly daşky dünýä bilen gatnaşygyny sazlaşdyrýar. Jemgyýetçilik durmuşynda adamyň adama ahlak gatnaşyklarynyň meseleleri bilen meşgullanýan içki etika uly ähmiýete eýe bolýar. Mähribanlyk, akgöwünlilik, söýgi içki etikanyň esasy kadalarydyr. Olar jemgyýetçilik ahlagynyň esasyňy düzýär.

Biz lingwoetikanyň gurluşyny şeýle görnüşde görkezip bileris:

LINGWOETIKA			
AGZEKI SÖZLEÝŞIŇ ETIKASY		ÝAZUW SÖZLEÝŞIŇ ETIKASY	
Sözleýjiniň etikasy	Diňleýjiniň etikasy	Ýazýanyň etikasy	Okaýanyň etikasy

Lingwoetikanyň görkezilen bölümleriniň her biri degişlilikde sözleýjiniň, diňleýjiniň, ýazýanyň, okaýanyň sözleýiş kadalaryny öwrenýär. Dürs ýazuw, dyngy belgiler düzgünleri ýazýanyň etiketine degişlidir. Labyzlylyk, takyklyk, yzygiderlilik bolsa, agzeki sözleýşiň etikasyna girýär.

Ýazuw sözleýşiniň düzgünleri mekdeplerde mydama öwredilip gellen bolsa, sözleýiş medeniýeti soňky döwürlerde döredi. XX asyryň 80-nji ýyllaryndan başlap ýokary okuw mekdepleriniň dil we edebiýat bölümlerinde sözleýiş medeniýeti öwredilip başlandy. Häzirki wagtda lingwoetikanyň ulanylyş çägi has-da giňelýär.

Soraglar we ýumuş:

1. Dil biliminiň ylmy-pudaklaýyn gurluşynyň nähili bölümleri bar?
2. Ol bölümleriň her birini özüňizçe häsiýetlendirin.
3. Diliň filosofiýasynyň nähili ugurlary bar?

Hödürlenilýän edebiýatlar:

1. *Норман Б.Ю.* Теория языка. М., 2008.
2. *Общее языкознание. Внутренняя структура языка.* Под ред. Б.А. Серебrenникова. М., 1972.
3. *Попова З.Д., Стернин И.А.* Общее языкознание. М., 2007.

Diliň emele gelmegi. Glottogenez

Gadymy döwürlerden bäri adamlaryň ünsüni özüne çekýän meseleleriň biri hem diliň döreýşi-*golottogenez* meselesidir. Halk döredijiliginiň dürli eserlerinde, çeper we ylmy edebiýatlarda diliň emele gelşi bilen baglanyşykly dürli pikirler aýdylypdyr. Bu pikirleriň käbirleri sada, käbirleri bolsa belli bir ylmy garaýyşlara esaslanýar. Biziň eýýamymyzdan öňki müňýyllyklarda gadymy **Hindistanda, Hytaýda, Müsürde, Wawilonda, Eýranda, Gresiyada** ýaýran rowaýatlarda, goşgulara, ertekilerde dil keramatly zat hökmünde gör-lüp, ony beýik Ýaradyjynyň ýaradyp, öz tabynlygyndakylara sowgat hökmünde berendigi aýdylýar.

Ýer ýüzüniň dürli künjeginde ýaşaýan halklaryň dini ynançlarynyň taryhynda hem diliň döreýşi bilen baglanyşykly köpsanly çaklamalara, aýtgylara duş gelmek bolýar. Dünýä dinleriniň ählisinde diýen

ýaly, diliň gelip çykyşyna degişli pikirler bar. Biziň eýýamymyzdan öňki döwürde ýewreý dilinde ýazylan gadymy dini kitapda dünýäniň nähili ýaradylandygy, adamlaryň nähili dörändigi bilen baglanyşykly, diliň gelip çykyşyna, ýaýraýşyna degişli maglumatlar hem bar. Bu kitapda aýdylyşyna görä, Hudaý ýagty wagty «gündiz», garaňky wagty «gije», suwuň üýşen ýerini «deňiz» diýip atlandyrypdyr. Soňra Hudaý бүтін haýwanlary hem-de guşlary toprakdan ýaradypdyr, ilkinji ynsan bolan Adamy jana getiripdir. Adam bolsa, Ýer ýüzündäki haýwanlara, guşlara, ösümlüklere hem-de gaýry zatlara at dakypdyr. Ýöne, bu kitapda Adamyň бүтін barlyga at goýanda haýsy dilde gepländigi, ol atlaryň haýsy dilde goýlandygy barada maglumat berilmeýär (A.Gurbanow. Umumy dilçilik, Baku 1977, 210 sah.).

Diliň döreýşi bilen baglanyşykly başga bir kitapda her bir diliň öz Hudaýy bar diýlip hasaplanylýar. Ol Hudaý şol halkyň dilini döredipdir, şeýle-de adamlaryň arasyndaky gepleşigi öwredipdir. Gadymy müsürliлер özleri üçin diliň Hudaýy diýip, Totuny, gadymy grekler Prometeýi hasap edipdirler.

XIV asyrdaky ýaşap geçen beýik türkmen alymy **Nasyreddin Rabguzynyň** dünýä edebiýatynda uly meşhurlyga eýe bolan «Kysasy Rabguzy» eseriniň «Adam alaýhyssalama zatlaryň atlarynyň öwredilmeginiň beýany» atly bölümünde diliň döreýşi bilen baglanyşykly şeýle setirler bar: «Hezreti Adam alaýhyssalam Allatagalanyň ylham nazary bilen ýokarky we aşaky hemme älemdäki mahlukatu-möwjudatlardan haýwanlaryň, ösümlükleriň, daşlaryň, agaçlaryň atlaryny, olaryň sypatlaryny, hünärlerini geregiçe beýan etdi» (Nasyreddin Rabguzy. **Kysasy Rabguzy** Aşgabat, 2004, 59 sah.).

Diliň emele gelşi gadymy filosofiki işlerde-de beýan edilipdir. Bu mesele bilen antik döwrüň alymlary ylmy nukdaýnazardan meşgullanypdyr. Grek filosoflary zatlara at bermegi bilen baglanyşykly iki sany garşylykly pikiri orta atypdyrlar. Antik döwrüň meşhur materialist filosofy **Demokrit** (b.e.öň 460–370-nji ýyllar) zatlaryň özüne berlen at bilen hiç hili baglanyşygynyň ýokdugy, zatlara adyň ynsanlar tarapyndan dakylýandygy baradaky pikiri öňe sürüpdir. **Platon** bolsa, zat bilen onuň adynyň arasyndaky baglanyşygyň bardygyny, zatlara adyň Hudaý tarapyndan dakylýandygyny nygtaýdyr.

Gadymy Rim akyl-dary we şahyry **Lukaresiý** (b.e.öň 99–55-nji ýyllar) hem dil bilen baglanyşykly pikirleri aýdypdyr. Ol öz garaýyşlaryny «Zatlaryň tebigaty hakynda» atlandyrylan meşhur filosofiki poemasynda şygry bilen beýan edipdir. Lukaresiý diliň ynsandan başga ylahy bir barlyk tarapyndan ýaradylandygy baradaky pikire ynanmandyr. Onuň pikiriçe, zatlaryň ady zerurlyk netijesinde döredir, her bir at talabyň esasynda emele gelipdir.

Diliň nähli emele gelendigi hakyndaky pikirler mydama alymlaryň üns merkezinde bolupdyr. Orta asyrlarda, Täzeden döreýiş döwründe bu mesele hakynda täze ylmy garaýyşlar öňe sürülmandir. XVII–XVIII asyrlarda diliň döreýşi meselesi bilen Ýewropanyň birentek ýurtlarynyň, **Angliýanyň, Germaniýanyň, Fransiýanyň** görnükli alymlary meşgul bolupdyr. XIX asyrdaky bu möhüm mesele beýleki ylmyň hem birtoparyny özüne çekipdir. Şuňa görä-de diliň döreýiş meselesi barada taryhçylar, etnograflar, psihologlar, antropologlar we beýleki alymlar çuňňur gyzyklanypdyrlar.

Diliň döreýşi baradaky meselede, esasan, iki sany kemçilige ýol berilýär. Olaryň biri – diliň ähli meselesiniň dil bilimine bagly hasap edilmezligi, beýlekisi bolsa, diliň emele gelmegi baradaky mesele bilen dilleriň emele gelmegi hakyndaky meseläniň garyşdyrylmagy hakyndaky pikirlerdir.

Birinji pikirini tarapdarlary diliň döreýşi baradaky meseläniň dil bilimine degişlidigini inkär edip, onuň filosofiýa, antropologiýa we gaýry ylmlara degişlidigini tassyklaýarlar. Bu mesele, hatda, häzirkizaman dil biliminde hem bellibir derejede uly orun alypdyr. Meselem, belli fransuz dilçisi **Žozef Wandriýes** 1914-nji ýylda ýazyp tamamlan «Dil» atly meşhur kitabynda: «Aslynda diliň döreýşi baradaky mesele dil bilimine degişli däldir, bu hakykatdyr» diýip belleýär (Ж. Вандриес. Язык (Лингвистический введение в историю). М., 1937, 19 sah.).

Amerikaly dilçi **Eduard Sepir** bolsa özüniň 1921-nji ýylda ýazan «Dil» atly kitabynda diliň emele gelşi hakyndaky meseläniň goýluşyny dil bilimi üçin zerur zat hasap etmeýär, onuň filosofiýa degişlidigini nygtaýar (Е. Сепир. Язык (Введение в изучение речи). М.-Л., 1934, 121 sah.).

Diliň emele gelmegini dil biliminden başga ylmlarda öwrenmegi tekrarlaýanlar meseläniň örän kyn hem-de köptarapyldygyny

na esaslanýarlar. Ýöne, mesele näçe çylşyrymly bolsa-da, ony dil biliminden daşda goýmak bolmaýar. Dil, onuň ähli meseleleri dil biliminiň obýektidir. Dil biliminde diliň döreýşi barada örän köp işler edilipdir, soňky ýyllarda täze-täze garaýyşlar öňe sürülýär. Şunuň bilen bilelikde adamyň gep agzalary, olaryň gurluşlary, özboluşlylygy, sesini emele gelşi derňelýär. Şu babatda birentek ylymlaryň: taryhyň, psihologiýanyň, etnografiýanyň, filosofiýanyň, geografiýanyň we beýleki ylymlaryň kömegine bil baglamaly bolýar.

Häzirki zaman dil biliminde diliň döreýşi baradaky mesele dilleriň emele gelmegi baradaky mesele bilen gatyşdyrylmaýar. Dilçi alymlar, umuman, dil düşünjesini, takyk dillerden aýratynlykda göz önüne getirmegi başardylar. Adamyň haçan geplemäge başlandygynyň taryhy ynsanyň özi ýaly gadymydyr. Aýratyn alnan dilleriň bolsa döreýiş taryhy münlerçe ýyllyk ýa-da ondan hem az wagty öz içine alýar. Şoňa görä-de bize mälum bolan dilleriň hiç biri adamzat aragatnaşygynyň haçan dörändigini görkezip bilmez.

Diýmek, diliň we dilleriň döreýşi düýbünden tapawutly meseledir. Biz diliň döreýşi barada birentek işleriň edilendigini öňde belläp geçipdik. Indi, şol nazaryýetleriň birnäçesine seredeliň.

1. Sese öýkünme nazaryýeti. Bu nazaryýet diliň emele gelmegi barada öňe sürülen ilkinji nazaryýetleriň biridir. Ol b.e.öň V–IV asyrlarda gadymy Gresiyada ýaýrapdyr. Sese öýkünme nazaryýetine laýyklykda, ilkinji adamlaryň eşidýän seslerine görä ses çykarmalary netijesinde dil emele gelipdir. Adam gören zadyny başga bir adama habar bermek üçin şol zadyň çykarýan sesini gaýtalap görkezipdir, meselem, goýun görendigini mälum etmek üçin kellesini aşak egip mäläpdir, it görendigini habar bermek üçin kellesini ýokary tutup üýrüpdir, gurt görende uwlapdyr, öküz görende molapdyr, şeýlelikde, ähli haýwanlaryň, guşlaryň tebigy hadysalaryň seslerini öwrenipdir. Sese öýkünme nazaryýetiniň tarapdarlarynyň pikirçe, gaýtalanmagy öwrenilen sesler soňlugy bilen birleşip sözlere öwrülipdir. Diliň beýleki sözleri hem şol sözlerden ýasalypdyr.

Bu nazaryýetiň esasynda diliň emele gelmändigini tassyklaýan birnäçe subutnamalar bar:

1. Häzirki zaman dilleriniň leksikasynyň etimologik barlaglary dillerdäki öýkünme sözleriniň örän azdygyny görkezýär.

2. Biziň daş-töweregimizi gurşap alýan maddy barlygyň biren-tegi ses çykarmaga, ses döretmäge ukyply däl. Şol sebäpden hem, olaryň adyny sese öýkünme bilen düşündirip bolmaýar.

3. Dildäki öýkünme sözler-gagyldy, uwwuldy, şarryldy we ş.m. adamyň durmuşynda zerur bolmadyk sözlerdir.

4. Käbir dilleriň leksikasynyň ylmy derňewleriniň görkezmegine görä, öýkünme sözler diliň ösüşiniň söňky döwürlerine degişlidir.

5. Diliň sözlük düzüminiň esasy sözlerini asyl sözler tutýar, olaryň bolsa, öýkünme sözler bilen hiç hili baglanyşygy ýokdur.

6. Dunýa dillerinde ulanylýan öýkünme sözleriniň ses düzümi birmeňzeş däl. Itiň üýrmegi, atyň kişnemegi, suwuň şaggyldysy her dilde başgaça aňladylýar.

Sunuň ýaly kemçilikleriniň bardygyna garamazdan, sese öýkünme nazaryýeti XVII asyryň başlaryndan başlap has giňden ýaýrapdyr. XVIII asyryň başynda nemes filosoflary bu nazaryýetiň ýörelgelerini goldap çykyş edipdirler hem-de diliň sese öýkünme netijesinde emele gelendigini subut etmäge çalşypdyrlar. Häzirki döwürde-de birentek dilçiler we filosoflar diliň döremeginiň esasynda sese öýkünmäniň ýatandygyny tassyklaýarlar.

2. **Ümlükler nazaryýeti.** Diliň emele gelmeginde ümlükler nazaryýetiniň öňe sürülmegi hem gadymy Gresiyada ýüze çykypdyr. Bu nazaryýeti esaslandyryjylar **Epikuryň** tarapdarlarydyr.

Ümlükler nazaryýetine laýyklykda, dil adamlaryň agyry, gorky, geň galmak, begenç, gynanç we ş.m. netijesinde çykarýan duýgy aňladýan seslerinden emele gelipdir. Şu nazaryýete görä, adamlar öz ahwallaryny: begenjini, gynanjyny, satlygyny beýleki adamlara ümlükler arkaly beýan edipdirler, hem-de olara bellibir manylary beripdirler. Soň olardan täze-täze sözler döräpdir hem-de dil emele gelipdir. Bu nazaryýetiň tarapdarlary başga-da bir gyzykly pikiri öňe sürüpdirler. Olaryň pikiriçe **inçe sesli ümlükler** begenç bilen bagly duýgyny, **ýogyn sesli ümlükler** gynanç bilen bagly duýgyny aňladypdyr.

Ümlükler nazaryýeti dünýäniň dürli ülkelerine giňden ýaýrapdyr. Bu nazaryýetiň hem birnäçe kemçiliklerini görkezmek mümkin:

1. Dilde beýleki sözlere garanynda ümlükleriň sany örän azdyr. Şoňa görä-de, dildäki onlarça mün sözi emele getirmekde ümlükleri esas edinip almak ýalňys bolar.

2. Dildäki ümlükler hiç hili takyk leksik manyny, grammatik manyny bermeýär. Nazary dil biliminiň kesgitlemegine görä, ümlükler dilde esasy sözler hasap edilmeyär. Şoňa görä-de olar beýleki sözleriň ýasalmagyna esas bolup bilmezler.

3. Bu nazaryýetiň iň uly kemçiligi, ümlükler diliň esasy hyzmaty bolan aragatnaşyk hyzmatynda ulanylmaýar.

Ýöne dillerde ümlükleriň hyzmatyny hem peseltmek bolmaz. Milli dillerde ümlükleriň aýratynlygy has-da aýdyň ýüze çykýar. Her bir diliň özüne mahsus ümlükleri bardyr.

XVIII asyrdä ümlükler nazaryýeti giňden ýaýrap başlaýar. Onuň tarapdarlarynyň arasynda **Žan Žak Russo** has-da tapawutlanýar. XIX asyryň ahyrynda XX asyryň başynda rus alymy **D.N.Kudrýawskiý** hem ümlükler nazaryýetiniň ýörelgelerini dogry hasap edipdir.

Ümlükler nazaryýetini düýbünden gereksiz zat hasaplamak bolmaz, dil biliminde onuň dildäki ümlükleriň etimologiýasyny öwrenmekde uly hyzmaty bardyr.

3. Durmuşy razylaşma nazaryýeti. Diliň döreýşiniň gadymy nazaryýetleriniň biri durmuşy razylaşma nazaryýetidir. Bu nazaryýet käbir işlerde *sosial şertnama nazaryýeti* diýlip hem atlandyrylýar. Bu nazaryýet hem b.e.öň V-IV asyrlarda gadymy Gresiyada döräpdir. Ol nazaryýetiň esasyňy özara ylalaşyk, razylaşma tutýar.

Durmuşy razylaşma nazaryýetine görä, dil adamlaryň özarlarynda zatlaryň ady hakynda razylaşmagy, ylalaşmagy netijesinde döräpdir. Ilkibaşda, dil ýokka adamlar ol ýa-da başga hadysany ýa-da zady atlandyrmak zerurlygy ýüze çykanda biri-birleri bilen ylalaşypdyrlar. Meselem, ýerde gögerýän närselere «ösümlik», olaryň bir görnüşine «bugdaý», beýleki bir görnüşine «arpa», «ýorunja», «ýowşan» we ş.m. haýwanlaryň görnüşlerine «goýun», «sygyr», «gaplaň», «towşan» we ş.m. atlary beripdirler. Bu atlar dakylanda adamlar toplanyp haýsy zada näme at dakmalydygyny ylalaşypdyrlar.

Durmuşy razylaşma nazaryýetiniň tarapdarlary ylmyň dürli ugurlaryna degişli adalgalar döredilende, olaryň ylalaşyk netijesinde döredilýändigini özlerine esas edinip alýarlar. Olar adalgalaryň ýasalmagynda razylaşmanyň esas edilip alynmagy baradaky iş ilkinji sözleriň döredilmeginde hem ulanylypdyr diýip, subut etmäge çalyşýarlar.

Durmuşy razylaşma nazaryýetiniň diliň emele gelmegini düşündirip bilmeýändigine onuň aşakdaky kemçilikleri güwä geçýär:

1. Eger ilkinji adamlar ol ýa-da başga bir zada at dakmakçy bolup ýygnansalar, olaryň ortalyk aragatnaşyk guraly bolmaly. Mälim bolşy ýaly, esasy aragatnaşyk guraly dildir. Entek dil ýokka, nädip zatlara at dakmak hakynda ylalaşyp bolar!? At dakmak üçin sözler diliň sözlük düzüminden alynmaly. Dil bolmasa, sözlük düzümi hem bolup bilmez. Diýmek, bu nazaryýet esassyz hem-de ýalňyşdyr.

2. Durmuşy razylaşma nazaryýetiniň tarapdarlary ilkinji sözleriň döremegini adalga ýasalyş işi bilen baglanyşdyrmakçy bolýarlar. Ýöne, bu meseleler düýbünden biri-birinden tapawutlydyr. Ilkinji sözleriň emele gelmegi dil bilen adalgalaryň döremegi bolsa ylym bilen baglydyr. Eger dil döremedik bolsa, ylym emele gelmezdi. Diliň döremegi bilen ylym, ylmyň döremegi bilen bolsa adalga döreýär. Şuňa görä-de ilkinji sözleriň taryhy adalgalaryň taryhyna garanynda gaty gadymdyr. Adalgalar diliň döreýşinden has soň ýüze çykandyr.

Diýmek, ilkinji adamlar entek dil döremänkä özara razylaşyp, täze-täze sözleri ýasap, dili emele getirip bilmezler diýmekdir.

4. Yşaratlar nazaryýeti. Diliň döreýşi baradaky öňe sürilen nazaryýetleriň giňden ýaýranlarynyň biri yşaratlar nazaryýetidir. Bu nazaryýetiň esasy manysy – ilki dil yşaratlar şekilinde bolupdyr, adamlar ilkibaşda yşaratlar bilen gepleşipdir, gepleýiş dili bolsa soň emele gelip, yşaratlar diline kömekçi bolupdyr.

Bu nazaryýetiň esasy wekilleriniň biri bolan nemes psihology **Wilhelm Maks Wund** (1832-1920) yşaratlary we sesleri birleşdiripdir. Onuň pikirine laýyklykda, yşaratyň ses bilen bilelikdäki hereketiniň netijesinde dil emele gelipdir.

Yşaratlar nazaryýeti az wagtyň dowamynda giňden ýaýrap, munuň bilen baglanyşykly täze pikirler ýüze çykypdyr. Iňlis alymy **F.Penjet** gepleýiş diliniň ilkinji dörändigini inkär edýär. Ol ilkinji adamlaryň ellerini, dillerini, dodaklaryny hereketlendirmegi netijesinde gepleşendiklerini görkezýär. Penjetiň pikiriçe, adamlar esasan, el arkaly gürleşipdirler, ýöne, soňlugy bilen eliň üstüne ýaşayyş üçin zerur bolan beýleki zähmetleriň ýüklenilmegi netijesinde, eliň aragatnaşyk hyzmaty peselipdir. Şoňa görä-de ses çykarmak zerurlygy döräpdir, netijede gepleşik sesleri emele gelipdir. Amerikalý alym **Trondaýk** ilkinji ynsanlaryň el hereketinden başga gepleýiş agzalaryny hereketlendirip, pikirini beýan edendigini belläpdir.

Yşaratlar diliniň tarapdarlarynyň biri meşhur dilçi **N.Ý.Marrdyr**. Ol yşaratlar dilini «kinetik dil», «el hereket dili» diýip atlandyryp, diliň döreýşi barada täze nazaryýet döretmek isläpdir. N.Ý. Marr diliň aslynda yşaratlar görnüşinde ýüze çykandygyny, gepleýiş diliniň has soňky döwre degişlidigini belleýär.

Yşaratlar dili nazaryýetiniň tarapdarlarynyň arasynda iki sany pikir biri-birinden tapawutlanýar. Alymlaryň bir topary ýokarda belleýşimiz ýaly, ilkinji adamlaryň el, dil, dodak hereketleriniň kömegi bilen gepleşendiklerini oňe sürýärler. Beýleki topary bolsa, diňe elni hereketi arkaly aragatnaşyk edilendigini nygtaýar. Meselem, golland alymy **Ý.Wan.Kinneken** ynsanlar öz pikirini diňe elni kömegi bilen beýan edipdir diýip belleýär.

Yşaratlar nazaryýeti aşakdaky sebäplere görä, diliň döreýşini subut bilmeýär:

1. Yşaratlar görmek bilen baglanyşykly hadysalara degişlidir. Olary eşidip däl-de, görüp bolýar. Dil bolsa gepleşilýän we eşidilýän hadysadyr.

2. Yşaratlarda söz ýokdur. Şoňa görä-de yşarat we mimika zadyň, hadysanyň ady bolup bilmez.

3. Yşaratlar gepleýiş dilinden oň emele gelmändir. Olar gepleýiş diliniň emele gelşiniň dowamynda ýa-da ondan soň döräpdir.

Umuman, yşaratlaryň ähmiýetini düýbünden inkär etmek bolmaz. Ýöne, yşaratlar ol nazaryýetiň tarapdarlarynyň belleýşi ýaly, diliň döremeginde esas däl, olaryň kömekçilik hyzmaty bardyr.

Teatrlarda görkezilýän oýunlarda sahna ussatlarynyň hereketleri olaryň gepleýiş diliniň has emosional bolmagyna täsir edýär, janlylygy artdyrýar.

5. **Zähmet gykylyklary nazaryýeti.** Bu nazaryýet XIX asyrdan emele gelipdir. Muny şol asyryň 70-nji ýyllarynda fransuz filosofy **Lýudwig Nuare** (1829-1889) oňe sürüpdür. L.Nuare diliň döreýşini esaslandyrmaga çalyşýan alymlaryň biri bolup, diliň emele gelmegini ilkinji gezek zähmet bilen baglanyşdyrypdyr.

L.Nuareniň zähmet gykylyklary nazaryýetine görä, dil zähmetiň dowamynda ynsanlaryň çykarýan biygtyýar gykylyklarynyň esasynda döräpdir. Meselem, odun çapýan adamyň paltany urandaky, deňizçileriň labyry galdyrandaky, pälwanlaryň göreşdäki çykarýan

sesleri diliň ilkinji sözleri bolup hyzmat edipdir hem-de beýleki sözler olardan emele gelipdir.

L.Nuareniň pikiriçe, zähmet bilen dil paralel amallardyr. Olardan dil adamyň zähmet prosesiniň kömekçisi bolup hyzmat edýär. Ol mundan başga-da diliň kömekçi bolman hem biljekdigini, ýagny ses çykarmazdan agaja palta urup boljakdygyny hem belläp geçýär.

Diliň döreýşini bu nazaryýet hem aýdyňlaşdyryp bilmeýär. Ony aşakdaky subutnamalar görkezýär.

1. Iş wagtynda adamyň çykarýan dürli sesleri, galmagallar dilde aýratyn mana eýe bolmaýan sazlaşykly seslerdir. Olar diliň aragatnaşyk we beýleki hyzmatlaryny ýerine ýetirmeýär. Dile mahsus bolan aýratynlyklaryň hiç biri zähmet gykylyklarynda ýokdur. Şonuň üçin-de zähmet gykylyklary diliň döremeginde esas bolan sözler hasaplanylýp bilinmeýär.

2. Zähmet bilen dil L.Nuareniň belleýşi ýaly, ugurdaş ýaşaýan hadysalar däl. Olar biri-birinden aýratyn zatlardyr.

3. Dil zähmete goldaw bermek maksady bilen däl, ynsanlaryň arasyndaky aragatnaşygy amala aşyrmak üçin emele gelipdir.

4. Zähmet gykylyklary örän azdyr. Şolar ýaly gykylyklar haýwanlarda hem bardyr. Eger bu gykylyklar diliň esasyny düzýän bolsa, onda haýwanlar hem gepläp bilerdi.

Diýmek, zähmet gykylyklary nazaryýeti hem diliň döreýşini esaslandyryp bilmeýär.

Diliň döreýşi baradaky mesele gadymy döwürlerden bäri öwrenilýän hem bolsa, ol entek çözülmelik ýagdaýynda galýar.

Soraglar we ýumuş:

1. Diliň döreýşi baradaky dini garaýyşlary häsiýetlendirin.
2. Diliň we dilleriň emele gelmeginde nähili tapawut bar?
3. Diliň emele gelmegi baradaky nazaryýetleriň nähili aýratynlyklary we kemçilikleri bar?

Hödürlenilýän edebiýatlar:

1. *Annanurow A.* Dil biliminiň käbir meseleleri. Aşgabat, 1965.
2. *Annanurow A.* Dil biliminiň esaslary. I bölek. Aşgabat, 1971.
3. *Норман Б.Ю.* Теория языка. М., 2008.
4. *Хроленко А.Т., Бондалетов В.Д.* Теория языка. М., 2006.

Diliň hyzmatlary

Diliň ýerine ýetirýän hyzmatlary dil biliminde anyk kesgitlenilen däl. Dilçileriň arasynda bu düşünjäniň mazmunyny düşündürmekde bir pikire gelinmeýär. Lingwistika degişli işleriň birenteginde diliň hyzmaty hökmünde onuň esasy niýetlenilýän zady-**kommunikatiw (aragatnaşyk) hyzmaty** öňe sürülýär. Bu pikiri rus dilçileri **N.I.Zinkin, B.A.Serebrennikow** we beýlekiler öz işlerinde yzygiderli ösdürýärler.

Diliň kommunikatiw hyzmaty häzirki zaman şertlerinde üç görnüşde ýüze çykýar:

– dar çygra gönükdirilen aragatnaşyk – munda bir adamyň beýleki bir adam bilen aragatnaşygy göz önünde tutulýar, dilden ýa-da ýazmaça görnüşinde alnyp barylýan dialog;

– giň çygra gönükdirilen aragatnaşyk – bir adamyň adamlaryň uly toparyna gönüden-göni ýüzlenmegi (sapak, umumy okuw, ýyg-naklar we ş.m.);

– köpçülikleýin atagatnaşyk – adamyň telewideniýäniň, radionyň, gazetiň üsti bilen görünmeýän köpçülige ýüzlenmesi.

Diliň beýleki bir hyzmaty onuň **ekspressiw** (duýgy bildiriş) hyzmatydyr. Bu hyzmat esasan, sözleýjiniň özüne degişlidir. Sebäbi, sözleýji diliň bu hyzmatyndan peýdalanyň özüniň haýsydyr bir duýgusyny beýan edýär. Mundan başga-da diliň daş-töwreregimizi gurşap alýan zatlary atlandyrmak hyzmaty – **nominatiw** hyzmaty hem bardyr. Biz gözümüz bilen görýän, haýsydyr bir duýgymyz bilen duýýan zatlarymyzyň hemmesine sözleri ulanyp at dakýarys. Adamzadyň münlerçe ýyllaryň dowamynda gazanan tejribeleri, ylmy-bilimi sözlerde, ýazuw görnüşinde toplanýar. Diliň toplan saklaýjylyk hyzmatyna onuň **akkumulýatiw hyzmaty** diýilýär. Biz akkumulýatiw hyzmatyň kömegi bilen gadymy döwürlerden gelýän halk döredijilik eserlerimizi, akyldarlarymyzyň döreden ylmy işlerini, eserlerini, şahyrlarymyzyň goşgularyny nesilden-nesle geçirýäris. Diliň mundan başga-da (öwrenijilik) hyzmaty hem bardyr. Adam dil arkaly beýleki adamlaryň, öňki nesilleriň dünýä akyl ýetirmesiniň netijeleri bilen tanyşýar. Diliň bu özboluşlylygy adamlaryň okuw mekdeplerinde bilim almaklaryny üpjün edýär.

Bu hyzmatlar sözleşşiň aýratyn ýagdaýlarynda emele gelýär. Olary diliň kommunikiatiw hyzmatynyň hususy ýagdaýlarda ýüze çykmagy hökmünde kabul edip bolar. Dil guraldyr. Guralyň esasy hyzmaty, niýetlenilýän zady bolýar. Ýöne şol guraly niýetlenilmedik zady üçin, zerurlyk bolan ýerinde başga ýagdaýlarda hem ulanmak bolar. Meselem, paltanyň esasy hyzmaty nämendir bir zady çäpmek. Ýöne, ony çüý kakmak, agyrlyk üçin ulanmak, gapynyň açylmazlygy üçin söýäp goýmak ýaly işlerde hem ulanyp bolar. Şunuň ýaly, diliň esasy hyzmaty aragatnaşykdyr, onuň beýleki esasy däl hyzmatlary bellibir aragatnaşyk şertlerinde aragatnaşyk hyzmatynyň takyklaşdyrylan görnüşidir.

Soraglar we ýumuş:

1. Diliň kommunikiatiw hyzmaty diýip nämä düşüňärsiňiz?
2. Kommunikatiw hyzmatyň nähili görnüşleri bar?
3. Diliň başga nähili hyzmatlary bar? Olary häsiýetlendirin.

Hödürlenilýän edebiýatlar:

1. *Dogan Aksan*. Her yönüde dil. Ankara 2007.
2. *Хроленко А.Т., Бондалетов В.Д.* Теория языка. М., 2006.
3. *Кодухов В.И.* Общее языкознание. М., 1974.

Dil we dil belgileri. Diliň gatlaýyn (ýarus) gurluşy

Dil biliminiň esasy öwrenýän predmeti dildir. Dil näme? Ol agaç, kagyz, el, aýak ýaly gözümize anyk görünüp duran zat däl. Dili ýerinden gozgap, ölçäp, agramyny çekip bolmaýar.

Dil ot, ýagtylyk, ýagyş ýaly tebigy hadysa bolaýmasyn!

Ýöne, dil diňe adamzat jemgyýetinde emele gelýär, oduň, ýagtylygyň, ýagşyň emele gelmegi üçin bolsa adamyň asla zerurlygy ýokdur. Häzirki zaman ylmy dili belgileriň ulgamy hökmünde kesgitleýär. Şunda dildäki ähli belgiler iki sany uly topara bölünýär.

Birinji topara «jaý», «adam», «ýel» ýaly doly manyly sözler degişlidir. Olar biziň daş-töweregimizi gurşap alýan zatlary we hadysalary aňladýarlar. Meselem, «jaý» sözi adamlaryň ýaşamak ýa-da haýsydyr bir zatlary saklamak üçin guran binasyny aňladýar, «adam»

sözi bolsa, aňly-düşünjeli, gelemek başarnygy bolan mahlugyň adydyr, (Adamzatdyr ähli mahlugyň başy. (Omar Haýýam)) «ýel» sözi howanyň tekizlik boýunça hereket etmegidir.

Belgileriň ikinji toparyna ownuk bölekler, baglaýjy kömekçiler, goşulmalar we şulara meňzeşler degişlidir. Birinji topardaky belgilerden tapawutlylykda, olar daşky dünýädäki bar bolan zatlary, hadysalary aňlatmaga ukyply däldirler. Hakykatda, rus dilindäki «k» predlogy ýa-da nemes dilindäki «*der*» artikli nämäni aňladýar? Bu sözleriň arassa gullukçylyk hyzmaty bardyr. Olar birinji topara girýän belgileriň arasyndaky baglanyşygy aňlatmak üçin peýdalanylýar. Meselem, «k» predlogy «öýe gitmek» (ийти к дому) söz düzüminde «gitmek» hereketiniň ugruny, «öý» sözüne ugrukmasyny görkezýär.

Nemes dilindäki «*der*» artikli aňyrsynda at duran baş düşümindäki, birlik sandaky, erkeklik jynsyny görkezýär.

Dil ulgamy köp gatlydyr ýa-da ylymda ulanylýan adalga laýyklykda köp derejeli gurluşa eýedir. Diliň aşaky derejesi seslerde jemlenýär. Olar özünden has ýokary derejeler bolan morfemalary, sözleri we şuňa meňzeşleri gurmak üçin serişde bolup hyzmat edýärler. Dilde bu dereje *fonetik dereje* diýlip atlandyrylýar. Diliň beýleki bir derejesinde morfemalar-kökler, goşulmalar we şulara meňzeşler ýerleşýär. Morfema-mundan beýläk bölünmeýän manyly forma, morfologik birlikdir (J.Amansaryýew, G.Gulmanow, Lingwistik terminleriň rusça-türkmençe sparwoçnigi. Aşgabat, 1981, 109 sah.). Bu dereje *morfologik dereje* atlandyrylýar. Morfemalar fonetik derejeden tapawutlylykda ses bilen bilelikde many aýratynlygyna hem eýedir. Ýöne, olaryň manysy morfemanyň sözün düzüminde bellibir orun eýelän wagtynda ýüze çykýar. Mysal üçin, «gelyär» sözünü alyp göreliň. Türkmen dilini bilýän islendik adam bu sözün häzirki zaman işligidigini säginmän aýdyp biler. Muny sözün soňundaky «-ýär» goşulmasy subut edýär. Şeýlelikde, sözün soňundan -ýär goşulmasy goşulan bolsa, ol häzirki zaman işligidir diýip aýtmak mümkin. Ýöne, -ýär goşulmasy sözden aýrylanda nämäni aňladýar? Hiç zady! «Men ýär bilen geldim», «Saňa ýär gerekmi?» diýip aýdyp bolmaýar. Sebäbi, goşulmanyň leksiki manysy ýokdur, ol diňe grammatik mana eýe bolup bilýär.

Diliň üçünji derejesi-*leksiki derejedir*. Bu derejede sözler ýerleşýär. Sözleriň morfemalardan tapawudy, olar leksik mana eýe

bolmaklaryndan başga-da, sözleýişde özbaşdak ulanylyp bilýänligindedir. Sözler sözlem agzasy bolmak hukugyna eýedirler. Sözleriň esasy hyzmaty daşky dünýäni gurşap alýan zatlaryň, hadysalaryň atlaryny aňlatmakdyr.

Diliň başga bir derejesi *sintaktik derejedir*. Sintaksisiň esasy birligi söz düzümleri we sözlemlerdir. Sözlemler haýsydyr bir pikiri başga birine ýa-da başgalara geçirmek üçin peýdalanylýar. Şu ýerde bellenilmeli zat, has kiçi derejäniň birlikleriniň has uly derejedäki birlikleri döretmekde serişde bolup durýanlygydyr. Seslerden morfemalar düzülýär, morfemalardan sözler gurulýar, sözler hem öz gezeginde sözlemleri emele getirýärler.

Dildäki dereje näçe ýokary bolsa, onda şonça-da köp mukdardaky birlik ýerleşýär. Derejeleriň içinde iň az «ilatlýsy» fonetik derejedir. Dildäki sesleriň sany dünýäniň hiç bir dilinde onlarçadan ýokary bolmaýar. Morfemalaryň sany eýýäm münlerçe san bilen sanalýar, sözleriň sany bolsa onlarça, ýüzlerçe mündür. Ol ýa-da beýleki diliň sözlemleri hakynda gürrüň edilende olary sanamak mümkin dälidir.

Soraglar:

1. Dil näme?
2. Dilde belgileriň haýsy görnüşleri bar?
3. Diliň derejeleýin gurluşy näme? Haýsy derejeleri atlandyryp bilersiňiz?
4. Fonetik derejäniň birligi diliň beýleki derejeleriniň birliklerinden, esasan, nämesi bilen tapawutlanýar?
5. Leksiki derejäniň birlikleriniň nähili hyzmatlary bar?
6. Sintaktik derejäniň birlikleri nähili hyzmaty ýerine ýetirýär?

Hödürlenilýän edebiýatlar:

1. Джон Лайонз. Введение в теоретическую лингвистику. М., 1978.
2. Кодухов В.И. Общее языкознание. М., 1974.
3. Попова З.Д., Стернин И.А. Общее языкознание. М., 2007.

Dil maşgalalary. Dilleriň genealogik bölünişi

Öň belläp geçişimiz ýaly, käbir diller biri-birine örän meňzeşdir. Ol dillerde gepleýän adamlar öz aralarynda hiç hili terjimeçisiz aňsat düşünişip bilýärler. Mysal üçin, türkmen adamsy garagalpak, azerbaý-

jan, türk adamlary bilen, rus adamsy belarus, ukrain adamlary bilen, norwegiýaly adam daniýaly ýa-da şwed bilen, italiýaly ispaniýaly ýa-da portugaliýaly bilen, biraz kynçylykly bolsa-da, düşünişip bilýärler. Dilleriň şunuň ýaly meňzeşligi, olaryň umumy kök – dilden emele gelendigi bilen düşündirilýär. Türkmen, garagapak, azerbaýjan, türk dilleri gadymy oguz dilinden, rus, ukrain, belarus dilleri gadymy rus dilinden, norweg, şwed dilleri gadymy skandinaw dillerinden, ispan, italýan, portugal (şeýle-de Ýewropa dilleriniň birtopary) latyn dilinden emele gelendir.

Bir umumy kök dilden emele gelen dillere **garyndaş diller** diýlip at berilýär. Ýakyn garyndaşlyk, meselem, türk we türkmen dilleriniň, rus, ukrain, belarus dilleriniň arasyndaky ýakynlyk hiç-hili ylmy subutnamalar talap etmezden, mese-mälim görnüp dur. Garyndaşlygy has aňyrdan gaýdýan dilleriň, meselem, türkmen we ýakut dilleriniň, rus we litwa dilleriniň garyndaşlygy ýörite derňewleriň netijesinde kesgitlenilýär. Gelip çykyşynyň umumylygynyň esasynda dilleriň bölünmegine **dilleriň genealogik** bölünişi diýilýär. Garyndaş dilleriň iň uly birleşmesi *maşgala* diýlip atlandyrylýar. Dil maşgalalary toparlara, olar bolsa öz gezeginde toparçalara bölünip bilner. Käbir toparlar we toparçalar ozünde onlarça dili jemleýär, käbirlerine bolsa bary-ýogy bir dil degişlidir. Biziň mähriban ene dilimiz bolan türkmen dili türki diller maşgalasyna degişlidir. Dünýä dil biliminde diller genealogik taýdan aşakdaky toparlara bölünýär:

HINDI-ÝEWROPA DILLERI MAŞGALASY

Slawýan dilleri topary:

a). Gündogar slawýan dilleri toparçasý: rus, belarus, ukrain, dilleri;

b). Günbatar slawýan dilleri toparçasý: polýak, çeh, slowak, kaşub, ýokarylužik, aşakylužik, polab (öli) dilleri;

ç). Günorta slawýan dilleri toparçasý: bolgar, makedon, serbohorwat, slowen, ybadathana slawýan (öli) dilleri.

German dilleri topary:

a). Günbatar german dilleri toparçasý: nemes, iňlis, niderland (golland), lyuksemburg, friz, idiş, langobard (öli) dilleri;

b). Demirgazyk german (skandinaw) dilleri toparçasý: norweg, daniýa, şwed, island, farer dilleri;

ç). Gündogar german dilleri toparçasy: got (öli), burgund (öli), wandal (öli), gerul (öli), gepid (öli) dilleri.

Roman dilleri topary:

Italýan, ispan, portugal, fransuz, rumyn, moldawan, sardin (sard), oksitan (prowansal), katalan, galisiý, retorman, sefard, dalmatin (öli) dilleri.

Kelt dilleri topary:

a). Gel dilleri toparçasy: şotland, irland, men (man) dilleri;

b). Britt dilleri toparçasy: breton, walliý, korn (öli) dilleri;

ç). Gall dilleri toparçasy: gall (öli), lepontiý (öli) dilleri;

d). Keltiber dilleri toparçasy: keltiber dili (öli).

Eýran dilleri topary:

Awestiý (öli), pars, täjik, kürt, puştu, dariý, osetin, buluç, ýag-nob, tat, ýazgulam, ruşan, şugnan, hazareý, midiý (öli), sogdiý (öli) we başga-da köp dilleri;

Hindi dilleri topary:

Sanskrit (öli), hindi, urdu, nepal, bengal, rajastan, singal, gujrat, maldiv, assam, marathi, oriýa, sindhi, parýa, sigan we s.m dilleri.

Dard diller topary:

a). Günbatar dard (nuristan, kafır) diller toparçasy: kati, prasun, aşkun, waýgali, dameli dilleri.

b). Merkezi dard diller toparçasy: paşaýy, kalaşa, khowar we ş.m dilleri.

ç). Gündogar dard diller toparçasy: kaşimir, phalura, şina we ş.m dilleri.

Baltika dilleri topary:

Latyš, litwa, prus (öli), ýatwýaž (öli), kurş (öli), galind (öli) dilleri.

Het-luwiý dilleri topary:

Het (öli), luwiý (öli), likiý (öli), palaý (öli), kariý (öli) dilleri.

Tohar dilleri topary:

A Tohar dilleri (öli), B Tohar dilleri (öli).

Italiý dilleri topary:

Latyn (öli), osk (öli), umbr (öli), falis (öli) dilleri.

Grek dilleri topary: grek dili.

Alban dilleri topary: alban dili.

Ermeni dilleri topary: ermeni dili.

Dilleriň beýleki uly maşgalalaryna türki, iberiýa-kawkaz, ugor-fin, hytaý tibet, taý, afraziýa, awstroneziýa dilleri maşgalalary degişlidir. Kiçi dil maşgalalaryna bolsa, drawid, tungus-mançjur, mongol, kartwel, ýeniseý, samodiý, çukotka-kamçatka, eskimos-aleut dil maşgalalary girýär.

DRAWID DILLERI MAŞGALASY

Telugu, tamil, malaýalam, kannada, braguý, elam (öli) we beýleki diller.

KARTWEL DILLERI MAŞGALASY

Gruzin, mingrel, laz (çan), swan dilleri.

TÜRKI DILLERI MAŞGALASY

Türkmen, tatar, başgyrt, gazak, krym-tatar, azerbaýjan, özbek, türk, garagalpak, gyrgyz, ýakut, dolgan, hakas, tuwa, altaý, şor, çuwaş, gagauz, garaýym, nogaý, uýgur, gumuk, garaçay-balkar, barabın, çulum-türk, tofalar, soýot, sary-uýgur, polowes (öli), hazar (öli), bulgar (öli) we şıňa meñzeş diller.

MONGOL DILLERI MAŞGALASY

Mongol, burýat, galmyk we başga diller.

TUNGUS-MANÇJUR DILLERI MAŞGALASY

Mançjur, çžurçžen (öli), nanaý, udegeý, ewenkiý, ewen, negidal, solon, ulç dilleri.

URAL DILLERI MAŞGALASY

Fin dilleri topary:

a). Pribaltika-fin dilleri toparçasy: fin, eston, karel, weps, ižor, wod, liw, saam dilleri;

b). Perm dilleri toparçasy: komi, komi-perm, udmurt, besermýan dilleri;

ç). Wol dilleri toparçasy: mariý, mordwa, merýan (öli);

Ugor dilleri topary:

Wenger, hantý, mansý dilleri.

Samodiý dilleri topary:

Nenes, enes, nganas, selkup, kamasin (öli) dilleri.

AFRAZIÝA (SEMIT-HAMYT) DILLERI MAŞGALASY

Semit dilleri topary:

Arap, maltiý, iwrit, geez (öli), tigray, tigre, assiriýa, sokotriý, finikiýa (öli), akkad (öli), siriýa (öli) we şıňa meñzeş diller.

Müsür dilleri topary:

Gadymy müsür, kopt dilleri.

Berber-liwiýa dilleri topary:

Taşelhit, şauýa, zenaga, kabil, numidý (öli) we şuňa meňzeş köp diller.

Çaad dilleri topary:

Hausa, kera, kwang, mubi we şulara meňzeş diller.

Kuşit dilleri topary:

Somaliý, oromo we şulara meňzeş diller.

Omot dilleri topary:

Omet, kaffa we şulara meňzeş diller.

HYTAÝ-TIBET DILLERI MAŞGALASY

Taý-hytaý dilleri topary:

Hytaý dilleri toparçasy: hytaý, dungan dilleri;

Tibet-birma dilleri topary:

Tibet, birma, dzong-ke, newar, karen, naga, kaçin we şulara meňzeş diller.

TAÝ DILLERI MAŞGALASY

Taý, laos, şan, çžuan, li, be we şulara meňzeş diller.

AWSTRONEZIÝA DILLERI MAŞGALASY

Indoneziýa dilleri topary:

Indoneziýa, malaý, malgaş, tagal, pampangan, bugiý, pangasin, ýawan, palau, çamorro we beýleki diller;

Polineziýa dilleri topary:

a). Ýadro-polineziýa dilleri toparçasy: samoan, tuwalu, tokelaý, pukapuka, maori, taitýan, gawaý, rarotongan, rapanuý, moriori (öli) dilleri.

b). Tongan dilleri toparçasy: tongan, niue dilleri;

Mikroneziýa dilleri topary:

Nauru, tungaruan, marşal, kusaiýe, ponape, truk, woleaý, ýap, mokil we şulara meňzeş diller.

Melaneziýa dilleri topary:

Fijiý, rotuma, uailu, gomen, nengone, lif, mea, tiri we şulara meňzeş diller.

AWSTROAZIÝA DILLERI MAŞGALASY

Wet-myong dilleri topary:

Wetnam, myong dilleri.

Mon-khmer dilleri topary:

Khmer, mon dilleri.

Munda dilleri topary:

Santali, mundari, asuri, korku we şuňa meňzeş diller.

Nikobar dilleri topary:

Şompeng dili.

Khasi dilleri topary:

Khasi dili.

Palaung-wa dilleri topary:

Palaung, wa, khmu, lamet we şuňa meňzeş diller.

DEMIRGAZYK KAWKAZ DILLERI MAŞGALASY**Abhaz-adygeý (günbatar) dilleri topary:**

Abhaz, adygeý, abazin, kabardin, ubykh dilleri.

Nah-dagystan dilleri topary:

a). Nah toparçasy: çeçen, inguş, basbiý dilleri.

b). Dagystan toparçasy: awar, andiý, botlih, godoberdin, bagwalin, lak, dargiý, dezgin, tabasaran, hinalgug we şuňa meňzeş diller.

ÝENISEÝ DILLERI MAŞGALASY

Ket, ýug (öli), kott (öli), assan (öli), a rin (öli), pumpokol (öli) dilleri.

ÇUKOTKA-KAMÇATKA DILLERI MAGALASY

Çukot, korýak, alýutor, kerek, itelmen dilleri.

ESKIMOS-ALEUT DILLERI MAŞGALASY

Eskimos, aleut dilleri.

ÝUKAGIR DILLERI MAŞGALASY

Ýukagir, kolyan, çuwan (öli), omok (öli) dilleri.

Käbir dilleriň aslyny, başgaça aýdylanda, «ata-babalaryny» bilip bolmaýar, olar ýokarda agzalyp geçilen dil maşgalalarynyň hiç birine degişli bolmaýar. Beýle diller **üzňeleşdirilen (izolirlenilen) diller** diýlip atlandyrylýar. Olara ýapon, koreý, kusunda we şuňa meňzeş diller degişlidir. Şumer dilini hem köp alymlar izolirlenilen dile degişli edýärler. Ýöne bu diliň türki dilleriniň asly bolmagy gaty mümkindir. Demirgazyk we Günorta Amerikadaky, Afrikadaky, Awstraliýadaky, Taze Gwineýadaky birtopar aborigen dilleri toparlara bölmek häzire çenli gutarnykly işlenilen däldir. Öz aralarynda baglanyşygy

bolmadyk maşgalalaryň we toparlaryň köp mukdary ýüze çykýar. Şol sebäpden hem bu babatda alymlaryň pikirleri hem biri-birilerine gapma-garşylyklydyr.

Soraglar we ýumuş:

1. Nahili diller garyndaş diller hasaplanylýar?
2. Izolirlenilen diller näme?
3. Garyndaş dilleriň has uly birleşmeleri nähili atlandyrylýar?
4. Türkmenistanda ýaşayan halklaryň dilleriniň haýsy dil maşgalalaryna girýändigini sanap beriň.

Hödürlenilýän edebiýatlar:

1. *Annanurow.A. Dil biliminiň esaslary.* II kitap. Aşgabat, 1972.
2. *Вендина Т.И. Введение в языкознание.* М., 2008.
3. *Кодухов В.И. Введение в языкознание.* М., 1979.
4. *Камчатников А.М. Николина Н.А. Введение в языкознание.* М., 2009.
5. *И.П.Сусов. Введение в теоретическое языкознание.* Тверь, 2001.

Dilleriň gurluş taýdan (morfologik) toparlara bölünişi

Dünýädäki diller diňe bir gelip çykyşy, kök dilden ýaýraýşy taýyndan toparlara bölünmän, özleriniň gurluşy, ýagny morfologik aýratynlyklary tarapyndan hem toparlara bölünýär. Şunuň ýaly bölünişe *dilleriň morfologik bölünişi* diýilýär. Morfologik bölünişe laýyklykda, dünýädäki diller dört görnüşdäki dillere bölünýärler.

Birinji görnüşe **amorf** dilleri degişlidir. Beýle diller üçin söz üýtgeýşiniň doly ýa-da tas doly derejede bolmazlygy mahsusdyr. Olarda sözleriň tertibiniň grammatik manysy uly ähmiýete eýedir. Sözler asyl söz, kök we goşulmalara bölünmeýärler. Amorf dillerinde düşüm, san, degişlilik, zaman ýaly grammatik düşünjeler ýörite goşulmalaryň üsti bilen aňladylmaýar. Beýle dillere hytaý, wýetnam, dungan, myong we ş.m diller degişlidir. Häzirki zaman iňlis dili özüniň ösüş ugry boýunça amorf dillerine ýakynlaşýar.

Dilleriň ikinji görnüşine **flektiw** ýa-da **fuzion** dilleri girýär. Flek-

tiw dillere slawýan, baltíý, italiý dilleri, şeýle-de eýran dilleriniň käbirleri degişlidir. Bu görnüşdäki diller üçin söz üýtgeýşiniň ösen ulgamy häsiýetlidir. Şeýle-de bu görnüşdäki dillerde dürli grammatik manyny bermek hem gabat gelýär. Meselem, rus «дома» sözündäki «-a» goşulmasy şol bir wagtda köplük sanyň, baş düşümiň goşulmasy bolup, onuň baş düşümedigi bilinýär.

Dilleriň üçünji görnüşine **agglýutinatiw** (goşulmalar arkaly söz ýasalyşy amala aşyryan) diller girýär. Olara türki, tungus-mançžur, ugor-fin we beýleki diller degişlidir. Agglýutinatiwlik emeli dil bolan esperanto diline hem häsiýetlidir. Bu görnüşdäki dillerde flektiw dillerdäki ýaly söz üýtgeýşiň ösen ulgamy bolsa-da, flektiw dillerden tapawutlylykda, her bir grammatik manynyň öz aýratyn hususy görkezijisi bolýar. Meselem, komi-permýak dilindäki «sin» (göz) -«sinnezon» sözi tvoritelniý düşümde, köplük sandadyr. Bu ýerde «nez» morfemasy köplük sanyň, «on» morfemasy bolsa, tvoritelniý düşümiň görkezijisi bolup hyzmat edýär. Agglýutinatiw dillerde ähli atlar hem-de işlikler üçin ýöňkemedä üýtgemegiň meňzeşligi mahsusdyr. Flektiw dillerde atlaryň şahs aňlatmaklarynda, işlikleriň ýöňkemedä üýtgemeginde uly tapawuda duş gelýäris. Meselem, rus dilinde üç şahs, iki ýöňkeme, latyn dilinde bäs şahs we dört ýöňkeme bar.

Dilleriň dördünji görnüşine **inkorporirleýji** ýa-da **polisintetik** diller diýilýär. Beýle dillere çukot-kamçatka dilleri, Demirgazyk Amerikanyň indeýleriniň dilleri degişlidir. Dilleriň bu görnüşinde tutuş sözlemiň bir uly goşma sözde jemlenmek häsiýeti güýçlüdir. Munda grammatik görkezijiler aýratyn sözlerde däl-de, tutuşlygyna söz-sözlem görnüşinde görünýär. Inkorporirlenişiň rus dilinde gabat gelşine hem mysal getirmek mümkin: «Я ловлю рыбу» sözlemi bir sözde, «рыболовствую» sözünde berilýär. Bu, elbetde, tebigy däldir, ol emeli häsiýete eýedir. Polisintetiki dillerde islendik sözlem bir çylşyrymly goşma söz arkaly berlip bilner. Meselem, çukot dilindäki «Biz täze torlary goraýarys» diýen sözlem «Mytturkupregynrityrkyn» görnüşinde bolýar.

Biz dilleriň dört görnüşiniň hakynda gürrüň edenimizde, tebigatda hiç hili garyndysy bolmadyk, himiki taýdan arassa maddanyň bolmaýşy ýaly, flektiw, agglýutinatiw, amorf, polisintetiki diliň hem doly we sarp derejede bolup bilmeýändigini ýadymyzdan çykarmaly däldiris. Ine, hytaý we dungan dillerinde amorflyk häsiýeti güýçlüdir,

ýöne onda agglýutinatiwlik häsiýeti hem bardyr. Flektiw hasaplanylýan latyn dilinde agglýutinatiwligiň käbir häsiýetleri duşýar, şeýle-de agglýutinatiw eston dilinde flektiwlik häsiýetine gabat gelýäris.

Ýumuşlar:

1. Dilleriň gurluş taýýndan (morfologik) bölünişine kesgitleme beriň.
2. Morfologik bölünişe laýyklykda dilleriň dört görnüşini häsiýetlendirin.
3. Dilleriň morfologik bölünişine dünýä dilleri boýunça mysallar getirin.

Hödürlenilýän edebiýatlar:

1. *Annanurow A.* Dil biliminiň esaslary. II kitap. Aşgbat, 1972.
2. *Вендина Т.И.* Введение в языкознание. М., 2008.
3. *Камчатников А.М., Николина Н.А.* Введение в языкознание. М., 2009.

Edebi dil. Şiwe. Žargon. Gepleşik leksikasy

Biz «türkmen dili», «rus dili», «fransuz dili» ýa-da «hytaý dili» diýenimizde bu dilleriň umumylyklaryny, bir bitewüligini göz önünde tutýarys. Ýöne islendik dil biri-birinden tapawutlanýan görnüşleriň (wariantlaryň) bitewüleşmeginden hasyl bolýar. Şol görnüşler hökmünde dürli şiweler, biri-birinden tapawutlanýan argolar hem-de žargonlar, ýönekeý gepleşik, edebi dil hyzmat edýär.

Diliň esasy görnüş, onuň dil hökmünde öňe çykmagyny üpjün edýän görnüş edebi dildir. Biz «türkmen dili», «rus dili», «iňlis dili» diýenimizde olaryň diňe edebi dillerini göz önünde tutýarys.

Edebi dil we edebiýatyň dili biri-birinden tapawutlanýan zatlardyr, şol bir wagtda-da olar bir zatdyr. Dünýä edebiýatynda edebi dilde däl-de, argoda ýa-da şiwelerde çeper eserleriň döredilen hatlary bellidir. Mysal üçin, rus ýazyjysy **Wladimir Dal** öz hekaýalaryny Kazak Luganskiý lakamy bilen don şiwesinde ýazypdyr. Belli rus şahyry **Nikolaý Klýuýew** eserleriniň birentegini demirgazyk rus şiwelerinde ýazypdyr.

Edebi diliň esasy alamaty onuň kadalaşdyrylandygydyr. Iňlis dilinde gepleýän halklar «edebi dil» adalgasynyň deregine «standard language», «standart dil» adalgasyny peýdalanýarlar.

Edebi diliň başga bir alamaty onuň aňladýş serişdesiniň, ilkinji nobatda, sözlük düzüminiň baýlygydyr.

Argo, şiweler, ýönekeý gepleşik edebi dilden tapawutlanýarlar. Diliň bu görnüşlerinde medeni, syýasy, ylmy adalgalar asla ýokdur. Biz edebi dilde islendik zat barada, islendik temada ýazyp hem-de gepleň bilýäris. Diliň beýleki görnüşlerinden tapawutlylykda, edebi dil diňe bir durmuş hajatlarynda ulanylman, eýsem, akyl-paýhas işiniň ýokary gatlaklarynda-da peýdalanylýar. Başgaça aýdylanda, edebi dil köpugurlydyr.

Dil biliminde **şiwe** diliň çäklerdäki (territorial) görnüşi diýlip atlandyrylýar. Şiwe edebi dilden dil ulgamynyň ähli derejeleri: fonetik, morfologik, leksik we sintaktik ugurlary boýunça tapawutlanyp biler. Mysal üçin, türkmen diliniň käbir şiwelerinde edebi dilde ulanylýan «p» sesiniň deregine «f» sesiniň, dişara «s» sesiniň ýerine dişdüýbi «s» sesiniň ulanylyşyna duş gelmek bolýar. Rus diliniň demirgazyk şiweleriniň käbirinde «ч» sesiniň «ц» sesine çalşyrylyp ulanylyşyna gabat gelinýär («чай» sözüne derek «цай», «черный» sözüne derek «церный»).

Türkmen diliniň şiweleriniň arasyndaky tapawut tutuşlygyna alnanda uly däl. Mysal üçin, türkmen diliniň teke şiwesinde gepleýän adam hiç bir kynçylyksyz ärsary ýa-da ýomut şiwelerinde gepleýänler bilen düşünişip bilýär. Bu ýagdaý rus dilinde hem şeýledir. sibirli rýazanla, Stawropolda ýaşaýanlar demirgazykda ýaşaýan rusuň gepleýşine päsgelçiliksiz düşüner. Germaniýa we Hytaý ýaly ýurtlardaky käbir şiweleriň arasyndaky tapawut şeýlebir uly bolup, hatda rus we polýak dillerinde gepleýänler hem öz aralarynda olara garanyňda gowy düşünişýärler. Şoňa görä-de beýle ýurtlarda ýaşap, dürli şiwelerde gepleýän adamlaryň biri-birleri bilen düşünişmegi örän kyn bolup, ol ýerlerde umumy milli edebi diliň ähmiýeti düýpli artýar. Edebi dil bu ýerlerde ýurduň ilatyny bir halka birleşdiriji bolup hyzmat edýär. Beýleki tarapdan şiwelere bölünmeýän dilleriň hem bardygyny belläp geçmelidir. Bu görnüşdäki dile afrikans dilini mysal getirmek mümkin.

Şiweleriň öz edebi kadalaryny emele getirmegi netijesinde aýratyn dile öwrülýän ýagdaýlary hem bar. Meselem, ýigriminji asyrdan günorta nemes şiweleriniň birinde geplän uly bolmadyk döwlet-

Lýuksemburg Gersoglygynyň özbaşdak dili – Lýuksemburg dili emele gelipdir.

Žargon – diliň durmuşy görnüşidir. Haýsydyr bir uly ýa-da kiçi durmuşy bähbitdeş toparyň ulanýan diline **žargon** diýilýär. Ýaşlaryň, talyplaryň, deňizçileriň, söwdagärleriň, jenaýatçylaryň we ş.m. özbaşdak žargony bolýar. Käbir ýagdaýlarda, meselem, jenaýatçylar dünýäsinde žargon beýleki adamlara düşnüksiz bolan syrly dil hökmünde, şeýle-de öz gepleşigini beýlekilerden tapawutly etmekde ulanylýar. Žargonlar çeper eserlerde gahrymanlaryň häsiýetlerini açyp görkezmekde-de peýdalanylýar. Muňa mysal edip A. Durdyýewiň «Bally molla» hekaýasyndaky, H. Derýaýewiň «Ykbal» romanyndaky žargonlary görkezmek bolar. Mundan başga-da žargonyň haýsydyr bir topara düşnükli bolan şertli dil hökmünde-de ulanylmagy mümkindir. Meselem, akmämet – arak, ak möjek – geroín we ş.m. Žargon edebi dilden diňe sözleri arkaly tapawutlanyp biler. Olaryň aýratyn alnan fonetikasy ýa-da grammatikasy bolup bilmez.

Gepleşik leksikasy žargonlardan we şiwelerden tapawutlylykda, diliň umumymilli görnüşidir. Ol şu babatdan edebi dile ýakyndyr. Ýöne, edebi dilden tapawutlylykda, ýönekeý gepleşigiň kadalary ýokdur, ulanylyş çägi giň däl. Ol, esasan, gündelik durmuşy dilde ulanylýar.

Türkmen diliniň gepleşik leksikasy hakynda Ý.Çöňňäýewiň «Häzirki zaman türkmen dili» kitabynda şeýle bellenilýär: «Gepleşik leksikasynda her bir wakanyň, hadysanyň, zadyň ady, edebi diliň kadasyny bozmazdan, edebi gepleşikdäki adyndan aňladyjylyk ukybyny güýçlendirip atlandyrýar. Muňa durmuşy gepleşik leksikasy hem diýilýär». Mundan başga-da, ýönekeý gepleşik sözlerine: **ketek, kempaý, jyrk, hajymelik, jyňkytmak, halpyk, hörek, heýle** ýaly sözler mysal getirilipdir. (Ý. Çöňňäýew. Häzirki zaman türkmen dili. Aşgabat, 1988, 96–97 sah.).

Soraglar we ýumuşlar:

1. Diliň haýsy görnüşleri umumy milli dil bolup bilýär?
2. «Edebi dil» we «edebiýatyň dili» düşüňjeleriniň arasynda nähili tapawutlar bar?
3. Şiwe bilen žargonyň arasynda nähili tapawutlar we umumylyklar bar?
4. Özüňize mälüm bolan šiwe sözlerini aýdyň.

5. Özüňize mälim bolan žargon sözlerini aýdyň.
6. İçinde žargon sözleri köp ulanylýan edebi eserleri mysal getirin.
7. Şiwe sözleri köp ulanylýan edebi eserleri mysal getirin.

Hödürlenilýän edebiýatlar:

1. *Azymow P.* Türkmen diliniň meseleleri. Aşgabat, 1969.
2. *Amansaryýew J.* Türkmen dialektologiýasy. Aşgabat, 1970.
3. *Çöňňäýew Ý.* Häzirki zaman türkmen dili. Aşgabat, 1988.
4. *Nartyýew N.* Türkmen dialektologiýasynyň esaslary. Çärjew, 1994.
5. *Вендина Т.И.* Введение в языкознание. М., 2008.

Edebi diliň stilleri

Önde belläp geçişimiz ýaly, diliň iň kämil görnüşi edebi dildir. Ýöne edebi dil hem öz gezeginde adamyň durmuşynda ulanylyş aýratynlygy, niýetlenilişi boýunça dürli toparlara bölünýär. Ýazuw dili üçin, esasan, dört: *ylmy, resmi-iş, gazet-publisistik, çeper edebiýat*, agzeki gepleşik üçin *janly gepleýiş* stili öňe sürülýär. Şeýle-de aralyk ýagdaýlar hem bolup bilýär. Meselem, ylmy-populýar edebiýatlarda ylmy we çeper edebiýat stilleriniň aralyklary ulanylýar. Her bir stil sözleri we grammatik aýratynlyklary babatdan tapawutlanýar, janly gepleýiş stili mundan başga-da aýdylyş äheňi tarapyndan hem birmeňzeş däldir.

Ylmy stil duýgy bildirmeýändigini we takyklygy bilen tapawutlanýar. Sözler ylmy stilde diňe göni manyda ulanylýar, mundan başga-da onda ýörite adalgalar köp bolýar. Ylmy stiliň sözlemeleriniň gurluşy çylşyrymly bolup, tekst baplara, paragraflara, abzaslara takyk bölünýär.

Bu stiliň häsiýetli aýratynlyklarynyň ýene biri, onda «biziň pikirimizçe», «bize mälim bolşuna görä», «hakykata laýyk gelýär» we ş.m. ýaly söz düzümleriniň köp ulanylýandygydyr. Türkmen diliniň ylmy stiline «men» at çalyşmasyny ulanmakdan gaça durulýar. Onuň ýerine, adatça, köplük manysyna garamazdan, «biz» at çalyşmasy ulanylýar. Türkmen diliniň ylmy stiline «meniň pikirimçe» diýen söz düzümine seýrek gabat gelinýär, onuň deregine «bize mälim bolşy ýaly» we ş.m. söz düzümleri ulanylýar.

Resmi-iş stili ylmy stil ýaly, maglumatlary bermekde takyklygy, sözleriň göni manyda ulanylýandygy bilen häsiýetlidir. Bu stil edebi diliň stilleriniň arasynda has standartlaşdyrylan stil hökmünde bellidir: resminamalar hökümet edaralary tarapyndan tassyklanylýan görnüşler esasynda düzülýär. Resmi-iş stiliniň aýratyn taraplarynyň biri onda «siziň dykgatyňyza ýetirýäris», «haýyş edýäris», «laýyklykda», «esasynda» ýaly sözleriň hem-de söz düzümleriniň köp ulanylmagydyr.

Resmi-iş stiliniň, şeýle-de ylmy stiliň tas ýeke-täk diýen ýaly hyzmaty, haýsydyr bir maglumaty takyk habar bermekdir. Bulardan tapawutlylykda, gazet-publisistik we çeper edebiýat stili okyjyda duýgy döretmek, duýgusyny oýarmak hyzmatyny hem ýerine ýetirýär.

Gazet-publisistik stili üçin jemgyýetçilik-syýasy sözlerini, durukly aňlatmalary, dürli görnüşli ritoriki sorag sözlemlerini, ýüzlenme sözlemlerini ulanmak häsiýetlidir. Soňky ýyllarda publisistik stile ýönekeý gepleýşiň sözleriniň hem aralaşyandygyny görmek bolýar.

Çeper edebiýat stili okyjyda duýgy döretmek, habar bermek hyzmatyndan başga-da estetik hyzmaty hem ýerine ýetirýär. Onda dilde bar bolan çeperçilik serişdeleriniň hemmesi işjeň ulanylýar. Çeper eserler mazmuny, şeýle-de, görnüşi boýunça örän dürli. Şonuň üçin hem alymlaryň köpüsi çeper edebiýat stiline däl-de, her bir ýazyjynyň, her bir edebi ugruň stiline baha bermegi, ony aýdyňlaşdyrmagy öňe sürýärler.

Ýönekeý gepleýiş stiline taýýarlyksyzlyk, ýönekeýlik, gepleşigiň sorag-jogap görnüşindäki aýratynlygy häsiýetlidir. Onda dabaraly, kitaby sözler seýrek duşýar. Bu stilde äheň, ýüz keşbiň hereketleri, yşaratlar uly ähmiýete eýe bolýar. Ýönekeý gepleýiş stilinde aňladylyş äheňi ýitidir. Onda wulgarizmler diýlip atlandyrylýan paýyş-söğünç sözler hem duş gelýär

Sorag we ýumuşlar:

1. Edebî diliň stilleri diýip nämä düşüňärsiňiz? Siz haýsy stilleri bilýärsiňiz?
2. Her bir stiliň häsiýetli aýratynlyklaryny belläň.
3. Haýsydyr bir ylmy işden ylmy stile häsiýetli bolan aýratynlyklara eýe bolan bölegi saýlaň.
4. Resmi-iş stili üçin mahsus bolan sözleri mysal getirin.

Hödürlenilýän edebiýatlar:

1. *Babayew K.* Türkmen diliniň praktiki stilistikasy. Aşgabat, 1975.
2. *Babayew K.* Resmi dokumentleriň we iş kagyzlarynyň dil medeniýeti. Aşgabat, 1982.
3. Türkmen diliniň stilistikasy. Aşgabat, 1989.
4. Dil medeniýetiniň meseleleri. Aşgabat, 1979.

Diliň taryhy ösüşi

Diliň ösüşi adamlaryň jemgyýetçilik gurluşlarynyň üýtgemegi, adamzat jemgyýetiniň ösüşi bilen berk baglydyr. Ilkidurmuş obşına gurluşygy üçin adamzat jemgyýetiniň taýpa we garyndaş görnüşleri mahsusdyr.

Olara häzirki garyndaş diller toparlaryny emele getirýän taýpa dilleri hyzmat edipdir. Şoňa görä-de zähmetiň jemgyýetde ilkinji bölünişi ýaş alamatlary boýunça bolupdyr. Käbir dilleriň ilkidurmuş obşına gurluşygynyň ösüş döwründe aýal we erkek gepleşikleri babatdan görnüşleri emele gelipdir, olar biri-birinden düýpli tapawutlanypdyr. Aýal we erkek gepleşikleriniň arasyndaky tapawut käbir halklarda häzir hem saklanyp galypdyr. Olara dil biliminde **genderlektler** diýilýär. Mysal üçin, ýukagir dillerinde «d», «t» zarply sesleri diňe erkekleriň arasynda ulanylýar, aýallar ol sesleri «dz» we «s» ýaly görnüşlerde ulanýarlar. Aýal we erkek gepleşikleriniň arasyndaky tapawutlary sözleriň ulanylyşy arkaly hem ýüze çykarmak mümkindir. Meselem, ýana dilinde erkek adamlaryň gepleşiginde suguna «bana» diýilýär, aýallar bolsa ony «ba» diýip aýdýarlar. «Adam» diýen söz ýana dilinde erkek adamlaryň gepleşiginde «isi», aýallaryňkyda bolsa «is».

Aýallaryň we erkek adamlaryň gepleşikleriniň arasyndaky tapawut häzirki zaman türk dilinde hem gabat gelýär. Türk dilinde gepleýän aýallar «r» sesini taşlap gepleýärler, erkek adamlaryň gepleşiginde beýle hadysa duş gelinmeýär.

Ilkidurmuş obşına gurluşy döwrüniň dilleriniň başga bir alamy olarda umumy düşüňjeleri aňladýan sözleriň bolmazlygydyr. Meselem, Awstraliýanyň aborigen dilleriniň köpüsünde ösümlükleriň dürli görnüşleriniň atlary duş gelse-de, «ösümlük» diýen umumy manyny aňladýan söz ýokdur.

Taýpa bölünişiginden soň irki synpy jemgyýete geçilmegi bilen, diliň gurluşynda synplaýyn gatlak emele gelýär. Polineziýa dillerinde synplaýyn sözleriň ýörite gatlagy emele gelipdir. Meselem, soman dilini alyp göreläň. Onda «geplemek» işliginiň ýerine «tautala» sözi ulanylýar, ýöne «Serdar gepleýär» sözleminde «taut ala» işligi däl-de, ýokary wezipeli adamlara degişli bolan «fofonga» işligi ulanylýar. Şunuň ýaly ýagdaý niue dilinde hem bar. Taýpa serdarynyň aýaly «hoana» sözi bilen aňladylýar, beýleki aýallar üçin bolsa «ikifine» sözi peýdalanylýar.

Ilkidurmuş obşına gurluşy döwrüniň tamamlanyp, ilkinji döwletleriň döremegi bilen ýakyn garyndaş bolan taýpalar we tireler birleşip başlaýarlar, köne şiweler biri-birine gatyşyp, jemgyýetiň taýpa guramasynyň deregine, diňe ýaşaýyş çäğine esaslanýan guramalar emele gelýär. Halky diller peýda bolýar.

Ýazuwyň döremegi we ösmegi bilen, şiweler häsiýetinde bolmadyk, gepleşik görnüşlerinden tapawutlanýan täze görnüş, ýazuw görnüşü ýüze çykýar. Ilkibaşda ýazuw dili ilatyň diňe bellibir gatlagyna degişli bolýar. Ýazuw dili diýseň **üýtgeşsiz (konserwatiw)** ýagdaýdadyr. Oňa hatda, mukaddes dil hökmünde garalan halatlarynda gabat gelmek bolýar. Halkyň tebigy, gepleşik dili munuň tersine elmydama üýtgäp durýar. Diliň ýazuw we gepleşik görnüşleriniň arasyndaky tapawutlar wagtyň geçmegi bilen has ulalýar.

Ýazuw dilleri halklaryň hemmesinde birden döremeýär, şeýle şertlerde başga bir halkyň diliniň hem-de medeniýetiniň ulanylýan ýagdaýlary seýrek däl. Mysal üçin, Orta asyrlar döwründe Günbatar Ýewropanyň hemme ýerinde Rim Imperiýasyndan miras galan latyn dili, slawýan ýurtlarynda slawýanlaryň ybadathana dili ýazuw dili hökmünde peýdalanylýpdyr. Şunuň ýaly ýagdaýa Afrika döwletleriniň käbirinde häzirki wagtda hem duş gelinýär: Nigeriýada, Senegalda, Merkezi Afrika respublikasynda döwlet edaralarynyň hemmesi fransuz dilini, Gambiýa we beýleki käbir döwletler inlis dilini, Angola hem-de Mozambik bolsa portugal dilini ulanýar. Iş dolandyryşda başga bir döwletiň diliniň ulanylmagyny Afrika döwletleriniň dilleriniň şiwelere bölünişiniň örän ýokarylygy, ylmy tehniki, hukuk adalgalarynyň emele gelmändigini bilen-de düşündirýärler.

Wagtyň geçmegi bilen islendik halkyň ene dilinde ýazuwy ýüze

çykýar. Ol ýuwaş-ýuwaşdan ýat dili, ilki bilen özara hatlardan, çeper edebiýatdan, soň döwlet resminamalaryndan gysyp çykarýar.

Merkezleşdirilen döwletleriň döremegi bilen ýerli şiweler ýuwaş-ýuwaşdan ýitip gidip, umumy halk diliniň ähmiýeti ýokarlanýar. Şol döwürde dil milletiň durmuşynyň ähli ugurlaryna – gündelik hojalyk işlerinden başlap ýokary intellektual işlere çenli hyzmat edip başlaýar.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Ilkidurmuş obşına gurluşy döwrüniň dilleriniň özboluşly aýratynlyklaryny häsiýetlendirin.
2. Genderlektler näme? Ol haýsy dillerde ýüze çykypdyr?
3. Gadymy döwrüň edebi dilleri häzirki döwrüň edebi dillerinden näme bilen tapawutlanýar?
4. Afrika döwletleriniň käbirlerinde resmi dil hökmünde başga döwletleriň diliniň ulanylmagyny näme bilen düşündirýärler?

Hödürlenilýän edebiýatlar:

1. Хроленко А.Т., Бондалетов В.Д. Теория языка. М., 2006.
2. Вендина Т.И. Введение в языкознание. М., 2008.

Dil täsirleri

Diller taryhy ösüşlerinde mydama biri-birlerine bellibir derejede täsir edipdirler. Iki ýa-da ondan köp bolan diliň gurluşy hem-de sözlük düzümi boýunça biri-birlerine täsir etmegine **dil täsirleri** diýilýär.

Dil täsirleriniň in ýönekeý ýagdaýy bir dilden başga bir dile sözleriň geçmegidir. Mälim bolşy ýaly, sözleriň başga dillerden alynmagy haýsydyr bir predmetiň ýa-da ony aňladýan düşünjäniň alynmagy bilen baglydyr. Şunuň ýaly alynmalary käbir dilçiler zerurlyk boýunça alynmalar diýip atlandyrýarlar. Bulara «paraşýt» (fran. parachute), «radius» (lat. radius), hot-dog (inl. hot-dog) we ş.m. sözleri mysal getirmek bolar.

«Kabul ediji» dil bilen deňeşdirilende, «beriji» diliň derejesi has ýokarydyr.

Alynma sözleriň aralaşmagy käbir ýagdaýlarda başga bir halkyň hem-de ýurduň durmuşyny we medeniýetini beýan etmek bilen bag-

lylykda ýüze çykýar. Şunuň ýaly alynma sözlere **ekzotizmler** diýilýär. Olara «ýurta», «guwaýwa», «guru», «kowboý» we ş.m. sözler degişlidir.

Alynma sözler giren dillerine şeýle bir uýgunlaşýarlar welin, hatda käbir ýagdaýlarda olaryň başga dillere degişlidigini diňe ýörite derňewiň üsti bilen kesgitlep bolýar. Rus diline giren «karandaş», «başlyk», «ştany» ýaly türki sözlerini muňa mysal edip bolar. Ýöne käbir alynma sözler öz aýratynlyklaryny uzak wagtlap saklaýarlar. Mysal üçin, «palto», «kofe» sözleri rus diline XVIII asyrdan aralaşypdyr, ýöne häzire çenli düşümde üýtgemeyärler. Käbir sözleriň başga dillerden girendigini diňe görmek ýa-da eşitmek arkaly kesgitlep bolýar. Mysal üçin, türkmen dilinde d, j, g çekimsiz sesleri, dodak çekimlileri bilen gutarýan sözler ýok. Rus dilinde «a» bilen başlanýan, -až bilen gutarýan (garaž, montaž) sözler ýokdur.

Dil täsirleriniň başga bir görnüşine – beýleki bir diliň sözünüň göni terjime edilip alynmagyna **kalkalaşdyrmak** diýilýär. Kalkalaşdyrmak netijesinde emele gelen söze **kalka** diýilýär. Kalka mysal edip, «писатель» – ýazyjy, «ученик» – okuwçy türkmen sözlerini, «сознание» (aň) – rus sözünü mysal getirmek bolar. «Сознание» latyn dilindäki conscientia (con-«со», scientia-«знание») sözünüň göni terjime edilmeginden emele gelipdir. Kalkalar bilen bilelikde ýarym kalkalar hem bolup bilýär. Goşma sözüň bir bölegi terjime edilip, beýleki bölegi terjime edilmese, ol **ýarymkalka** atlandyrylýar. Muňa «ýarymkalka» sözünüň özüni hem mysal getirmek bolar. Rus dilinde ylmy adalga hökmünde ulanylýan «антитело» adalgasy fransuz dilindäki «anticorpus» sözünüň özleşdirilmegi netijesinde hasyl bolupdyr. Sözüň «corpus» bölegi rus dilindäki «тело» sözüne terjime edilipdir, «anti» bölegi bolsa üýtgeşsiz galdyrylypdyr.

Sözleriň bir dilden başga bir dile alynmagy we kalkalaşdyrylmagy dillerde giňden ýaýran hadysadyr. Ýöne olar diliň diňe daşky tараpy bilen baglanyşyklydyr, diliň içki gurluşyna täsiri ýokdur. Diller garyşanda ýa-da bir dil beýleki dile siňip gidende, has gyzykly ýagdaýlar bolup geçýär. Bu hadysa doly düşünmek üçin iňlis diliniň taryhyna göz aýlalyň.

Häzirki iňlisleriň ata-babalary – angllar, sakslar, ýutlar V-VI asyrlarda şu günlerki waliýleriň ata-babasy bolan keltleriň ýaşan ýeri,

Angliýanyň çäklerinde ornaşypdyrlar. Ýerli aborigenler keltleri tiz wagtdan dil babatda özlere uýgunlaşdyrypdyrlar. Ýöne şu ýagdaýda gelmişekleriň diline-de keltleriň dilinden käbir aýratynlyklar geçipdir. Ýerli ilatyň dilinden käbir aýratynlyklaryň gelmişekleriň diline aralaşmagyna **substrat** diýilýär. Türkmen dilçileri muňa türkmen dilindäki horasan-täjik elementlerini mysal getirýärler (J.Amansaryýew, G.Gulmanow, Lingwistik terminleriň rusça-türkmençe sprawoçnigi, Aşgabat, 1981, 208 sah.).

1066-njy ýylda Angliýa normand gersogy **Wilhelm** tarapyndan eýelenilýär. Şol pursatdan başlap, fransuz dili iňlis korollygynyň, şeýle-de köşgüň resmi dili bolýar. Iňlis dili ýönekeý halkyň dili hökmünde ulanylmagyny dowam etdirýär. Takmynan, XIV asyrdan fransuz dili Angliýanyň çäklerinde ulanylmadan galýar, iki diliň uzak wagtyň dowamynda bilelikde ulanylmagy netijesinde fransuz dilinden iňlis diline örän köp dil elementleri geçipdir. Gelmişekleriň diliniň aýratynlyklarynyň ýerli ilatyň diline geçmegine **superstrat** diýilýär. Muňa türkmen dilinde duş gelýän arap sözlerini mysal getirmek bolar.

Irki orta asyrlardan başlap, XVIII asyryň ortalaryna çenli Ýewropada ylmyň dili, esasan, latyn dili bolupdyr. Latyn dili mekdeplerde hökmmany ders hökmünde okadylypdyr, ol dilde uniwersitetlerde umumy okuwlar alnyp barlypdyr. Şonuň netijesinde latyn dili iňlis diline güýçli täsir edipdir. Ýöne bu täsir substratyň ýa-da superstratyň döremegi bilen baglanyşykly ýagdaýlardan düýpli tapawutlanýar. Substartyň ýa-da superstratyň döremeginde bir dil beýleki diliň içine siňip gidýär. Bu ýerde bolsa özara täsirleşýän dilleriň ikisi-de özläriniň aýratynlyklaryny saklaýarlar. Bir diliň başga dile uzak wagtyň dowamynda täsir etmegi netijesinde şol dilde ýüze çykarýan aýratynlygyna **adstrat** diýilýär. Käbir işlerde adstratyň täze dil hasaplanýan ýerleri bar, ýagny «araçäkdeş raýonlarda etniki atlaşma netijesinde ýa-da gelmişekleriň diliniň ýerli halkyň (aborigenleriň) diline eden täsiri bilen baglylykda dörän dil we onuň elementleri. Şeýle ýagdaýda özbaşdak goňşy diller hasyl bolýar ýa-da bir umumy territoriýada ikidillilik döreýär» (J.Amansaryýew, G.Gulmanow, Lingwistik terminleriň rusça-türkmençe sprawoçnigi, Aşgabat, 1981, 9 sah.).

Substrat, superstrat, adstrat hadysalary fransuz diliniň taryhynda

hem göze ilýär. Fransuz diliniň taryhy b.e.öňki 58-nji ýyldan başlanýar diýlip hasaplanylýar. Şol wagt **Ýuliy Sezaryň** baştutanlygyndaky rim goşunlary gal diliniň dürli şiwelerinde gepleýän, garyndaş kelt taýpalarynyň ýaşayan ýurdy Galliýany eýeleýär. B.e.öňki 50-nji ýyla çenli Galliýa doly eýelenip, Rim imperiýasynyň düzümine birikdirilýär. Yerli dil ýuwaş-ýuwaşdan öz ornuny latyn diline berýär, b.e. V asyrynyň ahyrynda ulanylyşdan gutarnykly galýar. Ýöne ýerli kelt ilatynyň rimliler bilen gatyşmagy netijesinde latyn diliniň gal şiwesinde gal dilinden «miras» bolan onlarça söz – gal substraty galýar.

Galliýada Rim imperiýasy ýykylandan birnäçe wagt geçenden soň, söweşjeň german taýpasy bolan franklar gozgalaň turuzýarlar hem-de şol wagtdan başlap ýurt häzirki ady bolan Fransiýa diýlip atlandyrylyp başlanýar. Germanlar Frank Korollygynda dolandyryjy synpy eýeleseler hem ýuwaş-ýuwaşdan ýerli ilat bilen gatyşyp gidýärler. Frank dili ulanylyşdan galyp başlaýar, ýöne latyn diliniň gal şiwesiniň esasynda fransuz dili janlanyp başlaýar, onda germanizmleriň köp möçberi bar bolup, german superstratyny emele getirýär. Mundan başga-da beýleki yewropa dilleri ýaly fransuz dili hem orta asyr kitaby latyn diliniň güýçli täsirine sezewar bolýar. Netijede, mese-mälim latyn adstarty emele gelýär. Biz iňlis we fransuz dilleriniň taryhynda öli kitaby dil tarapyndan edilen täsiriň netijesinde emele gelýän adstrat hadysasyna düş gelýäris. Ýöne adstrat iki ýa-da ondan köp janly diliň özara täsiri bilen birnäçe diliň hereket edýän ýerinde emele gelýär. Biz belarus dilindäki polýak adstratyna, breton dilindäki fransuz adstratyna, öňki SSSR-iň käbir respublikalaryndaky rus adstratyna düş gelip bilýäris.

Dilleriň arasyndaky adstrat gatnaşyklarynyň dil baglanyşyklaryna getirmegi mümkindir.

Dil baglanyşyklary gurluşy boýunça meňzeş dilleriň bir topar-da jemlenmegidir. Ol dilleriň gelip çykyş taýyndan bir-birine hiç hili baglanyşygy ýokdur. Bular köpsanly we dürli dil galtaşmalarynyň netijesinde emele gelýärler. Lingwistik edebiýatlarynda dil baglanyşyklaryna mysal edip balkan dil baglanyşygyny görkezýärler. Oňa bolgar, makedon, serbhorwat, rumyn, moldawan, täze grek dilleri girýär. Rus dil biliminde powolžiýe dil baglanyşygy hem agzalyp geçilýär, oňa mariý, udmurt, besermyýan, tatar, başgyrt we çuwaş dilleri degişlidir.

Dil baglanyşyklaryna öňki SSSR-iň halklarynyň mysalynda hem seretmek mümkindir. Bu dilleriň köpmilletli bir döwletiň düzüminde bolmagy, şeýle-de rus diliniň täsiri netijesinde olaryň dil ulgamynyň ähli derejelerinde baglanyşyklar ýüze çykypdyr. Mysal üçin, rus diliniň täsiri bilen udmurt diline öň bolmadyk **ф, х, и** sesleri giripdir, tuwa dilinde eýerjeňli goşma sözlemiň täze görnüşi döräpdir. Rus diliniň täsiri türkmen dilinde hem görünýär -ultra-, infra- goşulmalarynyň goşulmagy: *ultramelewşe, infragyzyl* we ş.m.

Dilleriň leksiki derejelerine rus diliniň täsiri has-da aýdyň görünýär. Öňki SSSR-iň çäginde ýaşan halklaryň dillerindäki jemgyýetçilik-syýasy, ylmy adalgalaryň köpüsi rus dilinden ýa-da rus diliniň üsti bilen başga dillerden alnypdyr. Şu babatdan alnanda Pribaltika halklarynyň diline rus diliniň eden täsiri azdyr. Dil baglanyşyklarynyň döremegi üçin köpmilletli bitewi döwletiň bolmagy hökmany şert dälidir. Ol ilatynyň köp bölegi iki ýa-da köp dilde gepleýän islendik köpmilletli jemgyýetde emele gelip biler.

Soraglar we ýumuş:

1. Size alynma sözleriň nähili görnüşleri belli?
2. Ekzotizmler näme?
3. Kalkalaşdyrmak, kalka näme?
4. Substrat näme?
5. Superstrat näme?
6. Adstrat näme?
7. Dil baglanyşygynyň emele gelmeginiň sebäplerini düşündiriň.

Hödürlenilýän edebiýatlar:

1. *Amansaryýew J., Gulmanow G.* Lingwistik terminleriň rusça-türkmençe spawoçnigi. Aşgabat, 1981.
2. *Вендина Т.И.* Введение в языкознание. М., 2008.
3. Лингвистический энциклопедический словарь. М., 1990.

Pidžinler we kreol dilleri

Dilleriň belli bir şertlerdäki biri-birileri bilen gatnaşygy **pidžinleriň** emele gelmegine sebäp bolup biler. Pidžin näme we ol nähili şertlerde emele gelýär? Ýurduň ýerli ilaty bilen şol ýurdy eýe-

län gelmişekleriň arasynda gepleşmek üçin ulanylýan garyşyk dile **pidžin** diýilýär. Pidžin hiç bir adamyň ene dili däl, ýöne diňe milletara gatnaşyklarynda gural bolup hyzmat edýär.

Pidžiniň emele gelşiniň başky tapgyrlarynda onuň örän gowşak grammatikasy hem-de az sanly ätiýaçlyk sözleri bolýar. Pidžin gepleşigiň çäklendirilen ugurlarynda: söwdada, aýratyn hünär taýýarlygyny talap etmeýän fiziki işlerde ulanylýar. Düzgün bolşy ýaly, pidžiniň sözleriniň örän köp bölegi, tas 90%-den gowragy ýerli halkyň üstüne gelen gelmişekleriň sözlük düzüminiň hasabyna emele gelýär.

Ýerli halkyň gelmişekleriň dilinde geplemäge ymtlyşynyň güýçli bolmagy, beýleki tarapdan gelmişekleriň ýerli halkyň dili bilen tanyşmak islemelikleri pidžinleriň döremezligine sebäp bolup biler.

Pidžinleriň fonetikasy ýerli halkyň diline ýykgyň edýänligi babatdan tapawutlanýar: ýerli halk daşary ýurt sözlerini öz ses ulgamlaryna ornaşdyrýar, aýdylmasy kyn bolan sözlerden hem-de ses düzümlerinden gaça durýar.

Pidžinleriň grammatikasy mydama analitikdir. Munda grammatik many leksiki manydan aýratynlykda ýüze çykýar, söz sözlem içinde grammatik mana eýe bolýar. Söz üýtgeýiş ýokdur. Grammatik many berşiň esasy serişdesi – bu sözleriň tertibidir. Sözleri emele getirmegiň esasy usuly – bu sözleriň biri-birine goşulmagydyr. Ilkinji pidžinler XV–XVIII asyrlarda iňlis, fransuz, portugal dilleriniň esasynda Afrikanyň günbatar kenarlarynda emele gelipdir. Soňlugy bilen pidžinler Okeaniýa adalarynda, Latyn Amerikasy kontinentinde ýaýrapdyr. Dilçileriň tassyklamagyna görä, bütün dünýäde elli töweregi pidžin hasaba alnypdyr.

Bize ýakyndan tanyş bolan rus diliniň esasynda-da birnäçe pidžin emele gelipdir: amur pidžini, negidal-rus, powolžiýa, kýah-tin pidžinleri. Olaryň içinde has düýpli öwrenileni Kýahta şäheriniň etraplarynda XIX asyryň dowamynda ulanylan kýah-tin pidžinidir. Kýah-tin şäheri şol döwürlerde Mongoliýa bilen Hytaýyň serhetýaka söwda merkezi bolupdyr. Bu pidžiniň esasy sözlük gory rus dilinden alnypdyr. Mundan başga-da beýleki dilleriň hem sözleri ulanylypdyr: «biçi» (mon. ýazmak), «fuza» (hyt. kiçijik dükan), «hao» (hyt. örän oňat), «ža-ža-ža» (hyt. ha-ha-ha), «oýo» (hyt. söhbetdeşiň pikiri bilen ylalaşmazlygy bildirýän ümlük), şeýle-de hytaý dilinden alnan kalkalara hem duş gelmek bolýar: «el ädigi» (ellik), «akyly gutaran» (akyllyndan azaşan) we ş.m.

Kýahtin pidžininiň esasy fonetik kanuny aýyk bogun kanunydyr. Diýmek, kýahtin pidžininde bogun diňe çekimli sese gutaryp biler: iki ýa-da ondan köp bolan çekimsizleriň goşulyşmagyna ýol berilmeýär. Şu kanuna laýyklykda kýahtin pidžini diňe aşakdaky fonetik gurluşa laýyk gelýän rus sözlerini kabul edýär: *воля, люди, манера, рубаха, рука* we ş.m. Birnäçe çekimsiz sesiň bilelikde gelýän sözleri fonetik taýdan özleşdirilipdir hem-de ýokardaky kanuna laýyk getirilipdir. Meselem, «*бамбук*» sözi kýahtin pidžininde «*бамебуки*», «*воротник*» sözi «*воротинеки*», «*шелк*» sözi bolsa «*шелека*» görnüşinde aýdylypdyr.

Kýahtin pidžininde atlar düşüm bilen üýtgemeyärler, işlikler san goşulmalaryny, ýöňkeme goşulmalaryny kabul etmeseler-de, zaman aňladyp bilýärler. Bu pidžiniň beýleki ähli pidžinlerden tapawudy: ol basybalyjylyk şertlerinde däl-de, serhet söwdasynyň esasynda döräpdir. Kýahtin pidžininiň esasynda gelmişekleriň dili däl-de (bu ýerde gelmişekler hökmünde hytaý täjirleri göz önünde tutulýar), şol çäkke ýaşaýan ilatyň dili ýatýar.

XX asyryň başlarynda serhet söwdasynyň bes edilmegi bilen kýahtin pidžini ulanylyşdan galypdyr. Onuň ýazuw ýadygärlikleriniň örän az möçberde saklanyp galandygy bu pidžini düýpli öwrenmegi kynlaşdyrýar.

Käbir ýagdaýlarda pidžinleriň ulanylýan çäklerinde ilatyň hemişelik gatyşmagy bolup geçýär, milletara gatnaşyklary has jebis häsiýete eýe bolýar, dürli nika baglanyşyklary netijesinde pidžin giň gerime eýe bolýar. Bu bolsa, pidžiniň adamlaryň belli bir topary üçin ene dili bolmagyna sebäp bolýar, netijede, ol beýleki bir halkyň wekili bilen aralykdaky gepleşik serişdesi bolmak bilen çäklenmän, özara gepleşikde-de esasy orna geçýär.

Pidžiniň ulanylyş geriminiň giňelmegi onuň hyzmatynyň artmagy bilen şertlendirilýär. Munuň netijesinde pidžiniň sözlük gory has artýar, grammatik gurluşy (ilkinji nobatda sintaktik gurluşy) çylşyrymlaşýar.

Sözlük gorundaky, grammatik gurluşyndaky bolup geçýän özgerişlikler pidžini doly derejeli dile öwürýär. Pidžiniň esasynda dörän dillere **kreol dilleri** diýilýär.

XX asyryň ikinji ýarymynda garaşsyzlygyny alan käbir döwlet-

lerde kreol dilleri döwlet dili derejesini aldy. Mysal üçin, Täze Gwineýada neomelaneziýa, Wanuatuda bislam, Süleýman adalarynda neosolomon, Seýşel adalarynda seýşel dili döwlet derejesine eýe boldy. Bu dillerde tele-radio gepleşikleri alnyp barylýar, gazet-žurnallar çap edilýär, mekdeplerde sapaklar okadylýar.

Kreol dilleriniň birtoparynyň durmuşy gatnaşyklarynda ulanylýandyklary bellidir.

Soraglar we ýumuş:

1. Pidžin näme? Ol nähili şertlerde emele gelýär?
2. Ilkinji pidžinler haçan we nirede emele gelipdir?
3. Kýahtin pidžininiň aýratynlyklaryny düşündiriň.
4. Kreol dilleri näme? Oňa haýsy diller degişli hem-de olar nirelerde ulanylýar?

Hödürlenilýän edebiýatlar:

1. *Ахманова О. С.* Словарь лингвистических терминов. М., 1966.
2. *Вендина Т.И.* Введение в языкознание. М., 2008.
3. Лингвистический энциклопедический словарь. М., 1990.

Milletara gatnaşyk dilleri

Ylym, medeniýet, diplomatik gatnaşyklar ugurlarynda milletleriň arasyndaky baglanyşygyň zerurlygy, gadymy döwürlerden başlap araçy dilleriň ýüze çykmagyna ýardam beripdir. **Araçy diller** diýlip, birnäçe halklaryň we ýurtlaryň (hakykatda, Ýer şaryndaky bar bolan hemme halklaryň hem-de ýurtlaryň dilleri) milletara düşünişmeginiň esasy serişdesine düşünilýär.

Orta asyrlar döwründe Ýewropada araçy dil hökmünde latyn dili hyzmat edipdir. Latyn dilinde umumy Ýewropa medeni goruny düzen çeper eserler döredilipdir, ylmy işler ýazylypdyr, dürli döwletleriň arasyndaky şertnamalar baglanyşylypdyr, uniwersitetlerde okuwlar alnyp barlypdyr. Orta asyrlarda, şeýle-de Tazedan döreýiş döwründe ýokary bilim ugurlarynda latyn diliniň esasy orny eýelemegi şol döwürlerde talyplaryň dürli milletlerden bolmagy bilen baglydyr, bir

uniwersitetde şol bir wagtda dürli ýurtlardan bolan talyplar okapdyrlar, mugallymlar hem bir milletden bolmandyr.

XVIII asyrdan başlap fransuz dili latyn dilini halkara dil bolmaklygyndan gysyp çykaryp başlaýar. Bu şol wagtdaky fransuz monarhlarynyň agalyk edijilik ýagdaýy bilen baglanyşyklydyr, olar öz dilini esasy milletara gatnaşyk serişdesi hökmünde bütün Ýewropa ýaýratmagy başarypdyrlar.

Fransuz dili tä XX asyryň birinji çäryeginiň ahyryna çenli araçy dil bolmak hyzmatyny ýerine ýetiripdir hem-de soňlугy bilen öz ornuny iňlis diline beripdir.

Iňlis dili biziň günlerimizde hem milletara aragatnaşyk dili bolmak hyzmatyny ýerine ýetirýär.

Musulman gündogary ýurtlarynda araçy dil bolmak hukugy köp asyrlardan bäri Gurhanyň dili bolan arap diline degişlidir. Ol bu hyzmaty häzirki döwürde hem ýerine ýetirýär.

Orta asyrlaryň dowamynda Uzak Gündogar we Günorta-Gündogar Aziýa ýurtlary üçin milletara aragatnaşyk dili bolmak hyzmaty köne hytaý edebi dili bolan wenýan diline degişlidir. Ol ýapon, koreý, wýetnam dilleri ýaly birtopar dilleriň ösmeginde möhüm ähmiýete eýe bolupdyr. XX asyrdan bu sebitlerde hytaý diliniň halkara dil bolmak ähmiýeti düýpli pese düşüpdür. Şonda-da häzirki zaman hytaý dili Birleşen Milletler Guramasynyň işinde ulanylýan dilleriň biridir (iňlis, fransuz, rus, ispan, arap dilleri bilen bilelikde).

Araçy dil hökmünde haýsydyr bir milli diliň ulanylmagy, şol dil ene dili bolan halka hemişe artykmaçlyk beripdir. Bu ýagdaý halkara emeli dilleriň döredilmegi üçin köpsanly synanyşyklaryň edilmegine sebäp bolupdyr. Emeli diliň döredilmegi, bir tarapdan hemmeler üçin ortalık bolup, hiç bir halka dil babatdan artykmaçlyk berjek däldi, ikinji tarapdan, ähli adamzada degişli boljakdy.

Emeli dili döretmäge ilkinji synaşyk biziň eýýamymyzyň II asyrynda ýunan (grek) lukmany **Galen** tarapyndan edilýär. Ol halkara ýazuw dilini döredýär. **T. Mor** özüniň «Altyn kitabynda» (1516 ý.) Utopiýa adasynyň ilaty üçin aýratyn dil oýlap tapýar.

Adamzat taryhynda halkara emeli dilleriň onlarça taslamasy döredilýär. Fransuz pelsepeçisi **R. Dekart** 1629-njy ýylda umumadamzat uniwersal diliniň shemasyny düzýär, nemes pelsepeçi-

si **G. Leybins** düşünjeleri toparlara bölmegiñ algebra düzgünlerini hödürleýär. Ýöne olaryñ diñe örän az sanlysy tejribede ulanylmak hukygyna eýe bolýar.

Adamlaryñ arasynda aragatnaşyk serişdesi hökmünde ulanylan ilkinji emeli dil 1879-njy ýylda **Ý. M. Şleyer** tarapyndan döredilen **wolapýukdyr**. Grammatikasynyñ çendenaşa kyndygy, çylşyrymlydygy bilen baglylykda wolapýuk dünýäde giñ gerime eýe bolup bilmedi hem-de XX asyryñ ortalarynda ulanylyşdan galdy.

Emeli dilleriñ arasynda polýak lukmany **L. M. Zamengof** tarapyndan oýlanylyp tapylan **esperantonyñ** ykbaly has oňat boldy. L.M. Zamengof öz döreden diliniñ öwrenmek üçin mümkin boldugyça has ýönekeý hem-de ýeñil bolmagy babatda uly alada edipdir. Bu oňa aňryýany bilen başardypdyr. Esperantonyñ dürs ýazuwy «bir ses-bir harp» ýörelgesine esaslanýar. Sözler ýazylyşy ýaly okalýar, her bir fonema latyn elipbiýiniñ: *a, b, c, ĉ (ç), d, e, f, g, ĝ (j), h (x), ĥ, i, j, ĵ (ž), k, l, m, n, o, p, r, s, ŝ (ş), u, ŭ, v, z* harplarynyñ birine gabat gelýär. Basym sözün iñ soňky bogrunyñ önündäki bogna düşýär.

Söz üýtgeýişde, forma we söz ýasalýşda ýönekeý birleşme ýörelgesinden ugur alynýar, esperanto köklerden hem-de goşulmalardan ybaratdyr. Bu dilde atlarda söz üýtgeýiş dört ýol bilen amala aşyrylýar, işlikleriñ ýedi şekili bar. Söz toparlary hem-de şekiller forma ýasaýjy goşulmalar arkaly ýüze çykarylýar: eger söz *o* bilen gutarsa, ol atlara (feliĉo-bagt), *a* bilen gutarsa, sypatlara (feliĉa-bagty), *e* bilen tamamlansa, hallara (*mie-meniñçe*) degişlidir.

Dilde bary-ýogy 16 sany grammatiki kada we 40 töweregi suffiks hem-de predlog bardyr. Tebigy milli dillerden tapawutlylykda atlaryñ hem-de işlikleriñ ýöñkemedä üýtgeýişleriniñ birnäçe görnüşlerine duş gelýäris. Esperanto dilini öwrenmek üçin, adatça, birnäçe aý gerek bolýar. 1887-nji ýylda bu dili dörediji tarapyndan esperanto dilinde ilkinji kitap «Lingvo internacia» («Halkara dil») çap edilýär.

Häzirki wagtda esperanto dilinde döredilen, terjime edilen çeper eserleriñ ýeterlik mukdary bar, köpsanly gazetler we žurnallar (40 töweregi döwürleýin neşir) çap edilýär, käbir ýurtlarda radiogepleşikler alnyp barylýar. Esperanto dili fransuz dili bilen bilelikde Halkara poçta birleşmesiniñ resmi dili hasaplanylýar.

Belli bir derejede ulanylyşa giren emeli dilleriň hataryna **interlingwany** (1903 ý), **oksidentalý** (1922 ý), **ido dilini** (1907 ý), **nowi-aly** (1928 ý) hem goşmak bolar. Ýöne bular hem giňden ýaýramadylar.

Şu wagta çenli bar bolan emeli dilleriň arasynda diňe esperanto wagtlaýyn halkara aragatnaşyk serişdesi bolmaga hakyky mümkinçilik aldy.

Halkara emeli dili döretmäge edilen synanyşyklar bilen bilelikde, hatyň halkara ulgamyny döretmäge hem birnäçe gezek synanyşyklar edilipdir. Onuň kömegi bilen islendik dilde okap boljak tekstleri döretmek mümkindir. Hatyň şunuň ýaly ulgamy **pazigrafiýa** diýlip atlandyrylýar. Pazigrafiýa mysal hökmünde gollandiýaly **K.Ýansen** tarapyndan döredilen surat ýazuwy-**piktony** görkezmek bolar. Ine şol hatyň käbir belgileri: : △ «öý», Λ «gitmek», ∞ «geplemek», ♥ «söýmek», I «men, maňa, meni», II «sen, saňa, seni», III «ol, oňa, ony», •□ «öňünden», □• «ýzyndan», |-«bolmak» işligi häzirki zamanda, •|-«bolmak» işligi öten zamanda, |-• «bolmak» işligi geljek zamanda, |+ «özüne almak, edinmek», Ö «şäher».

Mundan başga-da, şunuň ýaly çylşyrymly bolmadyk surat ulgamy arkaly köpsanly san pazigrafiýasy hem döredilipdir, onda her bir söz belli bir sanlaryň toplумы arkaly belgilenilipdir. Surat pazigrafiýasy-da, san pazigrafiýasy-da giňden ýaýramandyr. Pazigrafiýanyň ulanylýan görnüşi hökmünde arap we rim sanlaryny mysal getirmek mümkindir. Olar ähli dillerde şol bir manyny aňladýar.

Soraglar we ýumuş:

1. Araçy dileriň hyzmatyny düşündiriň.
2. Taryhyň dürli döwürlerinde Ýewropada haýsy diller araçy dil hökmünde hyzmat edipdirler?
3. Gündogarda araçy dil hökmünde haýsy dil hyzmat edipdir?
4. Haçan we kim tarapyndan halkara emeli dil döretmäge ilkinji gezek synanyşyk edilipdir?
5. Haýsy emeli dil ilkinji gezek hakyky halkara aragatnaşyk serişdesi hökmünde ulanylypdyr?
6. Häzirki döwürde emeli dilleriň haýsasy has giňden ýaýrandyr?
7. Pazigrafiýa diýlip nämä aýdylýar?

Hödürlenilýän edebiýatlar:

1. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. М., 1966.
2. Баранникова Л. И. Введение в языкознание. Саратов, 1973.
3. Березин Ф. М. История лингвистических учений. М., 1975.
4. Вендина Т.И. Введение в языкознание. М., 2008.

Dil we medeniýet

«Dil we medeniýet» meselesi köptaraplydyr. Oňa medeniýetiň taryhyny öwreniji, dilçi, filosof, psiholog, etnograf we edebiýaty öwreniji dürli nukdaýnazardan çemeleşýär. Ýöne medeniýete dil bilimi tarapyndan çemeleşiş ikitaraplaýyn bolandygy üçin, dil we medeniýet özara baglanyşygy saklaýar. Bir tarapdan medeniýetde bolup geçýän özgerişlikler dile täsir edýär, beýleki tarapdan bolsa dil medeniýete täsir edýär. Ýöne, ilkinji nobatda «dil» we «medeniýet» düşünjeleriniň gatnaşygy hakyndaky mesele berk kanuny esaslara daýanýar.

Latyn dilindäki *cultura* (*colo-* gaýtadan işlemek, bejermek, ýeri işläp bejermek) ýabany ösümliklerden tapawutlylykda, adamyň zähmeti bilen ösdürip ýetişdirmegi aňladýar. Medeniýet adamlaryň işjeňliginiň netijesi däl-de, sosial (durmuşy) önümdir. Dil bolsa medeniýetiň hem-de tebigatyň önümi hökmünde çykyş edýär. Beýleki bir tarapdan dil adamzatyň durmuşy taryhynyň ýeten beýik üstünligidir, ol medeniýetiň bir bölegi we onuň guraly bolup çykyş edýär. Ýöne, beýleki tarapdan, bar bolan dil gurluşlarynyň häsiýetlerinde, diliň materiýasynyň özünde adamyň biologik tebigatyň şöhlelenýär. Bu ýerde gepleýiş işiniň fiziologik we psihofiziologik mümkinçilikleriniň köpüsi kesgitlenilendir. Dünýä dilleriniň ählisinde çekimli we çekimsiz sesleriň bolmagy çekimlileri hem-de çekimsizleri gezeleşdirmek arkaly ses zynjyrynyň emele getirilmegi medeniýet arkaly şertlendirilen däldir, ol tebigatyň işidir. Adam diňe çekimlilerden ýa-da diňe çekimsizlerden ybarat bolan gepleýşi amala aşyrmaga, şeýle-de kabul etmäge ukyply däldir. Adamyň belliklere ygtyýar etmek işiniň psihofiziologik mümkinçilikleri diliň derejeleýin gurluşynda şertlendirilendir. Häzir diliň käbir derejeleriniň mukdar

çäkleri kesgitlenildi, meselem, fonologik ulgamyň möçberi dürli dillerde 10-dan 100 birlige çenli aralykda üýtgeýär, sözleriň möçberi dile laýyklykda 5-10 müňden ýarym milliona çenli aralykdadyr. Tebigat şunuň ýaly görnüşde diliň belli bir çäkleriniň gurluşyny, kanunalaýyklyklaryny kesgitleýär.

Medeniýet bellikler ulgamynyň mazmun planyny belleýär. Şuňa laýyklykda her bir medeniýetde millilik we halkara täsirler, her bir diliň semantikasyn-da umumadamzat medeniýetiniň umumylyklary, şeýle-de anyk alnan halkyň özboluşly medeniýetiniň şöhlelenmeleri bolýar. Medeniýetiň dile täsiriniň häsiýetleri we görnüşleri özboluşly medeniýet bilen şertlendirilen dilleriň başga diller bilen deňeşdirilmesinde aýdyň görünýär.

Şeýle görnüşdäki tapawutlar daşky hakykat bilen gönüden-göni baglanyşykly nominativ dil serişdelerinde, frazeologiyada, leksikada aýdyň görünýär. Islendik dilde we şiwede bir söz bilen beýleki dile terjime edip bolmaýan sözler bardyr. Bular *ekwiwalentsiz sözler* diýlip atlandyrylýar. Ekwiwalentsiz sözler, esasan, ýerli medeniýetiň özboluşly hadysalary belleniende döreýär. Eger ekwiwalentsiz sözler başga bir dile geçen ýagdaýynda, olar *ekzotik sözler* diýlip atlandyrylýar (bu hakynda «Dil täsirleri» atly temamyzda durup geçipdik). *Ekzotizmler we etnografizmler* diňe bir ýat, alynma medeniýeti düşündirmek, açyp görkezmek bilen çäklenmän, şol medeniýetiň simwoly (nyşany) bolýar. Meselem, *eskwaýr, spiker, kriket, şilling* Angliýany, *gyşlak, aryk, dayhan, manat* Gündogary, Orta Aziýa medeniýetini, *sakura, ikebana, sake* milli ýapon medeniýetini, *baz, kuren, maýdan, priwda* don kazaklaryny janlandyryar.

Medeniýetiň dile täsiri edebi dilleriň tipologik aýratynlyklarynda aýdyň ýüze çykýar. Edebi dil bilen edebi dil derejesine ýetmedik diliň gatnaşygy, dil serişdeleriniň funksional differensiasiasy (hyzmatyň aýrabaşgalaşmagy) jemgyýetiň medeni taryhynyň barşynda, ýazuwyň, edebiýatyň, döwletiň, mekdebiň, dünýägaraýşyň taryhynda kesgitlenýär. Halkyň medeniýetiniň onuň edebi diliniň kada-stilistik ulgamynyň tipologik aýratynlygyna täsir etmegi medeniýetiň sözlüğe täsirine garanynda has çuň häsiýte eýedir. Eger sözlük medeniýetiň aýnasy bolsa, kada-stilistik ulgam onuň rentgen arkaly düşürilen suratdyr. Leksikanyň arkasynda zatlaryň we hadysalaryň dünýäsi dur,

sözler zatlar hem-de hadysalar bilen bagly, olar jemgyýetiň medeni şekiliniň ýüzleý söhlendirilmesidir. Stilistika medeniýetiň gurluş aýratynlyklarynyň dil arkaly suratlandyrylmagydyr.

Medeniýetiň dile täsir etmegi dürli medeniýetlerde gepleýşiň dowamyndaky özboluşlylygy ýüze çykarýar. Bu leksikanyň we grammatikanyň käbir aýratynlyklarynda, şeýle-de diliň kada-stilistik düzgünlerinde göze ilýär. Her bir medeniýetde adamyň özüni alyp barşy ýüze çykýan ýagdaýa baglylykda sazlaşdyrylýar. Durmuşyň dürli ýagdaýlaryna laýyk gelýän gepleýiş, dil serişdeleriniň toplумы döredilýär. Gepleýşiň tutuş mazmuny, gepleýiş tertibi jemgyýetiň medeni däplerine görä kesgitlenýär. Dürli halklarda, şol bir ýagdaýlarda (meselem, är-aýalyň, ogul bilen kakanyň, mugallym bilen okuwçynyň, myhman bilen öý eýesiniň, başlyk bilen işgäriniň we ş.m) gepleýşiň stilistik aýratynlygy ýüze çykýar. Bir medeniýetde çagalary bilen ene-atasynyň gepleşigi düýpli stilistik tapawuda eýedir (hormat goýmagyň ýörite görnüşleri, tabynlygyň, sadyklygyň bildirilmegi, ene-ata «siz» diýlip ýüzlenilmegi we ş.m.), beýleki bir halkda bolsa bu gepleşik doly derejede «deňhukuklyk» ýörelgelerine esaslanýar. Gündogar halklarynyň milli medenýetlerinde aýalynyň adamysyna ýüzlenilmegi kiçiniň ula ýüzlenmegi ýaly hormata eýedir. Şeýlelikde, medeniýetiň dile täsiri, birinjiden, diliň sözleriniň milli-medeni özboluşlylygynda, ikinjiden, diliň kada-stilistik aýratynlygynda, üçünjiden gepleýşiň özboluşlylygynda hem-de onuň bilen baglanyşykly leksik, grammatik hadysalarda ýüze çykýar.

Diliň we medeniýetiň baglanyşygy has giň hem-de dürli ýagdaýlary öz içine alýar. Halkyň medeniýetiniň dil kadalarynyň ösüşine täsir edýän möhüm pursatlary jemgyýetçilik işgärleriniň, alymlaryň, ýazyjylaryň işlerinde şöhlelenýär. Täze edebi dilleriň ösüşi häzire çenli kada grammatikalarynyň, sözlükleriň, dürs ýazuw düzgünleriniň düzülmegini talap edýär, medeni aň-bilim işleri sözleýiş medeniýetini, edebi kadalaryň ýaýramagyny, tassyklanmagyny zerur düzüm hökmünde özüne birikdirýär. Edebi kadalaryň döremeginde hem-de ösmeginde sungat işgärlerine we ýazyjylara ägirt uly rol degişlidir. **Dante, Petrarka, Bokkaço** italýança ýazmagyň mümkindigini subut etdiler, «Ylahy komediýasy» eseriniň ýazary Dante italýan edebi diliniň düýbünü tutujy hasaplanylýar. Nemes edebi diliniň taryhynda

Martin Lýuteriň, täze gruzin dilinde **Şota Rustaweliniň**, tatar dilinde **Abdylla Tokaýyň**, rus edebi dilinde **A. S. Puşkiniň**, türkmen dilinde **Magtymgulynyň** beýik hyzmaty bardyr.

Biz edebi diliň taryhynda aýratyn şahsyýetleriň ähmiýetini bellemek bilen, şol bir wagtda diliň häzirki zaman kadalarynyň jemgyýetiň ähli medeni gatnaklarynyň dürli görnüşli işleriniň netijesinde toplanandygyny göz önünde tutmalydyrys.

Diliň esasy birlikleriniň biri bolan söz, köpleriň pikir edişi ýaly, diňe bir maglumatlary geçirmek üçin döredilen gurluş däldir, ol pikiriň guraly, medeniýetiň saklaýjysydyr. Medeni pikirleri özünde saklamak ukyby janly diliň özboluşly aýratynlygydyr. Diliň we medeniýetiň gatnasygy dil biliminiň täze dörän şahalarynyň biridir. XX asyryň ahyrynda «Dil we medeniýet» meselesi ylmy barlaglaryň üns merkezine öwrüldi hem-de dil hakyndaky ylmyň ösmeginde esasy ugurlaryň biri hökmünde çykyş edýär. Häzirki zaman dil biliminiň bütewi antropologik ugra eýe bolmagy kognitiw we medeni aýratynlyklary ýüze çykarýar. Eger ön diliň we medeniýetiň baglanyşygy möhüm, ýöne ikinji derejeli zat görnüşinde öwrenilýän bolsa, häzir ýörite ugur hökmünde öwrenilýär.

Soraglar we ýumuş:

1. Diliň we medeniýetiň özara gatnasygynyň aýratynlyklary nämeden ybarat ?
2. Aýratyn alnan halklaryň medeniýetiniň diliň kada-stilistik düzgünlerine nähili täsiri bar?
3. Edebi kadalaryň döremeginde sungat işgärleriniň we ýazyjylaryň hyzmatyny düşündiriň.

Hödürlenilýän edebiýatlar:

1. *Annanurow A.* Dil biliminiň esaslary. I bölek. Aşgabat, 1971.
2. *Общее языкознание.* Минск, 1983.
3. *Кодухов В.И.* Общее языкознание. М., 1974.

Dil we pikirlenme

Dil we pikirlenme dil biliminiň nazaryýetiniň çylşyrymly hem jedelli meseleleriniň biridir. Dil hakyndaky ylmyň taryhynyň dürli döwürlerinde bu mesele dürlüçe çözülipdir. Dil we pikirlenmäniň biri-birine gatnaşygy babatda in gadymy filosoflardan häzirki döwrüň dilçi hem filosof alymlaryna çenli aralykda düýpli ylmy işler edilipdir. Gadymy grek akyldary **Platon** pikirlenmä hem-de sözleşse bir zat hökmünde garap, içinden (sessiz) sözlemegiň – ruhuň daşa ses çykarman, diňe öz-özi bilen gürleşmegidigini belläpdir (Dogan Aksan. Her yönüyle dil, Ankara, 2007, 53 sah.). Dil bilen pikirlenme barada häzirki döwre çenli edilen işlerde dürli garaýyşlara, pikirlere duş gelmek bolýar. Alymlaryň bir topary Platon ýaly pikirlenmäniň we diliň arasynda tapawut goýmaýarlar. Meselem, görnükli psiholog **L.S.Wygotskiý** pikirlenmäniň hem diliň gatnaşygyny ýörite formula bilen berýär:

PIKIRLENME=DIL-SES

Dilçi **Andre Martinet** bolsa doly, durnukly ýagdaýa geçen pikirini diňe dil arkalay hasyl edilip bilinjekdigini belläp, munuň jemgyýet bilen arabaglanyşygyna ünsi çekipdir. XIX asyryň dilçileri diliň we pikirlenmäniň biri-birinden tapawutlanýan iki işdigi, özbaşdak aýratynlyklara eýe bolan iki ruhy zähmetdigi baradaky pikiri goldapdyrlar.

Dil biliminiň logiki ugrunyň wekilleri bu düşüňjeleri birmeňzeş zat hasaplapdyrlar (wagta degişli bolmadyk hem-de ählumumy zatlar laýyk gelmelidir diýen ýaly logiki kategoriýalar, olaryň pikiriçe uniwersal dil kategoriýalarydyr). Psihologik ugruň wekilleri bu meseleňi diliň pikirlenmä, pikirlenmäniň dile bolan gatnaşygyndaky agdyklyga esaslanyp, köpbaşgançakly tekizlik boýunça çözmäge synanyşypdyrlar. Amerikan strukturalizminiň tarapdarlary bolsa diliň gurluşy pikirlenmäniň gurluşyny hem-de daşky dünýä akyl ýetirmegiň usullaryny kesgitleýär diýip çaklaýarlar.

Häzirki zamanyň belli dilçileriniň biri bolan **Ronald Langacker** özüniň «Dil we gurluş» (Language and its Structure) atly kitabynda «Dil bilen pikiriniň baglanyşygy nämeden ybarat, dil bolmasa pikirle-

nip bilerismi, pikirimiz dilimize görä laýyklykda döreyärmí?» ýaly soraglara ünsi çekip, pikire aňň miwesi hökmünde garap, onuň dil-den tapawudynyň mese-mälim ýüze çykjakdygyny belleýär. Ol saz düzmek, heýkel ýasamak ýaly käbir işleri mysal getirip, kähalatlarda pikirimizi aňladyp biljek sözün tapylmaýan ýagdaýyny-da ýatladýar we eger dilsiz pikirlenip bilmeýän bolsak, şeýle meseläniň ýüze çykyp bilmeýändigini aýdyp, pikirini dilsiz emele gelip biljekdigini nygtaýar. Seýle-de bolsa, alym işiniň dowamynda pikirlerimiziň esasy böleginiň dilimiz bilen baglanyşyklydygyny tassyklaýar. Şunuň bilen birlikde-de, diliň hyzmatynyň, esasan, adalat, demokratiýa, erkinlik, söýgi ýaly abstrakt düşünjeleri aňlatmakda has zerurlygyny nygtaýar, ýagny «adalat» sözünüň «galam» ýaly predmeti görkezmeýändigini, ony aňlatmakda kynçylygyň dörejekdigine ünsümüzü çekýär. Alym dil bilen pikiri biri-birinden tapawutlandyrsa-da, bu babatda birnäçe sowala jogap bermekde kynçylyk çekýär.

Bu meseläniň dürli çözgütlerine garamazdan, alymlaryň hemmesi dil bilen pikirlenmäniň arasynda baglanyşygyň bardygyny, bu baglanyşygyň hili, tebigaty barada mesele ýüze çykanda, diliň hem-de pikirlenmäniň tapawudynyň ýüze çykýandygyny belleýärler. Alymlaryň käbiri pikirlenmäniň mehanizmi dil bilen beýan edilýän belgilere bagly däl, dile garaşsyzlykda uniwersal predmet belgileri (pikir belgileri) arkaly aňladylýar diýip çaklaýarlar, birentek alymlar bolsa, pikirlenmäniň mehanizmi dil bilen aýrylmaz baglanyşykly, dil bolmasa pikirlenme bolup bilmez, alymlaryň üçünji topary bolsa, pikirlenme söz bilen beýan edilip, şeýle-de beýan edilmän (duýgy arkaly) biler diýýärler .

Pikirlenmäniň guraly dildir, şeýle-de beýleki dil ulgamlarydyr (matematiki we himiki formulalar ýa-da sungatdaky takyk şekiller). Dil belgiler ulgamy hökmünde pikirlenmäniň material daýanjydyr, ol pikirleri materiallaşdyrýar we maglumatlaryň alşylmagyny üpjün edýär. Eger pikirlenme hakykaty şöhlendirýän bolsa, dil ony beýan edýär. Pikirlenme ideal (düşünje görnüşinde) bolsa, dil materialdyr (onuň hemme birlikleri sesler bilen örtülendir). Pikirde zat aýratynlygy (agram, dykzylyk, göwrüm we ş.m.) bolmaýar. Diliň pikirlenme bilen baglanyşygy onuň *kommunikatiw* (aragatnaşyk) we *kognitiw* (hakyky barlyk hakynda täze bilimleri almagyň serişdesi bolmakda öwreni-

jilik hyzmaty) hyzmatlarynyň ýüze çykmagyna mümkinçilik berýär, dil daşky dünýädeki hadysalar hem-de zatlar hakyndaky garaýyşlary diňe bir geçirmek bilen çäklenmän, eýsem, gurşap alýan dünýä baradaky bilimlerimizi belli bir derejede tertibe salýar, bölümlere bölýär, aňmyzda berkidýär.

Seýlelikde, dil bir tarapdan pikiri beýan etmegiň serişdesi, beýleki tarapdan bolsa, onuň emele gelmegi üçin gural bolup hyzmat edýär.

Psihologiýa we psiholingwistika ugurlary boýunça soňky döwürlerde edilen işler pikirlenmäniň diliň kömegi bolmasa hem ýüze çykyp biljekdigini subut etdi. Bu ýerde görkezme-duýgy şekilleri (suratkeşiň, heýkeltaraşyň, kompozitoryň görkezme-şekil pikirlenmeleri) göz önünde tutulýar.

Pikirlenmäniň we diliň taryhy ösüşiniň dowamynda olaryň özara täsiriniň häsiýetleri üýtgeşsiz galmandyr, ýazuwyň ösmegi diliň pikirlenmä bolan täsirini güýçlendiripdir, pikiri bezeýji serişde hökmünde diliň mümkinçilikleri giňelipdir. Pikiriň ösmegi hem dile öz täsirini ýetiripdir, sözleriň manysynyň giňemegi diliň leksik hem-de frazeologik düzümini artdyrypdyr.

Pikirlenme akyl ýetiriş bilen hem baglanyşyklydyr. Şöhlenenme nazaryýetine laýyklykda, akyl ýetirişiň birinji basgançagy hakykaty duýgy arkaly kabul etmekdir. Adamyň duýgy agzalaryna täsir eden daşky dünýä adamda belli bir duýgyny döredýär. Daşky dünýäniň hadysalarynyň we predmetleriniň emele getiren duýgusy pikirlenme üçin material bolup, adamda predmet hakynda garaýyş peýda bolýar, onuň esasynda düşünje kemala gelýär. Ikinji basgançakda duýgy arkaly kabul edilen takyk predmet has anyklaşdyrylýar, ol hakyndaky düşünje görnüşe salynýar, ýagny söze öwürülýär.

Adamzadyň ösüşiniň dürli döwürlerinde onuň dünýä hakyndaky bilimi birmeňzeş bolmaýar, şonuň üçin-de ösen dillerden hem halkyň ýönekeý pikirlenmesini görkezýän köpsanly sözleri tapmak mümkindir. Hindi-ýewropa dillerinde adamy – ýer, hudaýy – gök bilen aňlatmak düşünjesi bar, «Gün dogdy», «Gün ýaşdy» aňlatmalaryna laýyklykda, öňler Ýer däl-de, Gün Ýeriň daşyndan aýlanýar diýlip hasap edilipdir.

Şöhlenenme nazaryýeti **I.P.Pawlowyň** iki duýduryş ulgamy baradaky garaýyşy bilen ylalaşýar. Bu nazaryýetlere laýyklykda, adam dünýä akyl ýetirende iki duýduryş ulgamyndan peýdalanýar. **Birin-**

ji duýduryş ulgamy akyl ýetirişe diňe ýarat edýär, haçan-da daşky dünýäniň predmetleri, hadysalary duýgy agzalarymyza galtaşanda, bizde belli bir derejede duýgy (görüş, eşidiş, tagam we ş.m) döredýär, bu duýduryş ulgamy haýwanlara hem mahsusdyr. **Ikinji duýduryş ulgamy** akyl ýetirişiň ikinji basgançagyna degişlidir, ol düşüňjeleriň, pikirlenmäniň, netije çykarmanyň emele gelmeginde uly ahmiýete eýedir. Şeýlelikde, ikinji duýduryş ulgamy dil aragatnaşygynyň esasynda ýatýar. **Ikinji duýduryş ulgamy** diňe adama mahsusdyr. Ol janly synlaýyşdan hyýaly pikirlenmä geçmegi, öz beýan etmelerini söz arkaly aňladýan düşüňjeleriň, pikirleriň, netijeleriň emele gelmegini üpjün edýär. Söz diňe bir takyk predmetiň däl, eýsem, birmeňzeş predmetleriň tutuş toplumynyň belenilmegine mümkinçilik bermek bilen çäklenmän, ol predmetleri toparlary, hyzmatlary ýa-da umumy almatlary babatdan birleşdirýär. Bu bolsa, adamda daşky dünýäniň zatlary we hadysalary hakynda düşüňjäniň kemala gelmegine ýardam edýär.

Sorag we ýumuşlar:

1. Diliň we pikirlenmäniň özboluşly gatnaşygyny düşündiriň.
2. Pikirlenmäniň we akyl ýetirişiň baglanyşygy nämeden ybarat?
3. Iki duýduryş ulgamynyň diliň we pikirlenmäniň gatnaşygyny üpjün etmekdäki ähmiýetini düşündiriň.

Hödürlenilýän edebiýatlar:

1. *Annanurow A.* Dil biliminiň esaslary. I bölek. Aşgabat, 1971.
2. *Bagyýew H.* Dil bilimine giriş. Aşgabat, 1992.
3. *Кодухов В.И.* Общее языкознание. М., 1974.

Dil we ýazuw

Umumy dil bilimi ýazuwyň emele gelmegi we ösmegi bilen hem meşgul bolýar. Ýazuw, onuň dile bolan gatnaşygy, olaryň arasyndaky baglanyşyk dil biliminiň esasy meseleleriniň biridir. Gadymy atababalarymyzyň bize goýup giden iň gymmatly mirasy bolan ýazuw häzirki günlerimize gelip ýetýänçä köpsanly kynçylyklary başdan geçirip kämilleşipdir.

Ýazuwyň ýüze çykyşy we ýaýraýşy baradaky mesele ilki bilen dünýä medeniýetiniň taryhy üçin örän peýdalydyr. Şoňa görä-de, ýazuwyň taryhyny öwrenmek köp ýyllardan bäri alymlaryň üns merkezinde durýar. Bu mesele bilen diňe bir dilçiler däl, eýsem, arheologlar, taryhçylar hem gyzyklanýarlar.

Amala aşyrylan ylmy barlaglaryň netijesinde ýazuwyň taryhyna – *paleografiýa* (grek dilindäki *palaios* – gadymy, *grapho* – ýazýaryn sözlerinden emele gelen) bagyşlanylan köp sanly ylmy işler ýazyldy. **Ý. B. Şnister, N. A. Pawlenko, W. A. Istrin, D. Dringer** ýaly alymlar ýazuwyň taryhyna uly goşantlary goşdular.

Häzirki döwürde hem ýazuwyň meseleleri barada düýpli ylmy işler alnyp barylýar. Indi alymlary ýazuwyň umumy meseleleriniň beýan edilişi bilen bilelikde aýry-aýry halklaryň ýazuwynyň emele gelşi baradaky meseleler-de gyzyklandyrýar. Ýazuwyň taryhy dünýä dil biliminiň, şol sanda türkmen dil biliminiň hem möhüm meseleleriniň biridir.

Adamzat özüniň ösüş taryhynda ýüzlerçe şekilleri döredipdir, her bir şekil maksadyna hem-de wezipesine laýyklykda jemgyýetiň ösüşinde belli bir ähmiýete eýe bolupdyr. Ynsanyň döreden şekilleriniň içiinde iň gymmatlasy ýazuwdyr.

Ýazuw görüş agzasy bilen kabul edilýän pikiriň beýan edilmeğinde esasy orunda durýan gepleýşe kömekçi bolan şekiller (çyzyklar, grafemalar) ulgamydyr. Ýazuwyň özüne mahsus aýratynlyklary bolýar.

Gepleşiş diline kömekçi hökmünde emele gelendigi sebäpli, ýazuwy hiç wagt dilden aýry beýan etmek mümkin däldir. Mundan başga-da ol ýa-da beýleki pikiri gepleýiş dili arkaly başga birine ýetirmek mümkin bolmadyk ýagdaýda ýazuwyň kömegine bil baglamaly bolýar. Ýazuw uzak aralykdaky adamlaryň pikirlerini biri-birine ýetirýär, olaryň sözlerini, pikirlerini, düşüňjelerini taryhyň dowamynda saklap, geljekki nesillere ýetirýär. Seýle-de ýazuw şekilleriň ulgamyndan ybarat bolup, şertli şekiller arkaly ýazylyp, görüş agzamyz arkaly okalýar.

Ýazuw adamlaryň medeni durmuşynda gazanan üstünliklerini olaryň indiki nesillere ýetirmekde hiç zat bilen çalşylyp bolmajak ähmiýete eýedir. Adamzat jemgyýetiniň ösüş taryhynda bolup geçen wakalary iň dogry, anyk habar berýän zat ata-babalarymyzyň goýup

giden ýazuw ýadygärlikleridir. Biz ýazuwyň kömegi bilen dünýä halklarynyň we öz halkymyzyň iň gadymy taryhyny öwrenýäris, olaryň edim-gylymlary, däp-dessurlary, ýaşaýyş-durmuş aýratynlyklary, edebiýaty we ş.m bilen tanyş bolýarys.

Mälim bolşy ýaly, ylym, sungat, tehnika we beýleki ugurlar asyrlaryň dowamynda ösüp, kämilleşip gelýärler. Olaryň gazanan tejribeleriniň öwrenilip, nesilden-nesle geçirilmeginde-de ýazuw hemişe uly ähmiýete eýe bolupdyr. Häzirki zaman dünýäsiniň gymmatly pikirlerini, gazanan üstünliklerini, ýeten sepgitlerini toplamakda hem ýazuw öz gymmatyny ýitirmeýär.

Ýazuw häzirki zaman ynsanlarynyň dünýägaraýşynyň kämilleşmeginde, olaryň ählitaraplaýyn ösmeginde-de uly ähmiýete eýedir. Ýer ýüzündäki millionlarça adamlar ýazuw arkaly bilim alyp, dürli ylymlaryň syrlaryny öwrenýärler. Adamzat häzirki döwrüň ylmynyň, tehnikasynyň, sungatynyň ähli gazananlaryny aňynda saklap bilmeýär. Ýazuw bu meseläniň çözgüdini öz üstüne alyp, ony islendik wagt gaýtadan janlandyrmaga, täzedan dikeltmäge hyzmat edýär.

Medeniýetiň esasy alamatlarynyň biri bolan ýazuw dünýä halklarynyň arasyndaky medeni gatnaşyklaryň ösmegine düýpli täsir edýär. Ol ýa-da beýleki ýurtda ýüze çykyan esasy syýasy, ylmy, edebi we şuna meňzeş hadysalar ýazuw arkaly бүтін Ýer ýüzüne ýaýraýar.

Ynsanlaryň estetik duýgularynyň ösmeginde-de ýazuwyň uly ähmiýeti bar. Meşhur söz ussatlarynyň çeper döredijiligi hem ýazuw arkaly adamlaryň kalbyna aralaşýar. Ýazuw şahsyýete öz pikirlerini tertibe salmaga, umumylaşdyrmaga-da kömek edýär. Ol takyk ylmy şekilleriň, esasan-da, grammatiki, fiziki, himiki, astronomiki, matematiki şekilleriň kömegi bilen aňladylyan düşüňjeleriň düşnükli bolmagyna ýardam edýär. Edebi dilleriň döremeginde, kämilleşmeginde, täsiriniň artmagynda hem ýazuwyň ähmiýeti uludyr.

Ýazuwyň emele gelmegi örän gadymy döwürlere degişlidir. Adamlaryň arasyndaky gatnaşygy amala aşyrmakdaky zerurlygyň netijesinde dörän ýazuw ilki başda çyzgy şekilleri görnüşinde bolmandyr. Ilki başda pikiri beýan etmek, öz pikirini uzak ýerlere ýetirmek üçin belli bir zatlardan peýdalanypdylar. Şol zatlaryň üsti bilen aýdyljak bolunýan pikire düşünilipdir. Meselem: okuň iberilmegi urşuň başlanýandygyny, duzuň, çöregiň iberilmegi parahatçylygyň,

dostlugyň alamatyny aňladypdyr. Gülleriň reňkleri arkaly adamlar biri-birlerine söýgi, isleg, aýralyk ýaly duýgularyny ýetiripdirler. Gadymy döwürlerde jansyz zatlar bilen bilelikde janly zatlar arkaly hem pikir bildirilipdir. B.e.öň 513-nji ýylda **Dariý** atly şa özüni skiflerden has güýçli hasap edip, olary özüne tabyn etmek isläpdir. Şonuň üçin-de skifleriň hiç hili garşylyk görkezmezden boýun egmegini talap edip, suw we toprak iberipdir. Skifler bolsa oňa diri gurbaga, syçan, guş we baş sany ok bilen jogap gaýtarypdyrlar. Gadymy gerek taryhçysy **Gerodot** ol zatlaryň manysyny şeýle düşündirýär: «Siz parslar gurbaga ýaly batgalykda gizlenmeseňiz, syçan ýaly ýeriň aşagyna girmeseňiz, guş ýaly uçmasaňyz, biziň topragymyza aýak basan badyňyza oklarymyzdan heläk bolarsyňyz».

Gadymy adamlar haýsydyr bir maglumaty uzaklara ýetirmekte ýüpe düwün düwmek usulyndan-da peýdalanypdyrlar. Pikiri düwünler arkaly beýan etmek hytaýlylaryň, parslaryň, meksikalylaryň we başga-da birentek halklaryň arasynda giňden ýaýrapdyr. Pikiri balykgulaklar arkaly başga birine ýetirmek hem käbir halklaryň giňden ulanylan usulydyr. Demirgazyk Amerikanyň indeý taýpalarynyň birentegi bu serişdeden yzygiderli peýdalanypdyr. Balykgulagyň ölçegi, reňki berilýän habaryň mazmunynyň beýan edilmeginde möhüm ähmiýete eýedir.

Pikiriň zatlar arkaly aňladylmagynyň özboluşly artykmaçlygy bar. Munuň üçin adamyň haýsy dilde gepleýändiginiň ähmiýeti bolmaýar. Islendik dilde gepleýän adam zatlar arkaly berilýän pikire öz dilinde düşüniş bilýär. Mundan başga-da, pikir beýleki adama ýa-da adamlara düşnükli hem-de tiz ýetýär. Meselem, dükanyň tekjesinde köwüşüň durandygyny gören her bir adam şol ýerde aýakgap satylýandygyny biler. Eger adam bu habary ýazuw arkaly bilmeli bolsa, onda ol köwüş satylýan ýere ýakyn baryp, ýazylan ýazgyny okamaly bolardy. Zat arkaly pikir aňlatmanyň kemçilikli tarapy onda diňe sada zatlar hakyndaky pikiri beýan etmek mümkindir, pikir çylşyrymlaşan ýagdaýynda bu usuly peýdalanyň bolmaýar.

Sada pikirleri aňlatmak maksady bilen zatlaryň üsti bilen pikir aňlatmak häzirki döwürde hem ulanylýar. Meselem, ýollarda gyzyl, sary, ýaşyl reňkli ýol ýşyklarynyň goýulmagy we ş.m.

Wagtyň geçmegi bilen pikiriň çyzyklar arkaly beýan edilmegi ýüze çykýar. Şunuň netijesinde-de häzirki ýazuwlaryň ýüze çykmagy başlanýar.

Häzirki zaman dil bilimi ýazuwyň dört görnüşiniň bardygyny belläp geçýär. Olara *piktografiýa*, *ideografiýa*, *sillabografik ýazuw*, *fonografiýa* degişlidir. Ýazuwyň bu görnüşleri biri-birinden birnäçe almatlary boýunça tapawutlanýar.

Piktografiýa (latynça *pictus* – surat, şekil; grekçe *grapho* – çekmek, *ýazmak*) ol ýa-da beýleki maglumatyň, hadysanyň şekiller arkaly beýan edilmegidir. Piktografik ýazuwdaky her bir şekil *piktogramma* atlandyrylýar. Piktografik ýazuwda her bir *piktogramma* tutuş sözlemi ýa-da sözlemleri aňladýar.

Ýazuwyň bu görnüşi gadymy döwürlerde döräp, adamzat ýaşayşynyň irki zamanasyna degişlidir. Piktografik ýazuwlarda beýan edilen pikirleriň çägi giň bolmandyr. Esasan, aw pursatlary, uruş hadysalary görkezilipdir. Bu ýazuw arkaly käbir göçme manylar hem aňladylypdyr. Meselem, «ölüm» düşünjesini aňlatmak üçin adamyň ýa-da haýwanyň kellesi aşak şekili çekilipdir, «çaltlygy» bildirmek üçin adamyň golunyň ýerine ganat, «söýgi» düşünjesi üçin iki sany birleşdirilen ýürek çekilipdir.

Piktografik ýazuw ýazuwyň indiki tapgyrlarynyň döremeginde möhüm ähmiýete eýe bolupdyr. Adamlar öz pikirlerini has takyk we giňişleýin beýan etmek üçin täze görnüşi – ideografik ýazuwy oýlap tapypdyrlar.

Ideografiýa. Gepleýişdäki sözleriň şekiller, surat görnüşinde däl-de, ideogrammalar arkaly beýan edilmegine *ideografik* ýa-da *pikir* ýazuwy diýilýär. *Ideografik* (grekçe *idea*-pikir, *grapho* – çekmek, *ýazmak*) ýazuwdaky her bir belgi *ediogramma* diýlip atlandyrylýar. Ieroglifler we beýleki şekiller hem ideogrammalara degişlidir.

Ideografik ýazuwda her bir şekil bitewi bir sözi ýa-da sözün manyly bölegini aňladýar. Şoňa görä-de bu ýazuw ulgamy käbir ýerlerde söz ýazuwy görnüşinde hem atlandyrylýar. Ideografiýa bilen piktografiýanyň arasynda berk baglanyşyk bardyr. Sebäbi, piktografik ýazuwyň esasynda ideografik ýazuw döreýär. Şoňa görä-de ilkinji ideogrammalar piktogrammalara meňzeş bolupdyr. Ýazuwyň taryhy bilen meşgullanýan alymlar ideogrammany piktogrammadan tapawutlandyrmak üçin olaryň görnüşine däl-de, mazmunyna üns bermelidigini belleýärler. Piktogramma – bitewi hadysany, ideogramma – aýratyn sözleri aňladýar.

Ideografik ýazuw jemgyýetiň münlerçe ýyllyk ösüşiniň netjesinde emele gelipdir. Bu ýazuwyň döremegi medeniýetiň, şeýle-de, ýazuwyň öz taryhynda beýik açyşlaryň biri bolupdy. Çünki, gepleýşiň sözlere bölünmegi we olaryň her biriniň şertli belgiler arkaly ýazylmagy ses ýazuwy üçin giň ýol açdy. Ideografik ýazuwyň emele gelmegi hakynda dürli pikirler bar. Alymlaryň birtopary (**I.Gleb, R.Wulli, D.Dringer**) bu ýazuwyň bir ýurtda, bir halk tarapyndan döredilendigini belleýärler. Munda, esasan, ideografik ýazuwyň müsür ýazuwyndan ýa-da şumer ýazuwyndan dörandigi göz önünde tutulýar. W.Istrin ideografik ýazuwyň döremeginde müsür, hytaý, şumer ýazuwlarynyň her biriniň goşandynyň bardygyny belleýär.

Gadymy döwürlerde ideografik ýazuw ulgamyndan Müsürde, Şumerde, Hytaýda, Meksikada we käbir beýleki sebitlerde peýdalanyldyrlar. Iň gadymy ideografik ýazuwlaryň biri *müsür ýazuwydyr*. Bu ýazuw b.e.öň Afrikada ýaşan halklaryň arasynda giňden ýaýrapdyr. Müsür ýazuwy piktografiýanyň esasynda döräpdir. Şoňa görä-de, ýazuwyň esasy bölegini şekiller-suratlar düzüpdir we bu suratlar zatlaryň, hereketleriň aňladylmagyna hyzmat edipdir.

Öz görnüşi we häsiýeti boýunça *hytaý ýazuwy* hem ideografik ýazuwlaryň iň kyn görnüşlerine degişlidir. Hytaý ýazuwyna düşünilmeginiň kynlygy onuň iýeroglifleriniň mukdarynyň örän köpdügi we olaryň ýazylyşynyň çylşyrymlydygy bilen düşündirilýär. Hytaý ýazuwy b.e.öň ýüze çykypdyr. Ol ýazuwyň dörän anyk taryhy entek ylym tarapyndan doly kesgitlenilenok. Arheologlaryň tapan ýüzi hatly süňkleri, pyşbaga çanaklary bu hatyň biziň eýýamymyzdan XV asyr öň hem ulanylandygyna şaýatlyk edýär.

Hytaý ýazuwynda ýüzlerçe iýeroglifiň ulanylmagy onuň ýazuwyny kynlaşdyrýar. Mundan başga-da, iýeroglifleriň ýazuw düzgüni hem çylşyrymlydyr. Meselem, «adam» sözüni aňladýan iýeroglifiň ýeke özi ýazylanda – «adam» diýen manyny, iki gezek ýazylanda «ýola salmak», «yzyna düşmek» manylaryny berýär. Häzir dünýä halklarynyň birnäçesi ideografik ýazuwdan peýdalanýar.

Sillabografik ýazuw. Bogunlaryň şertli belgiler arkaly görkezilýän ýazuwyna *sillabografik* (grekçe *sullabe* – bogun, basym, *grap-ho* – çekmek, ýazmak) ýa-da *bogun ýazuwy* diýilýär. Bu ýaz uw ulgamynyň talabyna laýyklykda dilde näçe bogun bolsa, şonça-da sillabogramma bolýar.

Sillabografik ýazuw ondan öňki ýazuwlarda hem ulanylypdyr. Ol ýazuwlarda ideogrammalar bilen bilelikde sillabogrammalar hem duş gelýär.

Gadymy bogun belgileri şumer ýazuwynda emele gelipdir. Berilýän maglumatlara görä, şumerleriň ilki ýazuwy piktografik ýazuw bolsa-da, onuň belgileriniň arasynda bogun bellikleri-de duşýar. Şumer ýazuwy özüniň belgileri boýunça beýleki ýazuwlardan tapawutlanýar. Onuň belgileri myha meňzeşdir. Şonuň üçin-de, ol ýazuw belgileriniň görnüşine laýyklykda arapça – «*mismary*», parsça «*myhy*», türkmençe – «*myh ýazuwy*» atlandyrylýar.

Taryhy maglumatlardan görnüşi ýaly, soňlугy bilen minoý, hindi we beýleki dilleriň bogun ýazuwyndaky hatlary emele gelipdir. Bogun ýazuwyny ulanýan dilleriň biri-de ýapon dilidir. Ýöne, ýapon ýazuwynda diňe bogun ýazuwy däl, eýsem, iýeroglifler-de ulanylýar, diýmek, ol garyşyk hatdyr. Häzirki zaman ýapon ýazuwynyň **kata-gan** we **hiragan** atlandyrylýan iki görnüşi bar. Katagan sada ýazuw bolup, ol mekdepleriň okuw kitaplarynda, sapaklarda we ş.m ulanylýar. Hiragan ýazuwy çylşyrymly tekstlerde peýdalanylýar.

Sillabogrammalara häzirki zaman ýazuwynda hem duş gelmek bolýar. Rus dilindäki я, е, ю, ё harplary birentek sözlerde bogun şekilinde gelýär. Meselem;

Я harpy: Мо + я

Ю harpy: Ю + ра

Ё harpy: Ё + жик

Umuman, ýazuwyň ösüş taryhynda sillabografik ýazuw ulgamy özboluşly bir hadysadyr. Ol ideografik ýazuwa garanynda ýazuwyň taryhynda uly ösüşdir. Ýöne ses ýazuwy bilen deňeşdireniňde, belgileriniň köplügi bilen tapawutlanýar. Bogun ýazuwynda azyndan 300 töweregi belgi bolýar, ses ýazuwynda bolsa iň köp bolanda 60–70 belgi bar. Şuňa görä-de, ses ýazuwy ulanmak üçin örän amatlydyr.

Fonografik ýazuw. Diliň seslerini şertli belgiler arkaly aňladýan ýazuwa *fonografik*, ýa-da ses ýazuwy diýilýär. Ol başgaça, harply ýazuw diýlip atlandyrylýar. Ýazuwyň beýleki görnüşlerinden tapawutlylykda, *fonografik* (grekçe *phone* – ses, *grapho* – çekmek, ýazmak) ýazuwda diliň ol ýa-da beýleki sesi aýry-aýry rafemalar, ýagny harplar, orfografik belgiler (apostrof, hereket we ş.m belgiler) arkaly aňladylýar.

Ses ýazuwy ýazuwyň beýleki görnüşleri bilen baglydyr. Ýazuwyň bu görnüş, esasan, ideografik ýazuwdan emele gelipdir. Mälim bolşy ýaly, ideografik ýazuwyň belgileri wagtyň geçmegi bilen bütewi sözi däl-de, sözün seslerini aňladyp başlapdyr, şonuň netijesinde-de ses ýazuwy, harply ýazuw ýüze çykypdyr. Fonografiýanyň ýüze çykmagy jemgyýetiň medeni durmuşynyň taryhynda iň möhüm hadysalaryň biri boldy. Harply ýazuwy dünýäde ilkinji bolup, garyşyk ýagdaýda müsürliler ulanypdyr. Şolaryň täsiri bilen, soň-soňlar, beýleki halklar hem harply ýazuwa geçipdir.

Harply ýazuwlar häsiýetlerine görä, iki topara bölünýär: *konsonant* we *wokal ýazuwlary*. Käbir ýazuwlarda diňe çekimsizler harplar arkaly görkezilýär. Beýle ýazuwlar *konsonant* diýlip atlandyrylýar. Ýazuwyň beýleki bir toparynda bolsa, sözlerdäki çekimliler hem, çekimsizler hem harplar bilen bellenilýär. Bu ýazuwlar bolsa, *wokal ýazuwlarydyr*.

Harply ýazuw ýazuwyň ösüş taryhynda iň ýokary derejedir. Bu ýazuw okamak hem-de ýazmak üçin sada, aňsat hem-de amatlydyr. Bu ýazuw dünýä dilleriniň köpüsiniň gurluşyna laýyk gelýär. Hatyň taryhyny öwreniji alym **W. Istriniň** berýän maglumatyna görä, dünýä halklarynyň 50 göterimi harply ýazuw ulgamyndan peýdalanýar. Olaryň 10 göterimi konsonant, 40 göterimi wokal ýazuwlardyr. Harply ýazuwlar dünýä dillerinde birsyhly köpeliýär. Dilleriň köpüsi ýuwaş-ýuwaşdan harply ýazuwa geçýär.

Soraglar we ýumuş:

- 1.Ýazuwyň ýüze çykmagynyň we ýaýramagynyň ilkinji tapgyrlary nämeden ybarat ?
2. Zatlar arkaly habar bermegiň nähili aýratynlyklary bar ?
- 3.Ýazuwyň görnüşlerini, olaryň arasyndaky baglanyşyklary, aýratynlyklary häsiýetlendirin.

Hödürilenilýän edebiýatlar:

1. *Annanurow A.* Dil biliminiň käbir meseleleri. Aşgabat, 1965.
2. *Annanurow A.* Dil biliminiň esaslary. I bölek. Aşgabat, 1971.
3. *Павленко Н.А.* История письма. Минск, 1987.
4. *Дрингер Д.* Алфавит. М., 1963.
5. *Волков А.А.* Грамматология. М., 1982.

Dil biliminiň usullary

Dil biliminiň deňeşdirme-taryhy usuly

Dilleriň garyndaşlygynyň anyk görnüp durmaýan ýagdaýynda garyndaşlygy ýüze çykarmak, dilleriň biri-birleri bilen baglanyşygyny kesgitlemek üçin deňeşdirme-taryhy usul peýdalanylýar. Bu usul umumylykda alnanda, iki sany tapgyrdan ybaratdyr:

1) garyndaşlygy ýa-da garyndaş dældigi subut edilmeli dilleriň sözlük gorundan dilden-dile geçmedik, alynma sözler bolmadyk, dillerde gadymy döwürlerden bári peýdalanylýan sözler saýlanylyp alynýar. Muňa garyndaşlyk aňladýan sözler, beden agzalarynyň atlary, ýüze çenli bolan sanlar, «asman», «suw», «ölüm», «ömür», «Ýer», «Aý», «Gün» ýaly tebigy hadysalary, zatlary aňladýan sözler, sözlük düzüminiň beýleki toparyna degişli sözler girýär. Şunda, deňeşdirmek üçin diliň häzirki zamandaky sözleri däl-de, olaryň ýazuw ýadygärliklerinde gabat gelýän gadymy görnüşleri alynýar. Mysal üçin, biz türkmen we türk dilleriniň garyndaşlygyny kesgitlemek isleseň, bu dilleriň gadymy ýazuw ýadygärliklerinde, **Mahmyt Kaşgarlynyň** sözlüğünde, **Ýusup Balasagunlynyň**, **Ýunus Emräniň** eserlerinde gabat gelýän sözleri deňeşdirmelidiris.

Şeýle-de, rus dili bilen latyn diliniň garyndaşlygy kesgitlenilmekçi bolnan ýagdaýynda, biz Kiýew Rusy döwriň gadymy rus sözleri bilen XVI asyr latyn diliniň sözlerini (latyn dilinde birinji kitap 1585-nji ýylda peýda bolupdyr) deňeşdirmelidiris.

2) iki ýa-da birnäçe dilleri deňeşdirmegiň esasynda ses barabarlyklarynyň yzygiderli gabat gelşi ýa-da gabat gelmeýşi deňeşdirilýär. Bu babatda aşakdaky mysala seredeliň:

Sanskrit	Latyn	Gadymy rus
Bhratar (брат) (dogan)	Frater	брат
Bharami (беру) (alýaryn)	Fero	беру
Bhara (бита) (söweş)	Ferio	борьба

Bu mysallaryň esasynda şeýle netije çykarmak bolýar, hindi-ýewropa dilleriniň ählisi üçin umumy bolan sözleriň derňewinden görnüşi ýaly, kök dilde – sanskrit dilinde sözüň başynda gelýän «bh» hökmany latyn dilindäki «f» sesine, rus dilindäki «b» sesine gabat gelýär.

Şunuň ýaly mysallary türki dilleri babatda hem getirmek mümkin:

Türkmençe	Azerbaýjança	Türkçe	Gazakça	Özbekçe
garyn	garyn	garyn	karyn	korin
ganat	ganad	kanat	kanat	konot
boýun	boýun	boýun	moýun	buýin
sekiz	säkkiz	sekiz	segiz	sakkiz
men	män	ben	men	men

(Ý.Çöňňäýew, Häzirki zaman türkmen dili (leksika), Aşgabat 1988, 55 sah.).

Mysal getirilen sözlerde «k», «g», «b», «m» çekimsiz sesleriniň, «a», «o» çekimli sesleriniň biri-biriniň ornuna gelmek ýagdaýy türki dilleri üçin mahsusdyr.

Deňeşdirilýän dillerdäki ses barabarlyklarynyň yzygiderli gabat gelmegi dilleriň garyndaşlygynyň esasy görkezijisi bolup hyzmat edýär, bu ýerde sesleriň tötänleýin gabat gelmegi hasaba alynmaly däldir.

Latyn dilindäki «sapo» (sabyň) we mordwa dilindäki «sapon» sözlerindäki gabat gelmeler tötänleýin gabat gelmedir, bu ol dilleriň garyndaşlygyna şaýatlyk etmeýär. Dilleriň garyndaşlygyny subut etmekde deňeşdirme-taryhy usulyňy ulanyp ýörmek mydama zerur bolmaýar. Dilleriň garyndaşlyk ýagdaýy, köplenç babatda, ýazuw ýadygärliklerinde oňat görünýär.

Soraglar we ýumuş:

1. Deňeşdirme-taryhy usulynyň ähmiýetini düşündiriň.
2. Dilleriň garyndaşlygy kesgitlenilende deňeşdirmek üçin sözleriň haýsy toparlary saýlanylýp alynýar?
3. Deňeşdirme-taryhy usuly peýdalanmazdan dilleriň garyndaşlygyny kesgitläp bolarmy?

Hödürlenilýän edebiýatlar:

1. Баранникова Л. И. Введение в языкознание. Саратов, 1973.
2. Березин Ф. М. Общее языкознание. М., 1979.
3. Хроленко А.Т., Бондалетов В.Д. Теория языка. М., 2006.

Beýan ediş usuly

Ylmy derňewiň islendik usulyýetinde obýektden onuň ýörite barlagyň predmetine öwrülýän taraplaryny, böleklerini we birliklerini tapawutlandyrmak göz önünde tutulýar, şonuň üsti bilen bolsa, öwrenilýän obýektiň dürli aýratynlyklaryna akyl ýetirilýär. Diýmek, beýan ediş arkaly öwrenmek usulyýeti, bir tarapdan, dili düzümleýin we durmuşy bitewilik hökmünde görkezmelidir, beýleki tarapdan bolsa, ýörite barlagyň predmeti bolup durýan hadysalary we birlikleri olary gepleşik dilinden, tekstden bölüp alyp hem-de şeýle etmek bilen, beýleki taraplaryndan aýrybaşgalaşdyryp, anyk kesgitlemege ýatdan çykarmaly däl. Beýan ediş usuly diýlip, diliň ösüşiniň şol tapgyrynda diliň hadysalaryny häsiýetlendirmek üçin ulanylýan barlag tärleriniň ulgamyny atlandyryrlar. Beýan ediş usulynyň birinji tapgyrynda tekstden sözler we sözlemler, ýagny diliň *nominativ* (at beriş) we *kommunikativ* (aragatnaşyk) birlikleri bölünip alynýar. *Sözler* diýlip, ygşalaňdan ygşalaňa çenli tekstiň bölekleri (segmentleri), *sözlemler* diýlip – tekstiň nokatdan nokada çenli bölekleri ykrar edilýär (başga tapawutlandyryjy dyngy belgiler – sorag we ýüzlenme belgisi, köp nokat, gyzy abzas bolup biler).

Beýan ediş usulynyň ikinji tapgyry tekstden bölünip alnan birlikleri bölekler bölmeke, ýagny, düzümleýin birlikleri tapmaktan ybaratdyr. Ilkibaşky segmentleşdirişiň birlikleriň iki görnüşini

berýändigi, ikinji (ýa-da düzümlýýin) segmentleşdirişe iki ýol bilen barylýandygy üçin morfema we söz şekili, söz düzümleri hem sözlem agzalary bölünýär.

Ikinji segmentleşdiriş usulyýeti örän dürli we köp babatda düzümlýýin birlige düşüniliş derejesine bagly bolýar. Beýan ediş seljermesiniň üçünji tapgyry bölünip alnan nominatiw-kommunikatiw we düzümlýýin birlikleriň manysyny çykarmak bilen baglydyr. Düzümlýýin many çykarmak kategorial we diskret seljermesiniň usulyýetiniň kömegi bilen amala aşyrylýar.

Kategorial seljermede bölünen birlikler toparlara bölünýär, bu toparlaryň düzümi derňelýär we her bir birlige ol ýa-da beýleki kategoriýanyň bölegi hökmünde garalýar. Kategorial seljermä usulyýetiniň dürli tärleri bar, olaryň içinde has giňden ýaýranlary **toparlaýyş, paradigma** we **transformasiýa** tärlridir. Diskret (arasy üzülyän) seljermesiniň usulyýeti arkaly düzümlýýin birlikde iň kiçi, mundan beýläk bölünmeýän aňryçäk tassyklamalar (ykrar etmeler) tapawutlandyrylýar, olar öz-özlüğünde derňelýär, düzümi, paýlanylyşy we manysy öwrenilýär, şonuň üçin diliň bu birligine alamatlaryň-şekilleriň kesişmegi hökmünde garalýar.

Birlikleriň alamatlary we olaryň kategoriýalary dile mahsus bolýar hem-de lingwistikada dil hakyndaky ylym hökmünde şöhlelendirilýär. Nominatiw-kommunikatiw we düzümlýýin birlikler derňewiň predmeti bolup durýar, olar dil birliklerine akyl ýetirmegiň guraly hökmünde ulanylýar. Dil birlikleriniň we derňewiň özara gatnaşygy iki hili bolýar. Bir tarapdan, derňewiň birlikleri hökmünde diliň hakyky (real) birlikleri (morfema – sözüň derňewiniň birligi, söz şekili – sözlemiň derňewiniň birligi bolup biler we ş.m.) çykyş edip bilýär, beýleki tarapdan, derňewiň birlikleri hökmünde öz-özlüğünde diliň birligini, onuň kategoriýalaryny emele getirmeýän elementler, gatnaşyklar çykyş edýär. Haçan-da, derňewiň birlikleri hökmünde hakyky birlikler çykyş edende, olaryň diliň birliklerine bolan gatnaşygy öz nobatynda iki hili bolýar:

- a) derňewiň birligi diliň we gepleýşiň birliginden kiçi bolýar;
- b) derňewiň birligi diliň we gepleýşiň birliginden uly bolýar.

Özara gatnaşygyň bu görnüşlerine lingwistik derňewiň we diliň beýan edişiniň iki dürli usulyýeti: **komponentlýýin** we **kontekst**

derñew esaslanýar. **Komponentleýin** (bir zadyň bölegini emele getirýän) derñewiň birlikleri nominatiw-kommunikatiw we düzümlýin dil birlikleriniň bölekleri (elementler) bolup durýandygyndan ugur alýar. Şeýle derñewiň usulyýeti Kazan we Moskwa dilçilik mekdepleri tarapyndan işlenip düzüldi. Sözi morfema we morfologik düzümi boýunça, sözlemi düzümi boýunça derñemek komponentleýin derñewiň mysallarydyr.

Kontekstleýin seljerme derñewiň birlikleri hökmünde gep-leýişden, seýrek ýagdaýda, öwrenilýän birlikden has köp dil birlikleriniň çykyş edýändiginden ugur alýar. Dil biliminde gepleýişin kontekstiň düzüminde derñelýän *kontekst derñew usulyýeti* ýygýulanylýar. Şu ýagdaýda kontekst diýlip, tekstden bölünip alnan we dil birliги bilen birleşdirilen, onda öz manysyny amal edýän we işjeňleşdirilýän tekstiň bölegi göz önünde tutulýar. Şonuň üçin kontekst derñewi sözleriň (leksemalaryň we söz şekilleriniň) semantik derñewinde has giňden peýdalanylýar.

Beýan ediş usulyň usulyýeti we tärleri örän dürli-dürli gapma-garşylyklydyr. Şonuň üçin beýan ediş usulynyň diňe bir dürli tärlerini beýan etmek ýeterlik däl-de, eýsem olaryň esasy toparlaryny (görnüşlerini) bellemek möhümdir. «Adaty» barlaglar arkaly anyklamak diliň beýan ediş derñewiniň üçünji tapgyrynyň hökmany bölegi hasap edilýär, sebäbi diliň birliklerini tapawutlandyrmak olaryň kesgitlenmegini göz önünde tutýar, bu bolsa, derñewiň ýerine ýetirilişine, onuň birliklerini we usulyýetlerini saýlap almaga täsir edýär. Beýan ediş usulynyň ähli tärlerini we usulyýetlerini iki esasy görnüşe – daşky we içki düşündirme tärlerine bölüp bolar.

Daşky we içki düşündirme tärleri

Dil fakty dil ulgamynyň aýratynlyklaryny, şeýle hem onuň aňladylmasy bolup çykyş edýän hadysasynyň ýa-da predmetiniň aýratynlyklaryny özünde jemläp bilýär. Dil birlikleriniň niýetlenmesini öwrenmek olaryň funksional düşündirmesiniň tärleriniň döremegine getirýär. Daşky düşündirmäniň aýratynlygy onuň dil birliklerini öwrenýänliginden ybaratdyr. Daşky düşündirmäniň tärleri iki görnüşe bölünýär: 1. Dil birliklerini dilden daşary hadysalar bilen olaryň

gatnaşygy tarapyndan düşündirmek. Muña *sosiologik, logika –psihologik we artikulyasion-akustik* tärler degişlidir. 2. Dil birliklerini diliň beýleki birlikleri bilen olaryň gatnaşygy boýunça düşündirmek. Bu tärler öwrenilýän diliň birlikleri üçin daşky tärler bolup durýar, ýöne olar dil düzüminiň çäklerinden daşary çykmaýar. Muña *derejeara düşündirmäniň tärleri* we bellenilýän birligiň daşky gurşawy arkaly distributiw usulyýet degişlidir.

Diliň düzümi beýan ediş derňewi bilen öwrenilende hem sosiologik tärler ulanylýar. Leksikany durmuşy taýdan öwrenmegiň has giň ýaýran tärleri: **«sözleriň we zatlaryň» täriden, tematiki toparlaryň täriden, lingwistik geografiýa we kadalaýyn-stil häsiýetnamalarynyň täriden** ybaratdyr.

«Sözleriň we zatlaryň» täri häzirkî zaman diliniň leksikasy öwrenilende we beýan edilende, şol sanda etnografik barlaglarda we düşündirişli sözlüklerde ulanylýar. Bu täri sözüň manysy, sözüň atlandyryýan we aňladýan realemasy (zat we düşünje) bilen ysnyşykly baglanyşykda öwrenilýändiginden ybaratdyr. Sözüň manysy realemalary beýan etmek arkaly açylýar, olaryň aýratynlyklary şol sözüň ulanylyşynyň mysallarynda ýüze çykýar we suratlandyrylýar.

W. I. Dal özüniň «Düşündirişli sözlüğünde» «изба» sözünüň manysyny beýan edýär we «сборная изба», «чёрная изба», «белая изба», «красная изба» atlaryny mysal getirip, şeýle düşündirýär: «изба» çapylan agaçdan, pürsden gurlan bolýar, ol adatçaю dört diwarly, eger-de çapylan diwar bilen arasy ýapylan bolsa, onda baş diwarly bolýar we ş.m.

Tematiki toparlaryň täri haýsy-da bolsa bir predmet tematiki degişliligiň esasynda, ýörite barlaga sezewar edilýän sözleriň toparyny saýlap almakdan ybarat bolýar. Tematiki toparlaryň täri niň kömegi bilen, ilkinji nobatda, substantiw leksika (ýaşalgalaryň we gurluşlaryň, ilatly nokatlaryň we suw desgalarynyň atlary, ol ýa-da beýleki territoriýany ýa-da ýurdy häsiýetlendirýän ekzotizmлер we ş.m.) öwrenilýär.

Sözlük düzüminiň ulgamynda **lingwistik geografiýa täri** aýratyn sözleriň ýa-da olaryň toparlarynyň territorial ýaýraşyny öwrenmekden, şiwе ýa-da dil zolaklaryny ýüze çykarmakdan ybarat bolup durýar. Sözleriň ýaýrawy we olaryň ýaýran areallary leksikografik beýan edişiň we sözlük kartalaryny düzmegiň kömegi bilen ýüze çykarylýar.

Kadalaýyn-stil häsiýetlendirmäniň täri düşündirişli sözlükler düzülende we aýratyn çeper eseriň ýa-da awtoryň sözlügi stil taýdan häsiýetlendirilende ulanylýar. Kadalaýyn-stil häsiýetlendirmäniň täri stilistik belgileriň ulgamyna esaslanýar, olaryň aýratyn we utgaşykly ulanylmagy tutuşlygyna söze hem-de onuň aýry-aýry manylaryna ýeterlik derejede takyk stilistik kesgitlemäni bermäge mümkinçilik döredýär.

Tekstde dil birlikleri biri-birine ýakynlykda durýar, aňryçäk birlikler diliň has çylşyrymly birlikleriniň düzüminde biri-biri bilen birleşýär. Dil birlikleriniň sintagmatikasy we duş gelşi sintagmalaryň utgaşyklygyny öwrenmegiň dürli tärlerini döredip, ýörite derňewiň predmeti bolup biler. Utgaşyklygy öwrenmegiň tärleriniň arasynda **pozision** we **distributiw tärleri** tapawutlandyrylýar.

Pozision tärler dil birlikleriniň pozision düzüminiň ykrar edilmegine esaslanýar, **distributiw tärleriň** (we distributiw usulyýetiň) kömegi bilen dil birlikleriniň gurşawy, olaryň konteksti öwrenilýär. Distributiw usulyýet öz içine: **walentlilik**, **gurşaw** we **distributiw formula** ýaly dürli tärleri alýar.

Walentlilik derňew formal we semantik bolup biler, mysal üçin, işlik eýermesinde işligiň walentliliği şol bir wagtda formal semantik bolup bilýär. Walentlilik agalyk ediji formany häsiýetlendirýär, şol bir wagtyň özünde ol garaşly komponentiň şekiline we semantikasyna bagly bolýar.

Gurşaw täri birligiň gurşawynyň (kontekstleriniň) görnüşlerine distribusiýanyň üsti bilen derňelýän birligiň häsiýetnamalary hökmünde garalmagyndan ybaratdyr, şu ýagdaýda distribusiýa şol birligiň gurşawlarynyň jemi hökmünde düşünilýär. Munda **erkin**, goşmaça we **hemişelik distribusiýa** tapawutlandyrylýar. Goşmaça distribusiýa differensirleýji bolýar. Mysal üçin, [ы] we [и], [к] we [к'] rus fonemalary goşmaça distribusiýa gatnaşyklarynda, oppozisiýada durýarlar, bu oppozision usulyýetiň ikinji düzgünidir. Oppozisiýanyň bir agzasy güýçli (alamatly), beýlekisi gowşak (alamatsyz) diýlip kesgitlenilýär.

Oppozisiýa deňdeş däl garşylaşdyrma hökmünde düşünilmegi ikinji funksiýalaryň, kontekstleýin derňewiň we neýtrallaşdyrmanyň usulyýetiniň döredilmegine getirýär. Munuň bilen oppozision usulyýetiň konteksti (üçünji) düzgüne baglydyr. Oppozisiýanyň

agzasynyň mazmun alamatynyň aýyk dälidiği ony kontekste garaşly edýär, onuň bölekleyin manylarynyň we ikinji funksiýalarynyň doremegine getirýär. Mysal üçin, häzirki zaman işligiň nämälim görnüşini ulanylanda, adatyça, işligiň mälim görnüşinde aňladylyan bir gezekleýin hereketi görkezip biler: любовался, кидался – входит.

Şeýlelikde, oppozision tär komponentleýin derňew bilen başlanýar, kontekstleýin derňew bilen tamamlanýar. Aslynda, oppozision tär differensial alamatlary saýlap almagyň düzgünleri we olaryň birmeňzeş däl düşündirişi bolup durýar.

Pozision tärleriň tapawutlandyryjy aýratynlygy, dil birlikleriniň sintagma (heň – many taýyndan bir bolan tutuş sintaktik birlik) düzümini ykrar etmekden ybaratdyr.

Pozision tärleri fonetika, söz ýasalysy ülnüleri, sözün morfema bölünüşini we morfema gurluşy öwrenilende ulanylýar, olar sintaksisde hem giňden ýaýrandyr. Pozision derňewiň usulyýeti oňa düşünilişine baglylykda özboluşlylyga eýe bolýar.

Dil birlikleri içki gurluşa hem eýedir. Dil birlikleriniň we olaryň kategoriýalarynyň gurluşyny öwrenmek hususy ýa-da içki düşündirişiniň bolmagyny göz önünde tutýar. İçki düşündirişiniň tärleri üç görnüşe bölmek bolar:

1) toparlamak we ulgamlaşdyrmak tärleri, olar dil birlikleriniň dürli toparlaryny, derejelerini, klaslaryny, şeýle hem diliň ol ýa-da beýleki birliklerine mahsus bolan kategoriýalary ýüze çykarmaga gönükdirilendir;

2) ýüze çykarylan birlikleriň we olaryň kategoriýalarynyň, nusgalarynyň gurluşyny açyp görkezmeğiň tärleri, olara aşakdakylar degişlidir:

a) paradigmاتيكي tärleri;

b) sintagmatiكي we pozision tärleri;

3) özgertme tärleri, şol sanda transformasion usulyýet.

Dil biliminde düşüňjeleriň möçberini grammatik jyns – görnüş we dihotomik bölmegiň esasynda gurlan toparlanyşyklar giňden ulanylýar. **Dihotomiýa** düşüňjäniň möçberini bölmegiň logiki amaly hökmünde düşüňjäni iki sany gapma-garşylykly görnüş düşüňjesine bölmekden ybarat bolýar, olaryň biri beýlekisiniň alamatlaryny inkär edýär (görnüş – mälim+ mälim däl, düşüm+ göni we gytaklaýyn).

Sözleriň söz toparlary, sözlemler, fonemalar we morfemalar boýunça toparlanyşygy lingwistik toparlanyşygyň mysallary bolup hyzmat edýär. Mysal üçin, söz toparlaryna giň we dar manyda düşünilip bilner: olara dar manyda – sözleriň morfologik ýa-da distributiw toparlary hökmünde, giň manyda bolsa söz toparlaryna sözleriň leksika-grammatik derejeleri hökmünde düşünilýär. Morfologik aýratynlyklaryna esaslanýlanda, çalyşma söz topary hökmünde ýitýär, leksika-sintaktik aýratynlyklaryna esaslanýlanda, saklanyp galýar.

Logiki nukdaýnazardan toparlanyşyk düşünjedäki bölünişiň düzgünlerine tabyn bolmaly, lingwistik toparlanyşyklarda bu düzgünler köp halatda berjaý edilmeyär, şonuň üçin hem toparlanyşyk täri, adatça, ýeterlik logiki esaslandyрма bolmazdan ulgamlaşdyrmanyň täri hökmünde çykyş edýär.

Dil kategoriýalary öwrenilende, *paradigmatiki usulyýet* we *paradigmalaryň tärleri* giňden ulanylýar. Olaryň düýp mazmuny dil birliklerine dil birlikleriniň ýygındysy bolup durýan kategoriýalardaky komponentler hökmünde garalýandygyndan ybaratdyr. Paradigma gepleşik materialyndan alynýan, ýöne birbada dolulygyna amala aşmaýan we ulanylmaýan nusga hökmünde düşünilýär. Şonuň üçin paradigmantik usulyýet dili modelirlemegiň usullarynyň biridir.

Oppozisiýa täri diliň (paradigmany) we gepleýşiň (konteksti) gapma-garşy goýulmagyna we oppozisiýanyň agzalarynyň deň derejesizliginiň ykrar edilmegine esaslanýar. Bu iki ýörelge oppozision täriň usulyýetini kesgitleýär. Oppozision derňewiň usulyýetiniň birinji düzgüni differensial alamatlaryň ýygındysyny bellemekden ybaratdyr. Mysal üçin, rus we beýleki slawýan dillerindäki işlik şekilleriniň hereketiniň bitewüligi, onuň dowamlylygy, bir wagtdalygy, öňden we yzyndan gelme, şeýle hereketiň başlanmagy (заговорил) we tamamlanmagy (договорил), onuň köp gezekligi hem bir gezekligi (крикнул) ýaly semantik alamatlary bolup biler.

Indiki tapgyr – oppozision modeliň agzalarynyň hemişelik we üýtgeýän komponentleriniň deňsizligini, üýtgemesiniň ýol bererlikli çäklerini we modeliň anyk düzüminden tapawutlanýş derejesini kesgitlemek bolup durýar.

Özgerme täri dile proses, ýagny aýry-aýry birlikleri biri-biri bilen baglanyşykly bolan dinamiki düzümler hökmünde düşünilmegine

esaslanýar. Özgertme tärleri, bir tarapdan, deňeşdirme-taryhy dil biliminde, beýleki tarapdan- logiki lingwistikada we çeper tekstiň stilistik derňewinde ýüze çykýar.

Özgertme täri **Z. Harris** we **N. Homskiniň** işleri bilen uly meşhurlyga eýe boldy, şunda N.Homskiý transformasion grammatikanyň gurus grammatika garanynda adaty grammatika has ýakyn durýandygyny birnäçe gezek belleýär.

Adaty transformasion tär (özürtmeler täri) özürtmeleriniň düzgünlerini, transformasion dowamlylygyň ugurlaryny kesgitlemekden we alnan transformalary ýa-da özara transformirlenýän birlikleri (sinnomik ýa-da ýasama) deňeşdirmekden ybaratdy. Transformasion tär dil birlikleriniň özara baglanyşygyny, garyndaşlygyny ykrar etmekden ugur alýar. Ol sintaktik we söz ýasalýş modellerini öwrenmekde, diliň beýleki derejeleriniň (ýaruslarynyň) birliklerini derňemekde ulanylýar. Adaty transformasion täriň tapawutlandyryjy alamaty onuň düzgünleriň berk ulgamyna baglanylmandygy we diliň nazaryýeti hökmünde ulanylmanlygydyr. Bu tär anyk diliň hakykylygynyň ykrar edilmegine esaslanýar we onuň çylşyrymly kategoriýalaryny, köpmanyly ýa-da ýeterlik derejede açylmadyk hadysalaryny öwrenmek üçin ulanylýar.

Adaty transformasion tär ulanylanda, beýleki tärlerde bolşy ýaly, islendik baglanyşyklary bellemäge ýol berilýär, olar real dil, onuň taryhy hakynda maglumat berýär.

Soraglar we ýumuş:

1. Dil biliminiň beýan ediş usulynyň beýleki usullardan nähili tapawudy bar?
2. Beýan ediş usulynyň nähili tapgyrlary bar?
3. Daşky we içki düşündirme tärleriniň aýratynlyklaryny düşündiriň.
4. Daşky we içki düşündirme tärleriniň nähili bölümleri bar?

Hödürlenilýän edebiýatlar:

1. Березин Ф. М. Общее языкознание. – М., 1979.
2. Кодухов В. И. Методы лингвистического анализа. – Л., 1963.
3. Хроленко А. Т., Бондалетов В. Д. Теория языка. – М., 2006.

Degşirme usuly

Dilleri deňeşdirme – tipologiki taýdan öwrenmek dürli dilleriň düzümläýin aýratynlyklaryny ýüze çykarmaga mümkinçilik berýär, onuň esasynda dilleriň morfologik toparlary düzüldi. Degşirme usulynyň kömegi bilen bir diliň beýleki dile taryhy, territorial aragatnaşyklaryň netijesindeki täsiriniň derejesi we häsiýeti öwrenilýär. Bolgar, täze grek, alban we rumyn dilleriniň grammatik gurluşy degşirme usuly arkaly öwrenilende, bu balkan dilleri birleşiginiň birnäçe aýratynlyklary: postpozitiw artikl, ýöneliş we eýelik düşümleriň gabat gelmegi, geljek zamanyň «хотеть» kömekçi işliginiň üsti bilen emele gelmegi, infinitiwiň sintetik şekiliniň ýitmegi ýüze çykarylýar. Aýry-áýry dil hadysalarynyň degşirme usuly bilen öwrenilmegi ähli degşirilýän diller we aýratynlykda her bir dil babatda olaryň düýpli alamatlaryny ýüze çykarmaga mümkinçilik berýär.

Degşirme grammatikalarynyň ýörelgeleri we usulyýetleri **Ý. D. Poliwanow** («Русская грамматика в сопоставлении с узбекским языком») we **Ş. Balli** («Общая лингвистика и вопросы французского языка») tarapyndan düzülýär. Bu işlerde ikidilli degşirmäniň (konfrontasiýanyň) meselesine iki hili çemeleşme beýan edilýär. Eger-de Ş.Balli öz öňünde fransuz diliniň özboluşlylygyny ýüze çykarýan iş täri hökmünde çykyş eden nemes dili bilen deňeşdirmek arkaly ýüze çykarmak wezipesini goýan bolsa, onda Ý.D.Poliwanow rus dilini beýan edýär we özbek dilinden parallelleri (ekwiwalentleri) getirýär.

Ikidillilik we dil gatnaşyklary derňelende, daşary ýurt dili öwrenilende ýa-da ondan terjime edilende, iki dil degşirme usuly arkaly öwrenilende dilleriň garaşlylyk tipologiýasynyň dürli meseleleri ýüze çykýar. Bir dil üns merkezinde bolýar, beýleki dil bolsa öwrenmäniň serişdesi hökmünde çykyş edýär. Degşirme diňe her bir dilde öwrenilýän hadysalaryň aýratynlyklaryny anyk ýüze çykarmaga mümkinçilik bermän, eýsem, olaryň **umumy** ýa-da **individual dil** aýratynlyklaryny öwrenmäge mümkinçilik berýär. Emma netijeler we gözegçilikler degşirilýän dilleriň faktlary bilen çäklendirilendir, ýagny, olar induktiv häsiýetde we hödürlenilýän materiala bagly bolýar.

Degşirme usuly munuň özi degşirilýän dilleriň umumylyklaryny

(ählumumylyklaryny) we aýratynlyklaryny ýüze çykarmak üçin ulanylýan derňewiň tärleriniň we usulyýetleriniň ulgamydyr. Degşirme derňewi barlagçynyň öz öňünde nähili maksatlary goýýandygyna, degşirmek üçin näçe dili derňewe çekýändigine we beýan edişiň nähili usulyny saýlap alyandygyna bagly bolýar. Muňa garamazdan, degşirme usulynda dilleri deňeşdirmek, derňewiň esasynda durýar hem-de bu ähli tärleri bir usula – jähte birikdirýär.

Dilleri degşirme usuly arkaly öwrenmegiň esasy tärleri *degşirmäniň esasy bellemek we tipologik häsiýetnamadyr. Degşirmäniň esasy bellemek*, düýp mazmuny boýunça degşirmäniň predmetini, onuň häsiýetini, degşirme meňzeşliginiň we tapawudynyň görnüşlerini kesgitlemekdir. Meňzeş hadysalar, umumy alamatlar köp boldugyça, şonça-da tapawutlar köpdür. Iki ýa-da ondan hem köp dilde meňzeş hadysalar bolmadyk ýagdaýynda degşirme derňewi bu tapawudy düşündirmek bilen çäklenýär. Gottom dilinde ygşalaňly çekimsiz fonemalaryň ýüze çykarylmany diňe olaryň rus dilinde ýokdugyny belleýär, rus dilinde bu sesler diňe çagyryş «sözlerinde» duş gelýär (mysal üçin, ııı’ - ııı ‘). Tersine, gottom we bumen dillerinde ygşalaňly fonemalaryň bolmany diňe bu fakty belläp geçmäge däl, eýsem, ygşalaňly çekimsiz fonemalary degşirme usuly arkaly öwrenmäge mümkinçilik berýär. Degşirmäniň esaslanmasy dil we alamat degşirmesiniň kömegi bilen bellenilýär.

Dil degşirmesi degşirmäniň esasy bolup, haýsy-da bolsa bir diliň çykyş edýändiginden ybaratdyr. Diliň degşirme barlagynyň esasyň saýlanyp alynmany, barlagyň wezipeleri ýa-da degşirilýän dilleriň öwreniliş derejesi bilen şertlendirilýär. Geçmişde köpsanly ýewropa dilleriniň grammatikalary döredilende, degşirmäniň nusgalygy we esaslanmasy hökmünde latyn grammatikasy alnypdyr, fransuz diliniň degşirilip öwrenilişi hem dil uniwersaliýalarynyň jähinde alnyp barlypdyr. Biraz soňra degşirmäniň esaslanmasy we obýekti hökmünde fransuz we nemes dilleri, soňra bolsa iňlis we rus dilleri çykyş edýär. Dile – degşirmäniň esaslanmasyna, öz-özlüğine seredilip bilner ýa-da haýsy-da bolsa bir dil toparynyň wekili hökmünde hem seredilip bilner. Mysal üçin, morfologik toparlara bölüniş döredilende nemes diline flektiw dil hökmünde garalypdyr we onuň flektiw däl diller bilen deňeşdirilmegi aglyutinativ, kök we polisintetik dilleriň açylmagyna

getirýär. Amerikan dil biliminde indeý dilleri öwrenilende, iňlis dili «ýewropa standarty» hasaplanylýpdyr.

Değşirmäniň alamatlary deňşmäniň esaslanmasy hökmünde ol ýa-da beýleki diliň haýsy-da bolsa bir hadysasyny, bu hadysanyň alamatlaryny saýlap almakdan ybaratdyr. Diliň dürli düzüm elementlerinde alamatlaryň mukdary we hili birmeňzeş däl. Şonuň üçin öz tebigaty boýunça deňşirmäniň esasy bolup hyzmat edýän umumy alamatlar hem tapawutlandyrylýar. Gepleýiş sesleriniň umumy artikulyasion we akustik alamatlary bar. Emma olaryň mukdary çäklidir, şonuň üçin sesleriň deňşirme we tipologik derňewi has sada we berk binýada esaslanýar. Material we ideal (semantik) alamatlary bolan birlikler derňelende, deňşirmäniň esaslanmasyny saýlap almakda kynçylyklar döreýär. Ikitaraplaýyn birlikler derňelende, iki çemeleşme, ýagny, formal-semantik we funksional-semantik çemeleşmeler mümkindir. Formal-semantik deňşirmede deňşirmäniň esasy bolup, dil birlikleriniň material tarapynyň faktlary we hadysalary, morfemalar, olaryň kategoriýalary hyzmat edýär. Deňşirme bir derejäniň içinde (mysal üçin, şekil ýasalýş) alnyp barlyp bilner ýa-da derejeara baglanyşyklary öz içine alyp biler, olar eýýäm funksional-semantik binýatda morfologik (ýa-da leksiki) taýdan aňladylan özene çekilýär.

Funksional-semantik deňşirme derňewinde deňşirmäniň esasy bolup dil birlikleriniň ideal tarapynyň faktlary we hadysalary hyzmat edýär, derňew manydan onuň aňladyş serişdelerine, bir diliň şekillerinden başga diliň şekillerine tarap gidýär. Şekilleriň we manylaryň ulgamlary diňe derňewiň başynda biri-birine gapma-garşylykly goýulýar, ahyrky netije diliň ikitaraplaýyn birlikleriniň ikitaraplaýyn häsiýetnamasyny göz önünde tutýar.

Çemeleşmeleriň her biriniň öz gowşak we güýçli taraplary bar, şonuň üçin olaryň saýlanyp alynmagy derňewiň maksatlaryna we derňelýän birlikleriň aýratynlyklaryna baglydyr. Formal-tipologik derňewde biz umumy formal aýratynlyklary (flektiwlik, agglýutativlik, analitizm we ş.m.) ýüze çykarmak wezipesinden ugur alýarys, ýagny şeýle derňew formal esasyda alnyp barylýar hem-de dil düzüminiň formal tarapynyň tipikligini, özboluşlylygyny ýüze çykarmak maksadyny önünde goýýar. Dil faktlary formal-deňşirme arkaly öwrenilende (mysal üçin, rus ýa-da türkmen dillerindäki işlikleriň görnüşi,

rus, türkmen dillerindäki çylşyrymly sözler derňelende), biz öwrenilýän dilleriň şekillerinden ünsümizi sowýarys, onuň özboluşlylygyny beýleki diliň şekilleri bilen deňşirmek arkaly ýüze çykarýarys. Egerde tutuş derňewiň maksady dil semantikasy, ol ýa-da beýleki pikir aňladýş serişdeleri bolsa, onda derňewçi funksional-semantik ýol bilen gitmegi gowy görýär, semantik uniwersaliýalary, olaryň aýratyn dillerdäki özboluşlylygyny, dürli dillerdäki umumylygyny, aýratynlygyny aňlatmagyň serişdeleriniň özboluşlylygyny ýüze çykarýar.

Sözler barlyklaryň özleri ýaly obýektiw bar bolan, pikirleniş bilen şöhlendirilýän düşüňjeleri aňladýar. Bu mazmunyň umumylygy düşüňjäniň umumy logiki düzümi hökmünde sözleriň we olaryň manylarynyň deňşirmesi alnyp barlanda esaslanýlan alamatlary ýüze çykarmakda daýanç bolýar.

Diliň grammatik gurluşynyň hadysalary deňşirilende deňeşdirmäniň esasy hökmünde umumy grammatiki manylar (predmetlik, wagt we ş.m.), sintaktik funksiýa (semantiki atributiwlilik, subýektiwlilik hökmünde düşünilýän we ş.m.) we diliň belli şekiliniň (predlogyň ýa-da suffiksiň) manysy çykyş edip bilýär. Mysal üçin, dilleriň grammatik gurluşynda predmetlik many bar, ol atlaryň esasynda durýar hem-de şonuň üçin dürli dilleriň atlaryny deňeşdirmek üçin esas bolup hyzmat edýär. Hytaý dilinde rus dilinde bolşy ýaly, atlar predmeti aňladýar (gou – it, fen – ýel), predmete ugrukmasy sebäpli has «grammatik» bolan sanlardan we sypatlardan, şeýle hem işliklerden tapawutlylykda atlar has konkret, nominatiw bolýar. Şunda umumy grammatiki many esasynda birleşdirilýän sözleriň söz ýasalýş, söz üýtgediş we sintaktiki aýratynlyklary örän dürlüdür. Hytaý dilindäki atlar sintaktik taýdan subýektililigi we atributiwligi aňladýandygy, posleloglar bilen utgaşýandygy, işliksiz predikaty (habary) aňladyp bilmeýändigini bilen häsiýetlendirilýär. Rus dilindäki atlar ýeňillik bilen subýektligi aňladýar, predloglar bilen utgaşýar, mundan başga-da olaryň sypatyň we işligiň deňişli derejelerinden tapawutlanýan jyns, düşüm we san derejeleri bardyr.

Dilleri deňşirme usuly arkaly öwrenmegiň möhüm tapgyry iki ýa-da birnäçe diliň deňeşdirmе materiallaryny düşündirmegiň ýörelgelerini we usulyýetlerini kesgitlemekden ybaratdyr. Deňşirme parallel derňeme, *tipologik häsiýetlendirme* usulyýetleriniň kömegi bilen amala aşyrylýar.

Parellel derňeme usulyýeti deňeşdirilýän dilleriň faktlarynyň we hadysalaryň her bir dilde beýan ediş usulynyň tärleriniň hem usulyýetiniň kömegi bilen öwrenilýändiginden, alnan netijeleriň bol-sa degşirilýändiginden ybaratdyr.

Dilleriň degşirilip öwrenilmegi dil tipologiýalarynyň we lingwistik uniwersaliýalaryň meselesi bilen baglydyr. *Dil tipologiýasy* degşirme usulyýetiniň kömegi bilen öwrenilýär. Onuň özboluşlylygy dil materialyny ählumumy gurşap almakdan we toparlaýyş täriniň giňden ulanylmagundan ybaratdyr.

Dilleriň tipologik toparlara bölünişi toplumlaýyn we çylşyrymlydyr, olar aýratyn dillerde, dil toparlarynda dürli derejede amal edilýän birnäçe alamatlaryň esasynda düzülýär. Dil bilimde esasy alamat, *morfologik* we *sintaktik* alamatlar boýunça toparlara bölmek giňden ýaýrandyr.

Morfologik topar sözüň gurluşyny, morfemalaryň häsiýetini we olaryň söz ýasalyşda birleşmek ukybynyň hasaba alynmagyna esaslanýar. Oňa meşhur dilçiler **A.Şleýher**, **G.Şteýntal**, aýratyn-da **E.Sepir** tarapyndan kämilleşdirilen Şlegeliň-Gumboldtyň bölüşi degişlidir. E. Sepir esasy alamat hökmünde sözlerde morfemalaryň birleşiş usulyny saklap galyp, köküş, affiksleriň birleşiş tehnikasyny we sintetiziniň derejesini (akaletizm, sintetizm, polisintetizm) hasaba alyp olaryň üstüni ýene-de iki sany alamat bilen ýetirýär. Birtopar dilçileriň (**Meşanikow**, **Milewskiniň**, **Bazeliň**) sintaktik topara bölüşi predikativ we atributiv ýaly umumy dil semantik gatnaşyklaryň ýüze çykyşy nukdaýnazaryndan garalýan sözlemiň gurluşyna esaslanýar, bu gatnaşyklaryň ýüze çykarylyş usuly boýunça morfologik görnüşler tapawutlandyrylýar (amorf, sintaksis-morfologik we ş.m.).

Tipologik usulyýetiň ulanylmagynyň maksady diliň düzüminiň diňe bir umumy ählumumy taraplaryny ýüze çykarmak bolman, eýsem, onuň garaşylýan wariantlaşmasyny we aýratyn dilleriň düzüm aýratynlygyny – tipologik häsiýetnamasyny ýüze çykarmak bolup durýar. Tipologik häsiýetnama usuly her bir täze (öwrenilýän) diliň esasy we goşmaça alamatlarynyň ýygındysy bolan ol ýa-da beýleki görnüşine degişlidiginden ybaratdyr. Öwrenilýän diliň tipiki we tipiki däl alamatlaryny, onuň tipologik bölünişindäki orny hem-de özboluşlylygy kesgitlenýär. Tipologik häsiýetler köp derejeli bol-

ýar hem-de deduktiv we induktiv usulyýetleriň, şol sanda mukdar usulyýetiniň birleşmegine ýol berýär.

Tipologik derňew diliň diňe bir umumy aýratynlyklaryny däl, eýsem ählumumy aýratynlyklaryny hem ýüze çykarýar, olar **genetik, real** we **tipologik** meňzeşlikleriň netijesi bolup bilýär. Diliň ählumumy aýratynlyklaryny öwrenmek ählumumy rasional grammatikanyň predmetidir. Biziň günlerimizde **Grinberg, Kolşanskiý** we beýleki alymlar tarapyndan işlenip düzülýän uniwersaliýalaryň lingwistikasy ýüze çykdy. Uniwersaliýalaryň lingwistikasy diliň hadysalarynyň we dilleri beýan etmegiň usulyýetleriniň uniwersaldygyny öwrenýär.

Konkret-predmet tipologiýasyndan tapawutlykda uniwersaliýalaryň lingwistikasy, umuman, dil (etalon dil) bilen meşgullanýar, dilde näme bolup biljekdigini we näme bolup bilmejekdigini kesgitlemäge çalyşýar hem-de diňe bir adaty däl, eýsem uniwersal kanunlaýyklyklardaky kadadan çykmalaryň ýeke-täk görnüşleri bilen gyzyklanýar. Dile «tebigy» dillerde çäklendirilen alamatlaryň kesişmesi hökmünde düşünilýär. Uniwersaliýalaryň bolup biljek görnüşleri, uniwersaliýalaryň jemini düzmek uly gyzyklanma döredýär: deduktiv we induktiv, doly, doly däl (statistik we dinamik), sinhron we diohron, dil hem gepleşik we ş.m.

Lingwistikada abstrakt-inwariant usulyýet we diliň umumy mümkinçiliklerini öwrenmek bilen bir hatarda hakyky dil materialyna esaslanýan, ony bölümlere bölýän, dillere akyl ýetirmegiň induktiv, deduktiv ýollaryny utgaşdyrýan, diňe bir ählumumy däl, eýsem aýratyn hem özbaşdak zatlary ýüze çykarýan usulyýet bar. Dil bilimi dil hakyndaky ylym hökmünde belgi ulgamlarynyň diňe bir ählumumy aýratynlyklaryny öwrenmän, eýsem, dilleriň ählumumy, umumy we hususy aýratynlyklaryny, olaryň emele gelşini, ösüşini öwrenýär.

Soraglar we ýumuş:

1. Dil biliminiň degşirme usulynyň aýratynlyklaryny düşündiriň.
2. Dil biliminiň degşirme usulynyň içki usulyýetleri we deňewleri haýsylar?
3. Degşirme usuly boýunça işlän alymlardan kimleri bilýärsiňiz?

Hödürlenilýän edebiýatlar:

1. *Кодухов В.И.* Методы лингвистического анализа. – Л., 1963.
2. *Кодухов В.И.* Общее языкознание. М., 1974.
3. Общее языкознание. Методы лингвистических исследований. Под ред. Б.А. Серебrenникова. – М., 1973.

Dil uniwersaliýalarynyň öwrenilişi

Dürli dillerde dil alamatlarynyň kesişmegi netijesinde ähli ýa-da aglaba diller üçin häsiýetli bolan käbir umumy kanunalaýyklyklaryň bellänilmegi amala aşyrylýar. Bu kanunalaýyklyklara **dil uniwersaliýalary** diýilýär. Dil uniwersaliýalarynyň öwrenilişiniň uly taryhy bar. Her bir dile mahsus bolmaly söz toparlary hakyndaky taglymatyň döremegine getiren işjeň grammatikalar bu ugurdaky derňewleriň başlangyjydyr.

«Uniwersal grammatika» adalgasynyň özi XIII asyrdan ulanylyp başlanýar. Uniwersaliýalaryň öwrenilmegi grammatika ulgamynda umumy hadysalary tapmak synanşygy bilen baglydyr. Bu adalga **A. Arnonyň** we **K. Lanslonyň** «Por-Royal grammatikasy» ady bilen belli bolan «Uniwersal we rasional grammatikasy» çap bolup çykan-dan soň giňden ýaýraýar. Ol grammatikanyň önünde ähli diller üçin umumy bolan ýörelgeleri we olarda duş gelýän tapawutlaryň esasy ýörelgelerini kesgitlemek wezipesini goýýar. Bu grammatikanyň awtorlary tutuş adamzat üçin umumy bolan logikanyň kanunlaryndan ugur alyp, ähli diller üçin grammatiki gurluşyň käbir umumy ýörelgeleriniň bardygyny tassyklaýarlar.

Dil uniwersaliýalaryna bolan gyzyklanmanyň gaýtadan döremegi XX asyryň ortalaryna degişlidir. 1961-nji ýylda ABŞ-nyň Nýu-Ýork şäherinde dil uniwersaliýalary boýunça ýörite maslahat geçirilýär, onda bu ugurdaky derňewleriň netijeleri jemlenýär we dil uniwersaliýalaryny öwrenmek bilen bagly meseleler kesgitlenýär. Dil uniwersaliýasy ähli dillere ýa-da tutuşlygyna dile mahsus bolan käbir alamat, kanun, aýratynlyk, meýil hökmünde kesgitlenýär. Dilçiler dürli dilleriň ulgamlarynyň beýanlaryny deňeşdirip, uniwersaliýalaryň görnüşlerini olaryň logiki düzümi, mazmuny nukdaýnazaryndan tapawutlandyrmagy teklipe edýärler.

Logiki nukdaýnazardan uniwersaliýalary, umuman, ähli dillere degişli bolan dil hakyndaky islendik aňlatma hökmünde, hususan-da «x hemmeler üçin, bu ýerde x – dildir ...» kesgitlemek bolar. Ähli diller üçin haýsy-da bolsa bir alamatyň barlygyny tassyklaýan şeýle uniwersaliýa **absolýut** ýa-da **doly uniwersaliýa** diýlip atlandyrylýar. «Ähli dillerde fonemalar bar» ýa-da «ähli dillerde has atlar bar» diýen ýaly aňlatmalar absolýut uniwersaliýalaryň mysallary bolup durýar. Şeýle aňlatmalar az maglumatlydyr, sebäbi, olar hemmä belli hakykatlary nygtaýarlar. Absolýut uniwersaliýalarda kadadan çykmalary ýokdur. Statistik (doly däl) uniwersaliýalar absolýut uniwersaliýalardan tapawutlylykda umumy uniwersal kanunlara garşy gelmeýän we ol ýa-da beýleki hadysanyň ýokary statistik ähtimalygyny bozmaýan kadadan çykmalaryň ýekeleýin ýagdaýlaryna ýol berýärler. Mysal üçin, dürli ulgamlaryň dilleriň 14-si predloglar bilen derňelende genetiwiň elmydama diýen ýaly, eýerdýän adyň yzyndan gelýändigini ýüze çykarylýar. Ýeke-täk kadadan çykma norweg dilidir, onda genetiwi prepozisiýada durýar. Şeýlelikde, 14 ýagdaýyň 13-sinde umumy düzgüne tabyn bolunýar, diňe 14/1 kadadan çykmaýr.

Sada uniwersaliýalar dilde haýsy hem bolsa bir hadysanyň bardygyny ýa-da ýokdugyny tassyklaýar, çylşyrymly uniwersaliýalar dürli dilleriň arasyndaky belli bir garaşlygy tassyklaýar. Eger-de dilde söz üýtgemeleri bar bolsa, onda şol dilde hökmany ýagdaýda söz ýasalşynyň bolmalydygyny tassyklamak sada uniwersaliýadyr we şeýle uniwersaliýalaryň mukdary köpdür.

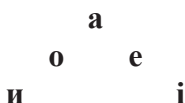
Fonemalaryň az mukdarynyň we olaryň morfemadaky mukdarynyň köplüginin arasyndaky garaşlylyklyklyk gatnaşygy çylşyrymly uniwersaliýalaryň beýany bolup biler. Gawaý diliniň fonologik ulgamy 13 fonemadan ybarat bolup durýar, bu dildäki morfemalar adatyça iki bogundan (ýagny, dört fonemadan) düzülýär. Emma bu dilde üç we ondan hem köp bogundan (ýagny alty fonemadan) ybarat bolan morfemalaryň köplügi ýüze çykarylýar.

Ýokarda görkezilen uniwersaliýalara sinhron nukdaýnazardan seredildi. Emma taryhy ösüşiniň dowamynda diller özgerýär we dil özgerişlikleri ählumumy aýratynlyk bolup durýar. Görkezilişi ýaly, leksika-statistik usul sözlük üçin häsiýetli bolan hemişe özgeriş tizligini kesgitleýär. Amerikalý dilçi **M. Swodeş** eger-de bu tizlik hakyky

uniwersaliýa bolmasa, onda azyndan garyndaş dilleriň käbir toparynyň çäklerinde hemişelik bolup durýar diýen pikiri beýan edýär.

Şonuň üçin sinhron uniwersaliýalar bilen bir hatarda olaryň hereket ediş çäkleri nukdaýnazaryndan diahroniki uniwersaliýalar tapawutlandyrylýar. Bogun emele getiriji burun fonemalarynyň hemişe çekimliniň ýitip gitmeginiň netijesi bolup durýandygy hakyndaky tassyklama diahroniki uniwersaliýa mysal bolup biler.

Hakyky lingwistik nukdaýnazardan uniwersaliýalar olaryň degişli bolan dil derejesiniň esasynda bölünýär. Şeýle çemeleşmede uniwersaliýalaryň esasy üç görnüşini: **fonetik**, **grammatik** we **semantik** görnüşlerini ýüze çykarmak mümkin. Fonetik uniwersaliýalaryň ýüze çykarylmagyna **N. S. Trubeskoý** köp üns berýär. Onuň pikiriçe, dilleriň aglaba köpüsinde çekimlileriň üç basgançakly ulgamy bar. Üç basgançakly iki klasly ulgam

dünýäniň köp dillerinde: täze grek, serb-horwat, çeh, polýak, rus, gruzin, ýapon, maýa, tamil (Aziýada), lamba, şona, zulu (Afrikada) we başga dillerde agdyklyk edýär. Çekimsizler babatda aýdylanda bolsa, N.S.Trubeskoýyň pikiriçe, dünýäniň her bir dilinde **dorsal**, **dental** we **labial** çekimsizler düş gelýär. Dental çekimsizi bolmadyk dil ýokdur. Dünýä dillerinde çekimsizleriň şeýle ählumumy düş gelmeginiň esasy bolup dodagyň, diliň arkasynyň we ujunyň agyz boşlugynda päsgelçilikleri döretmek üçin has gowy uýgunlaşan hereketlenýän agzalar bolup durmagy hyzmat edýär. Intonasiýa (äheň) hem uniwersal alamatdyr. Dürli emosiýalary döredýän intonasiýalaryň köpüsi örän tapawutly we biri-birinden has daşda durýan dillerde meňzeş manyny aňladýarlar. Hatda fonemalaryň utgaşyklylygy hem uniwersal bolup biler. «Çekimsiz+çekimli» ýaly utgaşmasyz dili göz önüne getirip bolmaýandygy hakyndaky tassyklamany absolýut uniwersaliýa hasap edip bolar.

Grammatik derejedäki dil uniwersaliýalary babatda aýdylanda bolsa, onda morfologiýada we sintaksisde uniwersaliýalaryň ýüze çykarylmagyna has uly gyzyklanma bildirilýär. Amerikaly dilçi

Ç. Hokket her bir dilde azyndan grammatik gurluşyň iki esasy – morfologik we sintaktik derejesiniň bardygyny tassyklaýar.

Dünýäniň ähli dillerinde atlar – predmetleri, absrakt düşüňjeleri, abstragirlenen alamatlary, sypatlar – predmetiň alamatlaryny, işlikler – hereketi we ýagdaýy, sanlar – mukdary aňladýar. Käbir dillerde üýtgeşiklikler bar. **E. Sepir** hytaý dilinde hil ideýasynyň sypatlar bilen däl-de işlikler bilen aňladylýandygyny belleýär. Ýöne, häzirki zaman hytaý diliniň grammatikasy boýunça barlaglarda işlik sypatlar bilen predikatyň umumy kategoriýasyna birleşýän hem bolsa, hytaý dilindäki sypatlar işlik söz toparyna girmeyär, sebäbi, olar biri-birinden käbir aýratynlyklary bilen tapawutlanýar.

Morfologik derejedäki uniwersaliýalaryň köpüsi **J. Grinberg** tarapyndan ýazylan «Esasan many aňladýan elementleriň tertibine degişli käbir grammatik uniwersaliýalar» atly makalada ýüze çykarylýar. Sözün öňünden we yzyndan goşulýan goşulmalaryň arasyndaky gatnaşyklary derňäp J. Grinberg şeýle uniwersaliýany öňe sürýär: «Eger-de dil diňe suffiksals bolsa, onda bu poslelogly dildir, eger-de diňe prefiksals bolsa, onda ol predlogly dildir. Eger-de dilde söz ýasaýjy we söz üýtgediji elementler bar bolsa, onda söz ýasaýjy element kök bilen has jebis baglanyşyklydyr. Şu ýerde, eger söz ýasaýjy we söz üýtgediji elementler kökün yzyndan ýa-da kökden öň gelýän bolsa, onda söz ýasaýjy element hemişe kökün hem-de söz üýtgediji elementiň arasynda durýar diýlen umumylaşdyrma gelip çykýar».

Dünýä dilleriniň işlik söz üýtgemelerinde şu aşakdaky iearhik garaşlylyk belleniýär: eger işligiň ýöňkeme we san kategoriýasy ýa-da jyns kategoriýasy bar bolsa, onda onuň hökmany ýagdaýda wagt we forma kategoriýalary bolmalydyr.

Jyns we san kategoriýalarynyň özara gatnaşygy şu aşakdaky uniwersaliýada emele gelýär: eger diliň jyns kategoriýasy bar bolsa, onuň hökmany ýagdaýda san kategoriýasy bolýar.

Sintaktik uniwersaliýalary has ýokary derejeli ygtybarlylyk bilen ýüze çykarmak dil birlikleriniň arasyndaky pikirleniş we gatnaşyk kanunlarynyň arasyndaky baglanyşyklaryň bellenişiňe baglydyr, sebäbi, pikirlenişiň düzümi diliň kommunikativ mazmunyny ýerine ýetirmäge gönüden-göni gatnaşýan dil hadysalarynyň düzümini şertlendirýär. Bu dereje sintaktik derejedir, sebäbi diňe sözler we söz

düzümleri bilen aragatnaşyk etmek mümkin däldir. Diňe sintaktik birlik hökmünde sözlem arkaly aragatnaşyk etmek bolýar.

Has umumy sintaktik uniwersaliýany Ç. Hokket öňe sürýär. Ol: «Her bir dilde bölekleri «tema» (ýagny belli bolan zat) we «rema» (ýagny, bu belli zat hakynda nähili täze zat habar berilýär) adalgasy bilen aňladylýan iki agzaly düzümlü sözlemlere duş gelmek bolýar» diýip belleýär. Bu bölekleriň biri-biriniň yzyndan geliş tertibi dürli dillerde dürli hili bolup biler. Hytaý, ýapon, inlis dilleri üçin ilki bilen näme hakynda gürrüň gitjegi hakynda ýatlatmak, soňra bolsa ol hakynda nähilidir bir täze zadyň habar bermegi mahsus bolup durýar. Başga dillere beýleki zygiderlilik – remanyň ýa-da onuň böleginiň temadan öň gelmegi mahsusdyr.

Sözlemde sözleriň tertibi babatda J. Grinberg tarapyndan hem käbir uniwersaliýalar öňe sürülýär. Mysal üçin, at subýektli we obýektli beýan ediş sözlemlerinde hemişe diýen ýaly subýektiň obýektden öň geliş tertibi agdyklyk edýär. Şertli gurluşlarda şertli bölegiň netijeden öň gelmegi ähli diller üçin sözleriň kadaly tertibi bolup durýar.

J. Grinberg 45 grammatik uniwersaliýany ýüze çykarýar. Fono-logik we grammatik uniwersaliýalaryň sanawy gutarnykly däldir. Dil uniwersaliýalary öwrenildigiçe, onuň mukdary üýtgäp bilýär. Uniwersaliýalar diliň has düýpli alamatlaryny beýan edýär. Uniwersaliýalaryň kyn we çylşyrymly meseleleri semantika ulgamynda ýüze çykýar.

Semantik uniwersaliýalaryň has doly we ygtybarly bölünişi inlis dilçisi **S. Ulman** tarapyndan «Semantik uniwersaliýalar» atly işde berilýär. Onuň pikirçe, semantik uniwersaliýalaryň aglabasy statistik häsiýetlidir, ýagny olaryň islendik dilde bolmagy hökmän däl, ýöne olaryň barlgynyň ähtimallygyny öňünden aýtmak mümkin.

Semantik uniwersaliýalar *diahroniki* we *sinhroniki* bolup biler. Dürli dillerde sözleriň manysynyň metaforik göçmegine bolan meýil bar we manylaryň bu göçüşleri umumy meýillere tabyn bolýar. Şeýle meýilleriň biri antropomorfiki görnüşli metaforadyr. Munda adam bedeni we onuň bölekleri, şeýle hem onuň duýgulary, joşgunlary jansyz predmetlere geçirilýär. Meselem, deň.rusça «игольное ушко, горлышко бутылки», inlisçe «he lungs of town» şäheriň bagry.

Tersleýin geçiş hem mümkindir, ýagny jansyz predmetleriň ýa-da haýwanlaryň atlary adam bedeniniň agzalaryna geçirilýär, inlisçe

«muscle» «muskul» (latynça, musculus sözme-söz «kiçijik syçan»), rusça «мышца».

Islendik diliň taryhy ösüşiniň dowamynda umumy we abstrakt manylar has anyk manylardan ýüze çykýar, ýagny, fiziki duýgulary aňladýan sözler abstrakt hadysalary beýan etmek üçin ulanylýar. Me-selem, sowuk ýüz, ýumşak häsiýet we başgalar. Ýokarda seredip ge-çen ýagdaýymyza, sinestetik metaforalary mysal görkezmek bolar, ol manysy bir duýgy agzasy bilen bagly bolan sözi beýleki duýgy ag-zasyna degişli manyda ulanylmak ybaratdyr, ýagny duýmadan gulak bilen eşitmäge ýa-da eşitmekden görüşe geçilýär, hususan-da: sowuk gürrüň we ş.m. Dilçi alym Ulman manylaryň metaforik göçüşiniň üç meýlini ýüze çykarýar, ýagny:

1) duýma sferasy metaforalaryň ugur alyş nokadynyň iň giň ýaýranydyr;

2) eşitmek iň giň ýaýran ahyrky nokatdyr, 3) inçe duýgularдан has inçe duýgy agzalaryna geçmek ýygy-ýygydan bolup geçýär.

Sinhron uniwersaliýalara dildäki sada manyly sözleriň (rusça «незабудка», iňlisçe «forget-me-not» sözme-söz «meni ýatdan çy-karma», sese öýkünme sözleri: rusça «кыкушка», italyança «sisigo», wengerçe «kakik» türkmençe «jik-jiki» we ş.m.) derňewiniň netije-sinde manylary düşündirilýän sözleri degişli etmek bolar. Mysal üçin, iňlisçe «women» «aýal» häzir motiwirlenmedik söz hökmünde ka-bul edilýär, sebäbi, ol «wife» «aýal» + «man» «adam» söleri bilen baglanyşygyny ýitirdi.

Eger dilde polisemiýa, ýagny şol bir sözün iki we ondan köp ma-nyda ulanylmagy absolýut uniwersaliýa bolýan bolsa, onda omoni-miýa ähtimallygy ýokary derejedäki statistik uniwersaliýa bolýar.

Ýokarda görkezilen uniwersaliýalara olaryň logiki düzümi we dil derejesi nukdaýnazardan garaldy. Dil uniwersaliaýalary bir diliň beýleki dil bilen deňeşdirilmeginiň esasynda kesgitlenilýär. Şeýle görnüşdäki uniwersaliýalara *lingwistik uniwersaliýalar* diýilýär.

Mundan başga-da, dil uniwersaliýalaryny bir dil ulgamyny beýleki dil ulgamlary bilen degşirmegiň esasynda ýüze çykarmak bolýar we olar ekstralingwistik adalgalar arkaly beýan edilýär. Eks-tralingwistik uniwersaliýalary ýüze çykarmak empiriki häsiýetlidir, sebäbi bir belgi ulgamyny beýlekiden çäklendirýän anyk çäkler entek

belli edilenok. Belgi ulgamlarynyň arasyndaky serhetleriň durnukly bolmazlygy takyk ekstralingwistik uniwersaliýalary kesgitlemek-de kynçylyklar döredýär. Şonuň üçin häzirki wagtda alymlar anyk dil uniwersaliýalary gözlemäge, olaryň sanawyny düzmäge uly üns berýärler.

Soraglar we ýumuş:

1. Dil uniwersaliýasy diýip näme düşünýärsiňiz?
2. Dil uniwersaliýalarynyň nähili görnüşler bar?
3. Dil uniwersaliýalarynyň görnüşleriniň aýratynlyklaryny düşündiriň.

Hödürlenilýän edebiýatlar:

1. Даниленко. В.П. Общее языкознание и история языкознание. – М., 2009.
2. Хроленко А.Т., Бондалетов В.Д. Теория языка. – М., 2006.
3. Рождественский Ю.В. Лекции по общему языкознанию. – М., 1990.

Matematiki we inženerçilik dil bilimi

Ýigriminji asyryň ellinji ýyllarynyň ahyrynda dürli ýurtlarda dil materiallarynyň düşündirilişine we matematiki usullara bolan gyzyklanmalar artyp başlaýar. Şunuň netijesinde matematiki dil bilimi ýüze çykyar. Matematiki dil biliminiň merkezi hökmünde ABŞ-nyň, Russiýanyň uniwersitetleri, ylmy edaralary uly işleri alyp barýarlar. Bu dil bilimi şol bir wagtda nazary hem-de amaly ylym hökmünde ösýär. Matematiki dil bilimiň nazary tarapynda-da, amaly ugrunda-da usuly jäht esasy orunda durýar.

Dili matematiki tarapdan öwrenmegiň nazary jähti tekstiň, gepleşiş işiniň, diliň dürli nusgasyny döretmegi bilen häsiýetlendirilýär. Onuň has giň ýaýran görnüşi logiko-matematik, nazary-maglumat (teoriýa-informasiýa), ähtimallyk-statistik nusgalarydyr. Olaryň tapawutly aýratynlygy dile ol ýa-da beýleki usullar arkaly tertipleşdirilen we formalaşdyrylan matematiki beýan etmeler hökmünde düşünmegidir. Bu bolsa, dil bilimde diňe bir matematiki we lingwomatematiki nyşanlaryň (simwolikanyň) däl, eýsem, matematiki nazaryýetleriň, barlag usullarynyň ulanylmagy üçin

esas bolýar. Matematiki dil biliminiň usullaryny açyp görkezmekde **L. Ýelmslewiň, N. Homskiniň, K. Şennonyň** örän gyzykly işleri bar. Dil biliminiň öňünde dili maşyn diline öwürmäge mümkinçilik berýän beýan ediş aýratynlygynyň nazary esaslaryny döretmek meselesi durýar. Formal grammatikalaryň we dilleriň, sintaktik sinteziň, semantik analiziň we sinteziň nazaryýetleri döreýär. Täze dilçilik meselelerini çözmekde dil hakyndaky maglumatlaryň beýan edilmegi hem-de olaryň üstüniň doldurylmagynyň öwrenilmegi dil maglumatlaryny bölümlere bölmegi we awtomatlaşdyrmagy talap etdi. Şeýlelikde, dilçilik barlaglarynyň awtomatlaşdyrylmagy inženerçilik dil biliminiň meseleleriniň döremegine getirdi. Bu meselelere awtomatik terjime, tekstleriň maşyn tarapyndan düzülmegi hem-de gysgaldylmagy degişlidir.

Maşyn terjimesi dilçilik, logiko-matematik, inženerçilik meseleleriniň birentegini çözmegi talap edýän toplumlaýyn ylmy barlagdyr. Bu ýerde esasy mesele şundan ybaratdyr, adamyň ýokary nerw işi baglanyşykly hem-de köp kanallydyr, adamyň pikirlenmesi bolsa döredijiliklidir. Kompýuteriň ýady bolsa, adatça, birkanally, «pikirlenmesi» bolsa, algoritmikdir. Tebigy dillerdäki örän uly möçberdäki maglumatlar maşyn terjimesiniň algoritmeleri, gysgaldylan ýöriteleşdirilen diller döredilende, ýygylýk (çastotnyý) sözlükleri düzülide materiallaryň formalaşdyrylmagynyň hem-de sazlaşykly bölünmeginiň zerurlygyny talap edýär.

Algoritm – hasaplamalaryň kömegi arkaly meseläni çözmekdir, munda amal ýönekeýden başlap ýuwaş-ýuwaşdan, ädimme-ädim ýerine ýetirilýär. Logiko-matematik düşünje hökmünde algoritm üçin onuň aýry-aýry böleklerden durýandygy, şertlidigi, hereketiniň ýönekeýligi, ugrukdyrylandygy, toplumlaýyndygy ýaly alamatlaryny ykrar etmek häsiýetlidir. Dil bilimde maşyn terjimesiniň meseleleri bilen baglylykda algoritmeler nazaryýetiniň ulanylmagy, diliň özüni beýan etmekde, kompýuterler üçin maksatnamalar düzmekde hem peýdalanylyp bilner.

Diliň algoritmik beýanyň terjimäniň dowamynda ulanylmagy tekstiň analizine we sintezine niýetlenilýär. Analizde tekstden maglumatlar bölünip aýrylýar hem-de açyk görnüşde beýan edilýär, sintezde diliň maglumatlary boýunça tekstiň düzülmegi bolup geçýär.

«Many-tekst» meselesi diňe bir lingwistik däl, eýsem, logika-matematik many çykarmany hem öz içine alýar.

Awtomatik maksatnamalaşdyrmak kompýuter üçin buýruklaryň belgilenilen ulgamyny özünde jemleýär. Sanlar we buýruklar kodlaşdyrylan görnüşde girizilýär.

Dil biliminde matematikanyň ulanylmagy netijesinde dörän mukdar analizi usulyýeti has-da uly üstünliklere eýe bolýar. Ýygylýk sözlükleriniň täze-täze görnüşleri çap edilýär. Dil ulgamynyň dürli derejelerinde matematiki statistik usullary ulanmakda çeşme bolup hyzmat etjek ýörite edebiýatyň ýeterlik mukdarynyň döredilmegi dil biliminde täze mümkinçilikleri açýar. Häzir fonetika, sözüň morfe-ma düzümi we morfologik kategoriýalar matematiki usulda öwrenilýär. Fonemalaryň sany bilen morfemalaryň ortaça uzynlygynyň arasyndaky baglanyşyk ýüze çykaryldy. Fonemalaryň sanynyň morfemalaryň we sözleriň hilinde, morfemalaryň sanynyň sözleriň hilinde şöhlelenýändigini belli edildi.

Soraglar we ýumuş:

1. Matematiki we inženerçilik dil biliminiň nähili aýratynlygy bar?
2. Maşyn terjimesiniň esasy aýratynlygy nämede?
3. Dil biliminde matematiki usullary ulanmagyň artykmaçlygyny düşündiriň.

Hödürlenilýän edebiýatlar:

1. *Арапов М.В.* Квантитативная лингвистика. – М., 1988.
2. *Головин Б.Н.* Язык и статистика. – М., 1971.
3. *Пиотровский Р.Г., Бектаев К.Б., Пиотровская А.А.* Математическая лингвистика. – М., 1977.

Dünýäniň meşhur dilçileri barada gysgaça maglumat

Abu Haýýan al-Garnaty (1256–1344) dil bilimine goşan ägirt goşandy bilen tapawutlanýar. Onuň «Kitabul-Idrak li Lisanil-Etrak» («Türki dillerini öwrenmek üçin gollanma») kitaby türki halklaryň dilini, taryhyny, medeniýetini öwrenmekde gymmatly çeşmedir.

Kitap türkçe-arapça sözlük we grammatika görnüşinde iki bölüme bölünipdir. Abu Haýýan al-Garnatynyň sözlügi türki dilleriň aýratynlyklaryny deňeşdirmekde-de uly ähmiýete eýedir. Bu ýygyny türk dilleri öwrenmekde okuw kitaby bolup hyzmat edipdir, mundan başga-da ol özünde türkmen hem-de gypjak dilleriniň deňeşdirme sözlüğini, grammatikasyny jemleýän-de bolsa, käbir ýagdaýlarda awtor tatar, bulgar, uýgur we beýleki türki dillerine-de degip geçýär.

Aleksandr Hristoforowiç Wostokow (1781–1864) görnükli dilçi alym.A.H.Wostokowa slawýan diliniň taryhy bilen gyzyklanmak uly üstünlik getirýär. Ol «Slawýan dili barada pikirlenme» (1820 ý) atly işinde slawýan dillerini deňeşdirýär hem-de olaryň ses taýyndan meňzeşligini görkezýär. Wostokowyň bu işi gadymy slawýan diliniň manysyna düşünmekde uly ähmiýete eýe bolýar. A. H. Wostokow «Rus grammatikasy» (1831 ý.) atly meşhur kitaby ýazýar. Ol bu kitapda rus diliniň grammatiki häsiýetleri barada belläp geçýär. Bu kitap birnäçe gezek çap edilýär. A. H. Wostokow dialektologiýa bilen hem meşgullanypdyr. 1858-nji ýylda onuň «Gadymy slawýan sözlügi» atly kitaby çapdan çykýar.

Aleksandr Afanasyewiç Potebnýa (1835–1891) görnükli ukrain we rus dilçisidir. Ol öz döwürdeş alymlaryndan ylmy gyzyklanmalary we ensiklopedik garaýşy bilen tapawutlanypdyr. A.A.Potebnýanyň işleri, esasan, rus grammatikasyna bagyşlanandyr. Esasy işleriniň biri «Rus grammatikasy boýunça bellikler» 4 tomdan ybaratdyr. Bu işinde rus diliniň ses gurluşy, rus gepleşiginiň günorta we demirgazyk aýratynlyklary, ukrain we rus dilleriniň taryhy, olaryň deňeşdirme barlagy, esasy grammatik kategoriýalaryň taryhy ýaly meselelere seredilipdir. Kitabyň birinji neşiri 1874-nji ýylda çap edilýär.

Mundan başga-da, A.A.Potebnýanyň ünsüni dil we pikiriň arasyndaky baglanyşyk çekipdir. Bu meselä bagyşlanan ilkinji işleriniň biri 1862-nji ýylda çap edilen «Pikir we dil» (Мысль и язык) atly işidir.

Aleksey Aleksandrowiç Şahmatow (1864–1920) Moskwa lingwistik mekdebiniň wekili, görnükli rus dilçisi. Ol esasan, rus diliniň taryhyny, halkyň taryhynyň dil bilen baglanyşygyny öwrenipdir. A.A.Şahmatow Ikinji gezek uniwersitetlerde häzirki zaman rus diliniň

okadylmagyny girizipdir. 1925-nji ýylda neşir edilen «Rus diliniň sintaksisi» atly kitabynda rus diliniň grammatikasy has doly beýan edilýär.

Awgust Fridrih Pott (1802–1887) görnükli nemes dilçisi. Ol deňeşdirme-taryhy dil bilimini ösdürmekde hem-de kämilleşdirmekde örän uly işleri bitiripdir. A.Pottuň esasy işleriniň biri «Sanskrit, grek, latyn, litwa we got dilleriniň ses ulgamyna daýanmak bilen, hindi-german dilleriniň etimologik barlaglary» atly alty tomluk kitabydyr. Pott hindi-ýewropa dillerinde sözüň ilkinji manysynyň gelip çykyşy baradaky ylmyň – etimologiýanyň düýbünü tutupdyr.

Awgust Şleyher (1821–1868) meşhur nemes dilçisi. A.Şleyher hindi-ýewropa dilleriniň deňeşdirme grammatikasyny öwrenmekde uly işler bitirýär. 1861-1862-nji ýyllarda A.Şleyher «Hindi-ýewropa dilleriniň deňeşdirme grammatikasynyň esasy düzgünleri» atly işini ýazýar. Ol slawýan we baltik dilleriniň taryhy deňeşdirmesini amala aşyrypdyr

Edward Sepir (1884–1939) belli amerikan dilçisi, dil biliminde antropologik ugry ýa-da etnolingwistikany esaslandyryjy. Onuň ylmy gyzyklanmalarynda dil birlikleriniň pikirlenme, medeni däpler bilen baglanyşygy esasy orunda goýulýar. B.L.Uorf bilen bilelikde Lingwistik otnositellik nazaryýetini öňe sürýär. E.Sepiriň iň wajyp işleriniň biri 1926-njy ýylda ýazan «Dil» atly kitabydyr.

Ferdinand Brýunonyň (1860–1938) esasy işleriniň biri onomasiologik grammatika boýunça ýazan «La pensèet la langue» («Pikir we dil») kitabydyr. Bu kitaby fransuz diliniň aralyk görnüşiniň onomasiologik grammatikasy diýip atlandyrmak hem mümkin. Grammatikanyň bu görnüşinde morfologiýa, sintaksis we ş.m. ýok. Beýle grammatikanyň esasynda wagt, köplük, hil kategoriýalary ýatýar.

F.Brýuno dil biliminiň taryhynda onomasiologik grammatikanyň aralyk görnüşine bagyşlanan işleri bilen yz goýdy.

Firuzabady (1329–1414) arap dil biliminiň esasyňy goýujylaryň biri. Ol «Kamus» («Okean») atly belli sözlügi düzýär. Bu sözlük şeýle bir meşhurlyga eýe bolýar, hatda, soňky düzülen sözlükleriň ählisi «Kamus» diýlip atlandyrylyp başlanýar.

Filip Fýodrowiç Fortunatow (1848–1914) Moskwa lingwistik mekdebini esaslandyryjy görnükli rus dilçisi. Ol umumy dil biliminiň we hindi-ýewropa dilleriniň deňeşdirme grammatikasynyň ösmegine uly goşant goşýar. F.Fortunatowyň döreden grammatik nazaryýeti häzirki zaman grammatikalarynyň döremegine we ösmegine uly täsir edipdir. Alym sözleriň öwrenilişini iki bölümde: hakyky manylary boýunça – leksikologiýada, formal manylary boýunça grammatikada öwrenilmelidigini nygtaýar. F.F.Fortunatowyň «Saýlanan işleri» 1956-njy ýylda çap edildi.

Frans Bopp (1791–1867) görnükli nemes dilçisi. Ol ilkinji gezek sanskrit we Ýewropa dilleriniň mysalynda deňeşdirme grammatikasyny döretmäge girişýär. 1816-njy ýylda çap edilen «Grek, latyn, pars we german dilleriniň ýöňkeme ulgamy bilen deňeşdireniňde, sanskrit diliniň ýöňkeme ulgamy hakynda» atly işinde kowumdaş dilleriň işlikleriniň ýöňkeme bilen üýtgeýşini deňeşdirýär, ýagny deňeşdirmek üçin grammatik gurluşyň mysallaryny alýar. Hindi-ýewropa dilleri adalgasyny hem F. Bopp ilkinji bolup ylmy dolanyşyga girizýär.

Frans Boas (1858–1942) meşhur amerikan dilçisi we antropology. Ol 1911-nji ýylda çap edilen «Amerikan indeýleriniň dili boýunça gollanma» atly kitabyň girişinde indeý dillerini öwrenmekde hindi-ýewropa dilleri babatda işlenilip düzülen seljerme tärleriniň ýaramsyzdygyny subut etdi. F.Boasyň indeý dilleriniň fonetikasyny öwrenmek barada uly işleri bar.

German Paul (1846–1921) ýaş grammatikaçylaryň ýolbaşçysy hasaplanýar. Onuň «Diliň taryhynyň prinsipleri» (1880) diýen kitabynda dil bilimi medeniýet hakyndaky ylmlara degişli edilýär. Ömrüniň ahyrynda özüniň 5 tomluk «Nemes grammatikasy» atly işini döredýär. Onuň bu kitabynda grammatikanyň 4 agzaly düzümi sany hödürlenýär. Olar: fonetika, morfologiýa, sintaksis we söz ýasalysy. Alym XIX asyryň ahyryndaky we XX asyryň başyndaky grammatikanyň semasiologik ugrunyň görnükli wekilidir.

German Šteýntal (1823–1899) meşhur nemes dilçisi. Ol dil biliminde psihologik ugruň tarapdary. G.Šteýntal özüniň 1855-nji ýylda çap edilen «Grammatika, logika we psihologiýa, olaryň ýörelgeleri hem-de özara baglanyşyklary» işinde dil bilimi bilen logikanyň çäklerini örän takyk belledi. Şol bir wagtda hem dil biliminiň we psihologiýanyň arasyndaky ýakyn aragatnaşygy esaslandyrdy. G.Šteýntalyň 1881-nji ýylda neşir edilen «Psihologiýa we dil bilimine giriş» atly kitabynda bolsa, diliň psihologiýa gatnaşygyna uly üns beripdir.

Gugo Şuhardt (1842–1927) giň ylmy gyzyklanmalary bolan lingwistdir. Ol dilleriň garyşmagynyň meselesi bilen gyzyklanypdyr, ýöne dil biliminiň taryhyna «Sözler we zatlar» lingwistik mekdebiňiň esaslandyryjysy hökmünde girdi. G.Şuhardt bu mekdebiň esasy maksadyny kesgitläp: «Sözüň taryhyny zadyň taryhy bilen baglanyşykda öwrenmeli. Zat doly we tutuş barlykdyr, söz diňe zada garaşly bolup ýaşaýar, eger beýle bolmasa söz diňe boş sesdir» diýip belläpdir. Ol taryhy leksikologiýanyň meselelerine hem seredip geçipdir. G. Şuhardy häzirki zaman leksik onomasiologiýanyň esaslandyryjysy hasaplaýarlar. Onuň döwründe leksik semasiologiýa hem uly ösüşlere eýe boldy.

Iwan Aleksandrowiç Boduen de Kurtene (1845–1929) meşhur rus we polýak dilçisidir. Ol dil biliminde uly özgerişlik edýär. Alym köp ýyllaryň dowamynda hindi-ýewropa dillerini öwrenýär. Öz işlerini diňe bir rus hem polýak dillerinde däl, eýsem nemes, fransuz, italýan we beýleki dillerde-de ýazýar. Ol ekspedisiýalara gatnaşyp, slawýan dillerini öwrenýär, şonuň bilen birlikde olaryň fonetik aýratynlyklaryny belleýär. Şol döwürde diliň öwrenilişiniň bu üýtgeşik usuly köpleri haýran galdyrýar, sebäbi dil bilimi otag, kitap ylmy hasaplanylýardy.

Onuň diliň ses ulgamyna degişli işleriniň arasynda fonema we fonetik gezekleşme nazaryýeti kemala gelýär. Bu nazaryýet häzirki güne çenli öz ylmy gymmatlygyny saklap gelýär.

Brokgauzyň we Efronyň meşhur ensiklopedik sözlügiňiň 1891-nji ýylda çykan tomunda 46 ýaşly Kurtene – «Häzirki zaman dilçileriniň iň meşhurlarynyň biri» diýlip baha berilýär. Boduen de Kurtene dil biliminiň meşhur Kazan mekdebini esaslandyran alymdyr.

Žosef Wandriýes (1875–1960) kelt diliniň hünärmeni bolup, klassyky we umumy dil bilimi ugrunda önjeýli zähmet çekipdir. Lingwistikanyň fransuz sosial mekdebiniň wekili. Möhüm nazary işleriniň biri «Dil» bolup, ilkinji neşiri 1921-nji ýyla degişli. Bu eser 1937-nji ýylda rus diline terjime edilýär.

Leonard Blumfeld (1887–1949) meşhur amerikan dilçisi, amerikan lingwistika mekdebini esaslandyranlaryň biri. German dilleriniň morfologik gurluşy bilen meşgullanýar. Amerikan indeýleriniň dilleri bilen gyzyklanyp, dil biliminiň nazaryýetini işläp düzýär. Leonard Blumfeldiň esasy işi «Dil» bolup, bu eser 1968-nji ýylda Moskwada rus dilinde neşir edildi.

Lew Wladimirowiç Şerba (1880–1944) meşhur rus dilçisidir. Onuň mugallymy XIX–XX asyryň ajaýyp filology I. A. Boduen de Kurtene bolupdyr. L.W.Şerbanyň ylmy gyzyklanmalary dürli taraplaýynlygy bilen tapawutlanýar.

Ol janly gepleşik diline uly üns beripdir, ýagny janly dil gepleşik görnüşinde ýaşaýar diýen pikiri öňe sürüpdir. L.W. Şerba leksikografiýanyň nazaryýeti we tejribesi üçin köp işler edýär. Alymyň «Leksikografiýanyň umumy nazaryýetiniň tejribesi» (Опыт общей теории лексикографии) atly makalasy dil biliminde meşhurlyga eýedir. Ol bu makalada sözlükleriň dürli görnüşleri hakynda maglumat bermek bilen, ensiklopedik we lingwistik sözlükleri anyk bölümlere bölýär. L. W. Şerba M. Z. Matusewiç bilen iki dilli terjime sözlüginin täze görnüşini döretdi, olar 1936-njy ýylda «Rusça – fransuzça sözlügi» çap etdirdiler. Alym grammatikanyň we leksikologiýanyň nazaryýeti babatda köp işleri amala aşyrdy.

Ol diliň ses ulgamyny öwreniji hökmünde Leningrad fonologik mekdebini esaslandyrdy. L.W.Şerbanyň fonetika degişli işleriniň in möhümleri hökmünde 1912-nji ýylda çap edilen «Rus çekimlileri hil we mukdar gatnaşyklarynda» «Русские гласные в качественном и количественном отношении» we 1937-nji ýylda çapdan çykan «Fransuz diliniň fonetikasy» «Фонетика французского языка» işlerini görkezmek bolar.

L. W. Şerba köp ýyllap Leningrad döwlet uniwersitetinde, ömrüniň soňky ýyllarynda bolsa, Moskwa döwlet uniwersitetinde işläpdir.

Lew Semýonowiç Wygotskij (1896–1934) görnükli psiholog, psihologiýada medeni-taryhy nazaryýeti dörediji. Sungatyň psihologiýasy we ýokary psihiki funksiýalar boýunça birentek barlaglaryň awtory. Ol eksperimental psihologiýa, defektologiýa, edebi tankyt bilen hem gyzyklanypdyr. Işleriniň arasynda iň möhümleriniň biri 1934-nji ýylda çap edilen «Pikirlenme we sözleýiş» atly monografiýadyr, onda häzirki zaman psiholingwistikanyň köpsanly düzgünleriniň esasy goýulýar.

Lui Ýelmslew (1899–1965) dil biliminiň glossematika ugrunyň görnükli wekili. Onuň ilkinji işi 1928-nji ýylda çap edilen «Ählumumy grammatikanyň ýörelgeleri» atly kitabydyr. Onda dili öwrenmegiň täze tärine – glossematika (Daniýa strukturalizmine) üns berilýär. L.Ýelmslewiň 1937-nji ýylda «Düşüm kategoriýasy», 1963-nji ýylda «Dil bilimi» atly kitaplary neşir edilýär.

Mahmyt Kaşgarly (XI asyr) türk dillerini öwreniji meşhur alym. Ol «Türki dilleriň diwany» atly meşhur sözlügi düzüjidir. Sözlükde türk dilleriniň birnäçesine deglip geçilýär. Ol gyrgyz, gypjak, oguz, ýagma, çigil taýpalarynyň dillerini biri-birine has ýakyn hasaplaýar. Mahmyt Kaşgarly sözlükde sözleri, sözüň düzümine girýän sesleriň sanynyň artyşy boýunça ýerleşdirýär.

Mahmyt Kaşgarlynyň sözlügi dünýäniň dürli dillerinde onlarça gezek neşir edildi.

Türkmen diliniň we onuň kowumdaş dilleriniň uly dil hazynasynyň biri Mahmyt Kaşgarlynyň «Türki dilleriň diwany» sözlügiňiň golyazmasy 638 sahypadan ybaratdyr. Mahmyt Kaşgarly ony 1071–1074-nji ýyllarda ýazýar. Bu iş, esasan, sözlükden ybarat hem bolsa, käbir sözler düşündirilende, grammatiki kadalar, sözleriň gelip çykyşyna hem deglip geçilýär.

«Diwanyň» teksti aýratyn sözler, sözleri düşündirmek üçin getirilen gysgaça söz birikmelerini öz içine alýar, şeýle-de sözlükde käbir grammatiki kadalar barada hem bellenişler geçilýär. Mahmyt Kaşgarlynyň ýazmagyna görä, onuň «Türki dilleriniň sintaksisiniň göwherleriniň kitaby» diýen işi hem bolupdyr. Ýöne, ol kitap biziň günlerimize gelip ýetmändir.

Mark Terensiý Warron (b.e.öň 116–27) gadymy Rimiň belli grammatikaçylarynyň biri. Ol ýigirmi baş kitapdan ybarat bolan «Latyn grammatikasy hakynda» atly ýygyndyny ýazypdyr. Bu ýygyndynyň alty kitaby biziň günlerimize gelip ýetipdir. Mark Terensiý Warron anomalçylaryň we analogçylaryň jedeline goşulýar hem-de söz ýasalyşy anomaliýa, söz üýtgeýişi analogiýa hasaplaýar.

Mihail Wasilýewiç Lomonosow (1711–1765) rus grammatikasynyň semasiologik ugruny esaslandyryjy. Ol rus diliniň ilkinji ylmy grammatikasyny ýazýar («Российская грамматика» 1755 ý). Diller bilen gyzyklanyp, onuň dürli gepleşiklerde ýüze çykyşyny öwrenýär we ilkinji bolup diliň grammatik kadalaryny işläp düzýär.

Nikolay Iwanowiç Greç (1787–1867) özüniň «Rus diliniň giňişleýin grammatikasy» «Пространная русская грамматика» (ППГ) we «Rus diliniň tejribe grammatikasy» «Практическая русская грамматика» atly kitaplarynda (1827 ý) dil bilimini taryhy we filosofik bölümlere, olary bolsa hususy hem-de umumy bölümlere bölýär. N.I.Greç özüniň grammatikasynnda dil biliminiň 4 görnüşini öňe sürýär:

- 1.Umumy taryhy dil bilimi.
- 2.Rus taryhy dil bilimi.
- 3.Umumy filosofiki dil bilimi.
- 4.Rus filosofiki dil bilimi.

Eger M.W. Lomonosow rus grammatikasynyň semasiologiýa ugruny esaslandyran bolsa, N.I.Greç ondaky onomasiologik ugry kesgitläň alymdyr.

Nikolay Sergeýewiç Trubeskoý (1890–1938) rus dilçisi, ilki Moskwada, Rostowda, soň Soliýada, Wenada işleýär. Praga lingwistik mekdebini döredijileriň biridir. Onuň «Fonologiýanyň esaslary» atly kitaby 1939-njy ýylda nemes dilinde, 1960-njy ýylda rus dilinde çap edilýär. Bu kitap täze lingwistik ugruň düýbünü tutdy. Alym fonologiýadan başga diliň taryhy, gadymy diller bilen hem gyzyklanypdyr.

Nikolay Wýaçeslawowiç Kruşewskiý (1851–1887) meşhur rus dilçisi, Kazan lingwistik mekdebiniň wekili. Onuň esasy işi umumy

dil biliminiň möhüm meselelerine bagyşlanyp, 1883-nji ýylda çap edilen «Dil hakyndaky ylmyň öçerkidir». Alym bu kitabynda diliň bellikler ulgamydygyny ilkinji gezek belläp geçipdir. N.W.Kruşewskiý sözün morfologik düzümini, söz ýasalýşyň meselelerini, sözleriň many baglanyşygyny düýpli öwrenipdir.

Rasmus Hristian Rask (1787–1832) daniýaly görnükli dilçi. Ol 1811-nji ýylda «Island dili boýunça gollanma» atly kitabyňy çap etdirýär. Bu kitapda logiki grammatikalara garşy çykyş edýär. 1818-nji ýylda R.Raskyň esasy işi bolan «Gadymy demirgazyk dili boýunça barlaglar ýa-da island diliniň emele gelşi» atly kitaby çapdan çykýar. 1822-nji ýylda bu kitabyň ikinji bölümi «Frakiýa diller maşgalasy hakynda» at bilen nemes dilinde neşir edilýär.

Sibaweyhi (793-nji ýylda aradan çykan) arap dil biliminiň görnükli wekili. Gelip çykyşy boýunça pars, Basra şäherinden bolan grammatikaçy «El-Kitab» atly göwrümlü işi ýazýar. Ol işde arap grammatkasy boýunça gazanylan üstünlikler jemlenilýär. Ol Aristoteliň logikasyny hindi grammatikaçylarynyň pikirleri bilen utgaşdyrýar. Araplar ses bilen harpy tapawutlandyrmagy başarypdyrlar, ýazuwyň hem-de gepleşiğiň aýratynlyklaryny belläpdirler. Sibaweyhi sesiň emele gelşiniň on alty ornuny belleýär hem-de şoňa laýyklykda sesleri toparlara bölýär.

Uorf Benžamen Li (1897–1941) etnolingiwistikanyň ideýalaryny ösdüren meşhur amerikan dilçisidir. Ol amerikan indeýleriniň dilleri bilen meşgullanýar. Mundan başga-da U. Benžamen Li dil bilen medeniýetiň, dil bilen pikirlenmäniň biri-birine gatnaşygynyň meseleleri bilen hem gyzyklanypdyr. Özüniň mugallymy Edward Sepir bilen lingwistik otnositelligiň nazaryýetini işläp düzüpdir. Ol «Sepiriň we Uorfuň çaklamasy» atlandyrylýar. Şoňa görä adamyň özüni alyp barşy belli bir derejede dil bilen kesgitlenýär.

Wasliý Alekseýewiç Bogorodskiý (1857–1941) görnükli rus dilçisi. Kazan dilçilik mekdebiniň wekili. Hindi-ýewropa dilleriniň deňeşdirme-taryhy grammatikasy bilen gyzyklanýar. Ol ilkinji gezek tatar we beýleki türki dilleriň eksperimental fonetikasy boýunça uly işleri amala aşyrýar. 1890-njy ýylda çap edilen «Arioýewropa

dilleriniň deňeşdirmе grammatikasy», 1900-njy ýylda neşir edilen «Arioýewropa diller maşgalasynyň dilleriniň şiwelerinde fonetik ýagdaýlar» atly gymmatly işleri bar.

Wiktor Wladimrowiç Winogradow (1895–1969) görnükli rus dilçisi, leksikologiýa, frazeologiýa, diliň taryhy boýunça düýpli işleriň awtory. W.W.Winogradowyň redaksiýasy bilen 1952–1954-nji ýyllarda iki tomdan ybarat «Rus diliniň grammatikasy» atly akademi-ki grammatika çap edilipdir. Alymyň iň meşhur işi 1947-nji ýylda çap edilen «Rus dili» atly kitabydyr.

Wilem Matezius (1882–1945) XX asyryň grammatikasynyň onomasiologik ugrunyň taryhynda meşhur alymlaryň biridir. Ol semasiologik grammatikany «formal» grammatika diýip atlandyrýar. W.Mateziusyň esasy işleriniň biri bolan «Функциональный анализ современного английского языка на общелингвистической основе» atly kitaby awtor aradan çykansoň çap edilipdir. Ol grammatikany onomaologiýa we sintaksise bölýär, onomaologiýany bolsa, leksikologiýa, söz düzümlerine, morfologiýa bölüpdir.

Wilhelm fon Gumbold (1767–1835) görnükli nemes alymy, jemgyýetçilik işgäri. Onuň ylmy işleri diliň düýp manysyna täzeçe düşünmegiň esasyны goýdy. Alym diliň ulgamlaryň häsiýete eýedigini öňe sürdi. W.Gumboldyň öňe süren pikirleriniň içinde diliň halkyň ruhuna bolan gatnaşygy baradaky garaýşy esasy orna eýedir. Ol adamyň emele gelmeginiň, ruhy ösüşiniň dil bilen aýrylmaz baglanyşyklydygyny belleýär. 1836-njy ýylda onuň «Ýawa adasyndaky kawi dili hakynda» (Über die Kawisprache auf der Insel Jawa) atly işi çap edilýär.

Ýakob Grimm (1785–1863) «Nemes diliniň grammatikasy» atly dört tomluk kitabyň awtorydyr. Ol kitap ilkinji gezek 1819–1837-nji ýyllarda çapdan çykýar. Ý.Grimmiň gazanan esasy ylmy üstünligi nemes diliniň taryhy grammatikasyny ylmy taýdan öwrenmegidir. Ol nemes diliniň taryhyny beýleki german dilleri bilen deňeşdirýär. Şonuň üçin ol german dillerini deňeşdirmegiň esaslandyryjysy hasaplanýlar. Ý.Grimmiň ýazan işleri XIX asyryň dilçilerine hem ýol görkeziji bolupdyr. Ol A. Şleyher ýaly dil bilimini biologiýa degişli edýär, dili bolsa janly organizme deňeýär.

Peýdalanylan edebiýatlar

- Gurbanguly Berdimuhamedow.* Garaşsyzlyga guwanmak, Watany, halky söýmek bagtdyr. -Aşgabat, 2007.
- Gurbanguly Berdimuhamedow.* Eserler ýygındysy. I. -Aşgabat, 2007.
- Gurbanguly Berdimuhamedow.* Ösüşiň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler, I tom. – Aşgabat, 2008.
- Gurbanguly Berdimuhamedow.* Ösüşiň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler, II tom. – Aşgabat, 2009.
- Agayew K, Bekjäýew. T.* Dil bilimine giriş. – Aşgabat, 2007.
- Annanurow A.* Dil biliminiň käbir meseleleri. Aşgabat, – 1965.
- Annanurow A.* Dil biliminiň esaslary.I bölek. – Aşgabat, 1971.
- Annanurow A.* Dil biliminiň esaslary.II bölek. – Aşgabat, 1974.
- Амирова Т.А., Ольховиков Б.А., Рождественский Ю.В.* Очерки по истории лингвистики. М., 2008.
- Ahally S. Mahmyt* Kaşgarlynyň sözlügi we türkmen dili. – Aşgabat, 1958.
- Ахманова О. С.* Словарь лингвистических терминов. М., 1966.
- Bagyýew H.* Dil bilimine giriş. – Aşgabat. 1992.
- Березин Ф.М.* История русского языкознания. М., 1979.
- Березин Ф. М.* Общее языкознание. – М., 1979.
- Бенвенист Э.* Общая лингвистика (Русск. перев.). – М., 1974.
- Березин Ф. М.* История лингвистических учений. – М., 1975.
- Блумфилд Л.* Язык (Русск. перев.). – М., 1968.
- Бодуэн де Куртене И. А.* О задачах языкознания. -Избранные труды по общему языкознанию. т. 1. – М., 1968.
- Будагов Р. А.* Человек и его язык. – М., 1974.
- Даниленко В.П.* Общее языкознание и история языкознания. – М., 2009.

- Джон Лойнз* Введение в теоретическую лингвистику. – М., 1978.
- Dogan Aksan.* Her yönüyle dil., – Ankara. 2007.
- Дрингер Д.* Алфавит. – М., 1963.
- Головин В.Н.* Язык и статистика. – М., 1971.
- Gurbanow A.* Umumi dilçilik. – Baky 1977.
- Хомский Н.* Язык и мышление (Русск. перев.). – М., 1972.
- Хрестоматия по истории русского языкознания. Под ред. Ф.М. Березина. – М., 1973.
- Хроленко А.Т., Бондалетов В.Д.* Теория языка. – М., 2006.
- История лингвистических учений. Древний мир. – Л., 1980.
- История лингвистических учений Средневековый Восток. Л., 1981.
- История лингвистических учений. Средневековая Европа. Л., 1985.
- История лингвистических учений. Позднее Средневековье. – СПб., 1991.
- Кодухов В.И.* Общее языкознание. – М., 1974.
- Колесов В.В.* История русского языкознания. – С. Пб., 2003.
- Кононов А.Н.* История изучения тюркских языков в России. – Л., 1972.
- Козлова М. С.* Философия и язык. – М., 1972.
- Леонтьев А. А.* Психолингвистика. – М., 1967.
- Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 2008.
- Лоя Й.В.* История лингвистических учений. – М., 1968.
- Норман Б.Ю.* Теория языка. – М., 2008.
- Общее языкознание. Формы существования, функции, история языка. Под ред. Б.А. Серебренникова. – М., 1970.
- Общее языкознание. Внутренняя структура языка. Под ред. Б.А. Серебренникова. – М., 1972.
- Общее языкознание. Методы лингвистических исследований. Под ред. Б.А. Серебренникова. – М., 1973.
- Общее языкознание. – Минск 1983.
- Павленко.Н.А.* История письма. – Минск 1987.
- Попова З.Д., Стернин И.А.* Общее языкознание. – М., 2007.
- Реформатский А. А.* Введение в языкознание. – М., 1967.
- Рождественский Ю.В.* Лекции по общему языкознанию. – М., 1990.
- Сепир Э.* Язык. Введение в изучение речи (Русс. перев.). – М.-Л., 1934.

- Соссюр Ф.* Курс общей лингвистики. Труды по языкознанию (русс. перев.). – М., 1977.
- Супрун Л.И.* Лекция по языкознанию. – Минск 1971.
- Сусов. И.П.* Введение в теоретическое языкознание. – Тверь 2001.
- Трубецкой Н. С.* Основы фонологии (Русск. перев.). – М., 1960.
- Введение в теоретическое языкознание. – Тверь 2001.
- Волков А.А.* Грамматология. – М., 1982.
- Вопросы социальной лингвистики. – Л., 1969.
- Выготский Л. С.* Мышление и речь. – М. -Л., 1934.
- Широков О. С.* Языковедение. Введение в науку о языках. – М., 2003.
- Щерба Л. В.* Избранные работы по языкознанию и фонетике. т. 1. – Л., 1958.

Mazmuny

Sözbaşy.....	7
Giriş.....	9

Dil biliminiň taryhy

Türki dil bilimi.....	12
Arap dil bilimi.....	27
Hytaý dil bilimi.....	34
Hindi dil bilimi.....	39
Gadymy Gresiyada we Rimde dil bilimi.....	45
XVII-XIX asyrlarda Ýewropada dil bilimi.....	51
Häzirki zaman dil biliminiň mekdepleri we ugurlary.....	60
Türkmen dil bilimi.....	64

Dil biliminiň nazaryýeti

Dil we diller hakynda umumy maglumat.....	70
Dil biliminiň şahalary.....	72
Dil biliminiň bölümleri.....	75
Dil biliminiň ylmy-pudaklaýyn gurluşy.....	90
Diliň emele gelmegi. Glottogenez.....	100
Diliň hyzmatlary.....	108
Dil we dil belgileri. Diliň gatlaýyn (ýarus) gurluşy.....	110
Dil maşgalalary. Dilleriň genealogik bölünişi.....	112
Dilleriň gurluş taýdan (morfologik) toparlara bölünişi.....	118
Edebi dil. Şiwe. Žargon. Gepleşik leksikasy.....	120
Edebi diliň stilleri.....	123
Diliň taryhy ösüşi.....	125
Dil täsirleri.....	127
Pidžinler we kreol dilleri.....	131
Milletara gatnaşyk dilleri.....	134

Dil we medeniýet.....	138
Dil we pikirlenme.....	142
Dil we ýazuw.....	145

Dil biliminiň usullary

Dil biliminiň deňeşdirme-taryhy usuly.....	153
Beýan ediş usuly.....	155
Daşky we içki düşündirme tärleri.....	157
Degşirme usuly.....	163
Dil uniwersaliýalarynyň öwrenilişi.....	169
Matematiki we inženerçilik dil bilimi.....	175
Dünýäniň meşhur dilçileri barada gysgaça maglumat.....	177
Peýdalanylan edebiýatlar.....	187

Tagandurdy Bekjäýew

UMUMY DİL BILIMI

Ýokary okuw mekdepleri üçin synag okuw kitaby

Redaktor

A. Akmämmadow

Surat redaktory

G. Orazmyradow

Teh.redaktory

O. Nurýagdyýewa

Neşir üçin jogapkär

O. Şyhyýewa

Çap etmäge rugsat edildi 17.12.2010. Ölçeği 60 x 90 ¹/₁₆. Ofset kagyzy.

Edebi garniturasy. Ofset çap ediliş nusgasy. Şertli çap listi 12,0.

Şertli-reňkli ottiski 15,12. Hasap neşir listi 11,68. Çap listi 12,0.

Sargyt № 124. Sany 1 000.

Türkmen döwlet neşirýat gullugy.

744004. Aşgabat, 1995-nji köçe, 20.

Türkmen döwlet neşirýat gullugynyň

«Türkmenmetbugatüpjünçilik» maddy-tehniki üpjünçilik kärhanasy.

Aşgabat ş., Hasanow geçelgesi, 16.